

КЫРГ.
4(с)к
ЭК 88

Ж. ЖУМАЛИЕВ

**ФЕРГАНА
КЫРГЫЗ
ГОВОРЛОРУНУН
ЛЕКСИКАСЫ**

БИШКЕК 1991

ҚЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

ЖЭЭНКУЛ ЖУМАЛИЕВ

ФЕРГАНА
ҚЫРГЫЗ
ГОВОРЛОРУНУН
ЛЕКСИКАСЫ

БИШКЕК, «ИЛИМ» 1991

КЫРГ
4(с)к
Ж 88
ж 88

Ш163.25-5

Жумалиев Жээнкул

88

Лексика киргизских говоров Ферганской долины / Ответ. ред.
Г.Б.Бакинова; АН Республики Кыргызстан, Ин-т языка и литерату-
ры. -Бишкек: Илим, 1991. -136 с.: табл.
ISBN 5-8355-0332-6

Бул лексиканын автору Кыргыз ССРинин Наманган, Анжыян областтарындагы киргиз
говорлорунун багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк лексикасын
көздөңгө арнаган. Анда изилденип жаткан тармактарга тиешелүү
лексиканын составы, сөздөрдүн жасалуу ыкмалары, жолдору, колдо-
нуу өзгөчөлүгү, таралуу аймагы аныкталып, айрым учурларда алар-
дын байыркы абалын тактоого далалет жасалат.

Китеп түркологдорго, аспиранттарга, студенттерге жана түрк
тилдеринин тарыхына кызыккан жалпы окурмандарга ылайыкталган.

Басмага Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар совети тарабынан сунуш кылынып,
Кыргыз ССР илимдер академиясынын
Редакция-басма совети кабыл алган

Жооптуу редактору: филология илимдеринин кандидаты Г.Б.Бакинова

Рецензенттер: филология илимдеринин кандидаттары: С.С.Сыдыков

А.Б.Биялиев

Ж 4602020400 - 72
И 453(11) - 91 99-90

ISBN 5-8355-0332-6

© Ж.Жумалиев, 1991 ж.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР:

авар.	-	авар тили
ад.т.	-	адабий тил
аз.	-	азербайжан тили
анж.	-	Өзбек ССРинин Анжыян областы
алт.	-	алтай тили
аталг. эмг.	-	аталган эмгек
арм.	-	армян тили
ар.	-	араб тили
бай.	-	байыркы
балк.	-	балкар тили
бати.	-	Кыргыз ССРинин Баткен району
башк.	-	башкыр тили
бур.	-	бурят тили
гаг.	-	гагауз тили
гов.	-	говор
гр.	-	грек тили
диал.	-	диалект
груз.	-	грузин тили
инг.	-	ингуш тили
ир.	-	иран тилдери
каз.	-	казак тили
кар.	-	караим (Г. - Галици, к.-крым, т. - тракай)
кабард.	-	кабардин тили
к. балк.	-	карачай балкар тили
касп.	-	каспий деңизинин боюндагы уйгурлар тили
калм.	-	калмак тили
к.	-	кыпчак
к. чай.	-	кара чай тили
к. калп.	-	каракалпак тили
кара.	-	караңыз
к. тат.	-	крым татарлары
кор.	-	корей тили
кум.	-	кумык тили
кырг.	-	кыргыз тили
кыт.	-	кытай тили
лат.	-	латын тили
лейл.	-	Кыргыз ССРинин Лейлек району
мис.	-	мисалы

монг.	-	монгол тили
нам.	-	Өзбек ССРинин Наманган областы
нем.	-	немец тили
ног.	-	ногой тили
ор.	-	орус тили
ош.	-	Кыргыз тилинин Ош говорлору
өзб.	-	өзбек тили
перс.	-	перси же иран тилдери
поль.	-	поляк тили
сальшт.	-	сальштырыныз
санскр.	-	санскрит тили
таж.	-	тажик тили
тал.	-	Кыргыз тилинин Талас говору
тат.	-	татар тили
т. тат.	-	Тоболь татарлары
тув.	-	тува тили
тур.	-	турсец тили
түркм.	-	түркмөн тили
т. шань	-	Кыргыз тилинин Тянь-Шань говору
уйг.	-	уйгур тили
фр.	-	француз тили
хак.	-	хакас тили
чатк.	-	Кыргыз тилинин Чаткал говору
чеч.	-	чечен тили
чув.	-	чуваш тили
чүй.	-	Кыргыз тилинин Чүй говору
чыгарм.	-	чыгармалар
н. кел	-	Кыргыз тилинин Нсык-Көл говору
як.	-	якут тили

К И Р И Ш Ү Ү

Кылымдар бою эл тарыхында жаратылган профессионалдык лексиканы топтоо жана изилдөө иштери кыргыз тил илиминде 1960-жылдардын аягында гана колго алына баштады. Бул багытта 1969-жылы Т. Дүйшөналиеванын "Киргизские термины животноводства", 1971-жылы Т. Назаралиевдин "Киргизские народные строительные термины", 1972-жылы А. Биялиевдин "Киргизские народные термины промысловой охоты" ж.б. кандидаттык диссертациялары иштелип чыкты (Абдувалиев, Базаркулова, Закирова, Исабекова).

Булардан тышкары көптөгөн терминологиялык сөздүктөр түзүлүп, кыргыз терминологиясынын теориялык маселелерин, анын өзгөчөлүктөрүн, жаралуу булактарын эске алган эмгек (Орузбаева, 1983) жана терминдин түрдүү аспектилерине арналган жыйнактар, макалалар жарык көрүүдө (Дүйшөналиева ж.б., 1987.)

Бирок адабий тилдин сөздүк фондусун байытуучу булактардан болгон диалектилик, профессионалдык лексика, айрыкча багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк сыяктуу, элдик лексиканын көптөгөн түрлөрү эмдигиче топтолбой, тилчилердин көз жаздымында калып келүүдө.

Бул жагынан алганда кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылыкка, жер иштетүүгө байланышкан лексикасы өтө бай келет. Б.М. Юнусалиев айткандай, "Түштүктүн багбанчылыкка, жүзүмчүлүккө, бакчачылыкка, жибекчиликке жана ар түрдүү кол өнөрчүлүккө байланыштуу толуп жаткан сөздөрү адабий тилдин лексикалык байлыгын өнүктүрүүчү баалуу каражаттардан болуп саналат. Булардын бир катары адабий лексиканын карамагына биротоло өтүп, азыр активдүү сөз запастарына айланып калгандыгы белгилүү. Бирок бул каражаттар мындан толугураак мүнөздө адабий тилибиздин сөздүк составын өстүрүүнүн булагына айлана элек... бул жагынан түштүк диалектинин мол мүмкүнчүлүгү бузулбаган дин сыяктуу кебеле элек" (Юнусалиев, 1962). Б.М. Юнусалиевдин бул пикири изилдөөгө алынып жаткан Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыз говорлоруна да толугу менен тиешелүү. Биринчиден, Фергана өрөөнү байыркы доорлордон бери жер иштетүүнүн, дыйканчылыктын, маданий өсүмдүктөрдүн калыптануусундагы генетикалык борборлордун бири катары эсептелинип келатат. Экинчиден, Өзбекстандын Анжыян, Наманган, Фергана областтарындагы кыргыздардын эрттерек отурукташып, дыйканчылыкка, жер иштетүүгө мурдараак өтүшкөнүнө байланыштуу багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк лексикасы башка кыргыз говорлоруна салыштырмалуу буларда мурдараак калыптанган жана бир топ бай келет. Ошондой эле аталган объектидеги кыргыз говорлорунун багбанчылык, бакчачылык жүзүмчүлүк лек-

сиңген башка кыргыз говорлорундагы, адабий тилдеги багбанчылык, бакчачылык, жүзүмчүлүк лексикасынын калыптануусуна белгилүү даражада таасир тийгизип жаткан региондорго кошулат. Мына ошондой объективдүү шарттардан улам изилдөөнүн объектиси катары 146 миңден ашуун кыргыздар жашаган. Өзбекстандын территориясындагы анын ичинен Анжыян, Наманган областтары орун алган (ИВАН) кыргыз говорлорунун лексикасы тандалып алынган эле. 1977-78-жылдары жүргүзүлгөн диалектологиялык атайын экспедициянын учурунда 18 кытактан, атап айтканда Миан, Көтөрмө, Абдуллабий, Ардай, Үлүмөнт, Канды, Найман (Анжыян обл.); Га-лава, Коркидон, Орджонидзе, Ленинград, Желкон, Үч-Коргон, Кайкы, Казык-Аркы, Поромон, Заркент, Чанай кытактарынан (Наманган обл.) топтолгон жана диалектология секторунда сакталып келаткан лексикалык материалдар бул иштин негизи болуп алынды.

Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыз говорлору бири-биринен анча айырмаланбайт. Фонетико-морфологиялык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү жагынан аталган говорлор кыргыз тилинин түштүк диалектисине тиешелүү экендиги "Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр" (Фрунзе, 1962) деген эмгекте ачык белгиленгенине байланыштуу булардын фонетико-морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө токтолгонубуз ок.

Эмгекте Наманган, Анжыян областтарындагы кыргыз говорлорунун багбанчылык жана жүзүмчүлүк лексикасын салыштырма-сыпаттама аспектинде талдоого алынат. Багбанчылык, бакчачылык, жүзүмчүлүккө тиешелүү белгилерде жасалуу жолдору кошумча түшүндүрүүнү талап кылбаган жалпы элдик жана дыйканчылыкка орток мүнөздөгү, этимологиясы ачык даана сөздөргө атайын кайрылууну зарыл тапшадык. Иштеги негизги басым багбанчылык, бакчачылыкка байланыштуу мөмө түрлөрүнө, инвентарга, эмгек процесстерине тиешелүү диалектилик сөздөрдү таап, башка тилдердеги фактыларга салыштырып сыпаттап жазып чыгуу менен аларды илимий айламплага (сборотко) кошуу жагына бурулду. Ошону менен бирге бул иш жалпы эле мөмө аталыштарындагы лексико-семантикалык түзүлүштөрдү талдоо, терминдердин жасалуу жолдорун, булактарын таап этимология маселесин чагылдырууну, өздүк жана өздөштүрүлгөн катмарларды аныктоону да көздөйт. Вирок түрк тилдеринде сыпаттама мүнөзүндө жазылган лексикологиялык жана лексикографиялык эмгектердин жетишсиздигине байланыштуу айрым сөздөрдүн таралуусун түрк тилдери бөрнча гана эмес, жада калса кыргыз диалектилериндеги, говорлорундагы чегин аныктоо жагы ойгойго турбайт. Мындай көрүнүштү изилденип жаткан багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк терминдеринин кыргыз говорлорунда, ошондой эле

түрк тилдерине таралышынан айрыкча даана байкоого болот. Алсак, багбанчылыкка, бакчачылыкка тиешелүү: алма, алмурут, алча, өрүк, коон, дарбыз, ашкабак, жүзүм, анар сыяктуу негизги аталыштар, ошондой эле алардын белгилерине тиешелүү лексикалык катмар лексикологиялык эмгектерде кыйла эле толук берилет. Натыйжада андай сөздөрдүн түрк тилдеринде таралышы, чегин, берген маанилери жөнүндө кененирээк сөз кылууга ыңгайлуу шарттар түзүлсө, мөмө түрлөрүнүн аталыштары, жана бул тематикага байланыштуу лексика тууралуу азыркы жагдайда салыштырма мүнөздөгү иш жүргүзүү жөнүгө түшсөйт. Ахвалдын мындай экенине, биринчиден, түрк тилдери жайгашкан жерлердин баарында эле багбанчылык, жүзүмчүлүк, бакчачылыкка тиешелүү мөмө сортторунун өстүрүлбөөсү б. а., географиялык-климаттык шарттардын бирдей эместиги, экинчиден, аларда белгиленгендей бак, бакча жана жүзүмчүлүккө байланыштуу элдик аталыштары бөрнча жазылган лексикографиялык эмгектердин көпчүлүк түрк тилдеринде жоктугу сыяктуу бир катар шарттар себепкер болгондой.

Ошол себептүү изилденип жаткан кыргыз говорлорунун материалдары багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк кесиптери таралган региондогу түрк тилдери, биринчи кезекте узак калымдар бөрн аталган региондогу кыргыздар менен тилимден байланышта жашап келе жаткан өзбек, уйгур ж. б. түрк жана тажик тилдериндеги фактылар менен салыштырылган. Ал эми салыштырууга мүмкүн болбогондо жөн гана сыпаттама түрүндөгү кабарлар менен чектелүүнү ылайык таптык.

Эмгектеги лексикалык материалды жазуу үчүн кыргыз диалектологиясында мурдатан бери колдонулуп келаткан фонетикалык транскрипция шарттуу белгилери менен алынды.

ЛЕКСИКО - СЕМАНТИКАЛЫК МҮНӨЗДЕМӨ

БАГБАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ

Алманын аталыштары

Алма (Malus MILL^x) 1. мөмө жыгачы, 2. ошо жыгачтын мөмөсү (КТТС, 47). Кыргыз тилинин түндүк говорлорунда, ошондой эле Жаңы-Жол, Токтогул, Өзгөн, Алай, Совет райондорундагы кыргыздарда - алма, өзбек-төргө жакын жайгашкан кыргыз говорлорунда - алма, өзбекстандык кыргыздардын айрымдарында алма деген тыбыштык варианттар таралган.

Өзбек адабий тилинде алма, Ферганалык өзбек говорлорунда олма, б.а., сөз башында ачык о тыбышынын айтылышы жагынан жогоруда аталган кыргыз говорлорунун фактылары аларга жакын турат.

Түрк тилдеринде бул сөз: 1. жыгач, дарак. 2. мөмө, 3. кээде картошка маанисин да туюндуруп, "сөз башындагы (а// е-// о-// у) үндүүлөрүнүн өзгөрүүсүнө байланыштуу гана тыбыштык түрлүү варианттарда кездеше берет: хал. *almīla* (< a (a^xlmi^lla, ДЖн, 290), аз. ж.б. алма, түркм. алма, тур. *elma*, өзб. олма, уйг. а (л) ма, чув. улма, чув. днал. *halmi*, - "алма" (Дмитриева, 1979, 161; Мусаев, 208).

Сибирдеги түрк тилдеринде алма деген аталыштын ордуна орус тилинен өздөштүрүлгөн яблоко сөзү колдонулат: алт. яблоко, тув. яблок, яблок сывы "алма дарагы", "пызыг яблоко" "бышкан алма", як. яблоко "алма".

Монг. *алим*, бур. *альма*, калм. *almin*, сал. *алим* - алма (ССТМЯ, I, 33). Байыркы жазма эстеликтерде алма (МК, ДТС, 36), *almila* // *almila* (ДТС, 36) бир гана "алма" маанисинде кездешери белгиленген.

Мына ушул түрк, монгол ж.б. тилдердеги алма сөзүнүн түпкү теги жөнүндө окумуштуулар арасында негизинен төмөнкүдөй пикирлер айтылып келүүдө: Түрк-монгол тилдеринде учуроочу алма сөзүн Б. Мункачи санскрит тилиндеги *alma* // *amla* "кислый, уксус, лимон" дегенден пайда болду десе (Мункачи, 376), Клоусон аны индоевропа тилдеринен өздөштүрүлгөн факты катары карайт. А. Йокинин ошол башка алгач Тажикстандын Гиндикуш аймагында пайда болуп, андан монгол, түрк, славяндарга ж.б. таралган алма сөзүнүн праформасы *ami/lan* (*amaLo* + *-n*) болууга тийиш дейт. *ami/lan* // *amaLon* > *aliman* // *alamān* > мо^x. *алима* (Йоки, 18-19).

^x Терминдин маанисин так берүү максатында анын латынча илимий аталышын көрсөтүүнү ылайык таптык.

В.Г. Егоровдун болжолуна караганда, бул аталыш алгач жапайы (токой) алмаларына тиешелүү болгон (Егоров, 273). Мындан башка "түрк тилдериндеги алма сөзү менен латын жана грек тилдериндеги маалым аталыштарынын пайда болушундагы жалпы булак бир болушу мүмкүн" (Мусаев, 208) - деген багыттоочу пикирлер да айтылып келүүдө. Бирок ошолордун арасынан "түрк жазма эстеликтеринде колдонулуп жүргөн формалардын ичинен Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү алмила - байыркы форма болуусу ыктымал" (Сенортян 1974, 38) деген пикирдин тууралыгын белгилөө менен, алмила аталышынын өзү ич ара дагы ир. ал-олу "слива, семейство" ж.б. + санскр. лима "кислый" деген компоненттеринен куралган таатал сөз болуу керек, - деп эсептейбиз. Себеби ал - олу элементи багбанчылыкка тиешелүү көп мөмөлөрдүн атынын ажырагыс составдык бир бөлүгү катары араб, иран элдери менен узак убакыттар бою байланышта болуп келген Орто Азиядагы, Кавказдагы жана Урал боюндагы түрк тилдеринде көбүрөөк кездешет: алма > алмила, алмурут > олмурут > олмурт > ашмурт > намурут; алма > оличе, олкор > олибрет > олгийрет, алибали > балли, зардали, кавалы > карели > каралы, гайнолу > кайнолу, шалтолу > шафтолу.

Сибирь зонасында жайгашкан түрк тилдеринде мындай аталыштардын ордуна дээрлик орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн яблоко, груша, вишня, абрикос ж.б. варианттары колдонулат.

Экинчиден, ал - олу элементи багбанчылыкка (садоводство) тиешелүү терминдердин составында гана көбүрөөк жолугуп, калган тематикалык топтордогу мөмөлөрдү атоочу сөздөрдүн составында кездеше бербейт. Үчүнчүдөн, тажик, иран тилдеринде ошол эле олу элементи негизинен "слива", кээде "ягода" маанилерин туюндуруп, багбанчылыкка тиешелүү мөмөлөрдү атоочу көп сөздөрдүн составында азыр да жолугат: таж. олу "слива" (Тад. РС, 286) ир. الو (алу) "слива" (Пер. РС, 37); таж. олуизард "желтая слива" (Тад РС, 286), ир. الوبالو (алубалу) "вишня" (Пер. РС, 37), (алуска) ("терновья ягода"), "альча", "мелкая слива" (Пер. РС, 37), الوبوكارا (алу бокара) "чернослив" (Пер. РС, 37) ж.б.

Мына ошого (башкача айтканда, тажик - иран тилдериндеги олу - алу элементинин "слива", "ягода" маанисинде колдонулушуна) карап, айрым түрк тилдериндеги түркм. фаралы, к.калп. карели "слива" маанисиндеги сөздөрдүн түркчө кара "черный" жана иранча алу "слива" деген компоненттеринен турарлыгын (Мусаев, 193) ж.б. өскө алып, алмила сөзүн таж., ир. олу - алу - слива+санскр. мила "кислый" деген эки сөздүн куралышынан алумила > алмила > алима > алма "кислая слива" пайда болгон.

- деп тырнак чыгарууга да болор эле. Бирок составында олу компонентинин келүүсү айтылган алима, алмурут, алча, алибаби сыяктуу аталыштардын теңи бардыгын алу - олу слива деген мааниге байланыштырып түшүндүрүүнүн өзү азыркы учурда анчалык ишенимдүү эместей туулат. Ошол себептен олу компонентинин түпкү теги, кели. чыгыш тууралуу бул жерде төмөнкүдөй сөз жүргүзүү оң. Башталышында ал сөз иранча آل (ал) - семья, династия, потомство (Пер РС, 36) деген сөзүнөн бөлүнүп чыккан ал - олу - плод, ягода, слива маанисиндеги сөз болушу мүмкүн. Кийин иран тилдеринде "плод" маанисин мава сөзү туюндуруп калуусуна байланыштуу, ал - олу : н - "плод" мааниси аларда биротоло жоюлуп, "слива, ягода" маанилери гана сакталып калган деп ойлоого болот. Анткени башка тилдерде да ушуга окшогон фактылар учурайт. Маселен, орус тилиндеги "детеныш, потомство" (род деген жалпы түшүнүктөн) азыркы "плод, ягода" мааниси өнүгүп чыккандай туулат, мындайча айтканда "плод" - жемиш маанисинин жаралуу багытында ал тилдердин арасында ич ар. логикалык байланыш белгилүү өлчөмдө сакталат. Салыштырар. волос - "глоток", "отпрыск", тажикче овлод - "племя", "потомство", ор. плод - "плод", тагирээк айтканда, "рожденное, детеныш" (КСРЯ, 343). Эгер анын семантикалык өзгөрүү моделин берсек, төмөнкүдөй көрүнүштү көрсөтөр эле: "плод > детеныш, потомство > плод, ягода" (мама - жемиш маанисинде).

Жалпы эле жемиш "плод" маанисинин түрк тилдеринде жаралуусунда да жогоркуга окшогон семантикалык өзгөрүү жүргөн. Андай көрүнүш байыркы мезгилдердеги түп уңгусу ур - үр болуп, кийин түрдүү тыбыштык варианттарга жана маанилерге ажырап кеткен урук - үрөр деген сөздөрдүн түрк тилдеринде колдонулушунан ачык байкалуусу мүмкүн. Башкача айтканда ур - үр жалпы эле "семья", "дети" маанисинде болуп, кийин урук : үрөр "плод", "зерно" деген жеке маанисине өткөн.

Азыркы түрк, монгол жана башка тилдерде учуроочу алима сөзү иран тилдеринен келген آل (ал) - семья, потомство, آلو (алу) - "плод", "ягода" жана санскр. मिदा "кислый" алима - "кислый плод" дегенден пайда болду деген жыйынтыкка келебиз.

Албетте иран тилдеринен өздөштүрүлгөнчө чейин эле түрк элдери катары жерлерде алма дарагы өскөн болуу керек. Бирок ал учурда алма - (яблоко) түшүнүгү бизге белгисиз башка сөз менен аталган окшойт.

Дүйнөдө алманын 6 миңден ашык, СССРде 1,5 миңге жакын, Кыргызстанда 80 ден ашык сорту бар (КСЭ, 1, 174). Аталган объекттерде да анын көптөгөн түрлөрү, ага байланыштуу аталыштары да арбын. Алсөк, изилдеген объектилердеги кыргыздардан алманын өңү-түсүнө, даамына,

формасына, сапатына, көлөмүнө, жердигине, бышар мезгилине ж.б. белгилерине жараша 60 жакын аталыштары байкалат: ак алма, кызыл алма, көтүр алма, сүт алма, кымызек, таш алма, кийиз алма, Нөмөнгөн алма, Аштаркан алма, күзгү алма, чилги ж.б.

Кандил / кандил синап - мөмөсүнүн формасы сүйрү алма сорту. Анжыяндын Көтөрмө к. кыргыздарда ал кандил деген ат менен белгилүү "узундээк бир таманы ок, бир таманы кызгын, өзү йумшак ак алма, эртеги алма мөмөсү йесе боловерет, өзү күзгү алма, таами өтө ширинмес, бош алманы" билдирет. Намангандын Намай к. кыргыздарында кандил, кандил, Нам. Цоромон к. кандил синап, Нам. Заркент к. кандил синап деген тыбыштык варианттарда айтыла бериши мүмкөздүү. Калган кыргыздардан айырмаланып Наманган областындагы Ички-Курган районундагы Ички к. туруучу кыргыздарда кандил синап менен кошо алманын бул сортун анын формасына карап, б.а., орус тилинен өздөштүрүлгөн стаканчик, истикан алма деген лексема менен атай беришөөрү байкалды. Узбек тилинде кандил - сорт яблоч (Уз РС, 201), кандиль синап (Закир з ж.б. 125), Анжыяндык өзбектерде кандил синап, кыргыз адабий тилинде кандиль синап (Гареев, 173) ж.б. тилдердеги аталыштын түбү орус тилиндеги кандил синап деген вариантка барып такалат. Ал болсо өз кезегинде гректин кандил "лампада" жана синап - "сорт яблоч" деген эки сөздүн кошулуусунан улам жасалган "лампадага окшогон синап" деген түшүнүктү туюндурат.

Семантикалык модели: форма+мөмөнүн бир сортунун аты > мөмөсү лампадага окшогон алманын аты.

Эшек алма - мөмөсү сүйрү жана катуу келген алманын кеч бышуучу жергиликтүү сортунун аталышы. Изилденип жаткан областтардагы кыргыздардын баарында эшек алма түрүндө колонулат. Мис: Анж. Ардай к. Эшек алма кеч пышат. Анж. Көтөрмө к. Эшек алма каттыг ж.б. Мөмө берчү бактарды өстүрүп келген түрк элдеринин көбүндө мисалы, өзб. эшек алма, каз. есек алма, к. калп. есек алма (Каримходжаев, АҚД, 13). Түркмөндүн эрсары, сарык диалектилериндеги эшек алма (ТДГДС, 213), кыргыз тилинин түндүк жана түштүк говорлорундагы эшек алма ж.б. аталыштар алманын сапатына, катуу-угуна жана жөшкө анча жараксыздыгынан улам эшекке ассоциация кылуунун натыйжасында челип чыккан. Маселен: түрк. эшек - (осел) деген сөз алынып ага + алма - (яблоко) лексема биригип "ослиное яблоко" маанисин туюндурган аталыш пайда болгон. Семантикалык модели: эшек (осел), алма - алманын жалпы аты > эшекке анча жараксыз катуу алманын аталышы.

Сөз жасоочу модели: гүлөк ("осел"), алма ("яблоко") деген зат атоочторунан түзүлгөн татаал сөз. Муну менен кошо таш элме сөзү да колдонулат. Анж. Миян к. Таш элме - эшек элме. Эшек алманын катыгыдан ону таш элме деп койот. Анж. Ардай к. Таш элме деген болор эле, ак карын көрүп энан пашат эле, кыттык элме эшек алма да ж.б.

Белгилүү наливди - ак элме, шафранди - еллес элме, кызыл элме деп атаган сыяктуу эшек элманын таш элме болуп аталышынын бир себеби, ал алманын катуу, жумуна байланыштуу келип чыккан. Экинчиден, жалпы эле көч күздө бышып жетилүүчү семирнек сыяктуу алма сорттору да катуулугуна жараша буларда кээде таш элме деп атала берет. Мына буга караганда таш элме деген сөз аталган объектилерде таш - камень, элме - яблоко деген эки сөздөн куралган "каменное яблоко", "твердое как камень яблоко" деп, катуу алмаларды атоочу жалпы сөз болуп эсептелинет.

Пахта элме сөзү пахта себ. Изилденип каткан объектилердеги кыргыздардын баарына белгилүү болгон бул сөз даамы таттуу жана өтө жумшак алманын жергиликтүү сортунун аты катары колдонулат: Анж. Ардай к. Пахта элме ширин, эски никелайский ширин алма да жумшак болот мээси йок, чез экилип кетет. Кыргыз тилинин түндүк говорлорунда мындай аталыш көзгө көрүнөт, түштүк говорлорунда жана таралган. Мис: Сузакта пахта ол э (КТДС, 75), ош гов. пахта олма, сөб. пахта олма ж.б. > пахта-клопок, етн. вата + олма - яблоко > пахтадай жумшак алма (милкое яблоко, млякое, как вата).

Намангандык кыргыздарда, өзгөчө Чуст районунда (тажиктер менен араалаш жашап турган кыргыздарда) ал пахта себ болуп да атала берет. Бирок ал тажик тилинин тийгизген таасиринен улам калып түрүндө пайда болгон факты катары каралууга тийиш, себеби себ тажик тилинде "алма" (Тад. РС, 352) маанисин берип, пахта себ деген сөз алдыңдагы эле пахта алманы билдирет. Кыргыз өзбек кана башка түрк тилдери үчүн мындай аталыш мүнөздүү эмес.

Кемпир элме - июнь айында бышуучу өңү ак, жумшак алма. Нам. Желтон к. Кемпир элме жумшак, кичине - кичине болот. Лзыр нонда бышты. Көргө-Түт кыргыздарында кемпир элме - өңү ак, даамы таттуу, мөмөсү жумшак алманын бир сорту (КТДС, 75) > кемпир - старуха + алма - яблоко > кемпирге ылайык алма - яблоко для старух. Бул лексема башка эсүмдүү-түрдүн составында да колдонулуп, негизинен "кичине, жумшак, чүчүкөн" деген маанилерди берерин байкайбыз. Салыст.: кемпир муштум - назва-

ние растений (Кир РС, 372), казак тилинде кемпир мөп (Фл. Каз., УП, 49) ж.б.

Кымызек элме. Бир жак капталы кызыл, бир жагы агыл, даамы кичирилген келген эрте бышуучу алманын жергиликтүү сортунун аты: Анж. Миян к. жөнөтөн катте, рабий самаркан ондон мейце, кымызек жээ мейце, уругу корамтил, нерден, ачык. Кыргыз тилинин түндүк говорлорунан учурабай, түштүк говорлордо жолугуучу мындай аталыш Наманган областындагы кыргыздардын баардыгы жана Анжыян областынын Наманган тарабындагы кыргыздардын көпө камтып ар түрдүү тыбыштык варианттарда жолугат берет. Мис: Нам. Манай к. кымызек, Нам. Заркент Анж. Миян к. кымызек элме, Анж. Катерин к. кымыз элме ж.б. Анжыяндын чел тарабы жа жашап жаткан кыргыздарда болсо мурдагы эски алмаларды эстегенде гана кымызек элме аталышы жолугуп, көбүнчө чапазек - чепезек аталышы тарап кеткендей. Анж. Манай к. Кымызек кийин чепезек болуп кеткен. Мындай аталыш бир катар түрк тилдеринде, ошондой эле жазма эстеликтерден да орун алган: сөб. кымызак олма - кисло-сладкое яблоко (Уз РС, 614), Каспий уйг. кымыз олма - кымыз тамы бар акуч серик алма (Баратов, 36), XI кылымдагы жазма эстеликтерде кымыз алма (ИЖ, I, 345) ж.б. > түрк кымыз - кымыз-ей-д)ек(дай) аффикси менен алма - яблоко деген лексемалардын кошулуусунан улам жасалган.

Чепезек элме - май айынын аягында эле бышып калуучу алманын бир сорту. Анж. Миян к. ачык элме пашкенде ширин, рабий кек, кичин кымыз рип кетет, чепезек дейилед. Изилденип каткан объектилерде чепезек - сапачек элме, Нам. Манай к. чепезек, Нам. Беш-Там к. сапачек деген варианттары бар. Мындай сөз Наманган областындагы кыргыздардын көбүнө таралганы менен, Нарын районундагы кыргыздарда көп жолугат берет. Аларда сапачек-чепезек эрдуне ачык элме деген аталыштын басымдуу таралганы байкалат. Ал эми булардан айырмаланып Анжыян областындагы, Миян, Наманган областындагы Беш-Там к. кыргыздар чепезек менен кымызак эки башка сорттун аталышы катары эсептешет. Мис. 1. сапачек элме. 2. кымызек элме, Чепезек мейце, кымызек катте.

Кыргыз тилинин башка говорлорунда сапачек-чепезек сыяктуу аталыштардын бар - жолугуу мурдагы диалектологиялык эмгектерде белгиленбеген. Ошол себептүү анын таралыш ареалы жөнүндө азырынча сөз ба гоо ашыкча.

Жергиликтүү өзбектерде, Б. а., Наманган жана Анжыян областынын чел тарабында кайгычкан кыштактардагы өзбектерде ал чепезек, чепезек деген сөз менен аталат. Аталган объектилердеги кыргыздардагы сапачек / чепезек варианттарынын баары тажик тилиндеги себ чепезек - яблоки

скоропелки, поспевающее вместе с яблоком в конце мая (Тад РС, 352) дегенди тыбыштык өзгөргөн түрү. Мындайча айтканда, регрессивдүү өсүүсүндөгү өзгөрүштөрдө чавпазак > чавпазак андан чавпазак варианты жаралган. Ал эми савпазак вариантында гаплоглогия закону боюнча себебүчү калып савпазак, андан сөз башындагы ч > с: савпазак > с. (в) пача > савпазак пайда болгондой түрү бар.

Арпа пача - мейданы аягы, жондун башында жетишүү таттуу ак алманын аталышы. Анж. Мисир к. Арпа пача деген оң олма бар, о Иам оң лүдө кетте болот, ширин, пымпас бемээ. Бул сорт уйгур тилинде апа алма (Мусаев, 135), тажик тилинде себи чавпазак (Тад РС, 352) деген ат менен берилген. Изилденип каткан объектилердеги кыргыздардын көбүндө бул сорт савпазак > чавпазак > чавпазак деген ат менен аталары белгилүү (ал жөнүндө карандар 137). Мунун өзүн тажикче чаа - арпа, сөб - алма дегенди жарым калык жолу менен өздөштүрүү аркылуу пайда болгон "арпа бышканда бышуучу алма" маанисиндеги сөз деп эсептейбиз.

Жаннети алма - бир капталы кызыл, бир капталы саргыч келген, сүйрүрөөк формадагы алма сортунун аты. Анж. Ардай к. Жаннети бир Яагы кызыл, бир Яагы саргыч. Тыбыштык бир нече варианттары бар. Анж. Ардай к. жанатан Кыргызстан алмасы, Нам. Беш-Там к. жанерат, Желкон к. жаннатан ж.б. > ор. жанатан + алма деген лексемаларынан куралып, "донатан алмасы" маанисин берип калган. Бирок жергиликтүү кыргыз сөздөрүндө донатан > жанатан > жаннат формаларында өзгөрүп отуруп арабдын жаннат - "бейиш" деген сөзүнө окшоп калуунун натыйжасында ал сөздүн алгачкы мааниси өзгөрүп "бейиш алмасы" деген мааниде колдонулуп калган. Мунун семантикалык модели: орун, мекендин аты+мөмөнүн жалпы аты > орунду көрсөткөн алманын бир сорту.

Сүт алма - сүт даамдангач с алма. Наманган областындагы айрым кыштактардагы кыргыздардын айтканында гана кезигип, көпчүлүк масса үчүн мындай аталыш белгисиз. Нам. Үч-Коргон к. Сүт алма бышканда агарып кетет.

Өзгөндүк кыргыздарда сүт алма - сүт даамданган жапайы алма маанисинде колдонулат (КТДС, 76). Кыргыз тилинде, жалпы эле түрк тилдеринде, өсүмдүктөрдүн бир белгисине, мындайча айтканда сүткө окшогон шире чыгарылышына байланыштуу сүт лексемасы кошулуп айтылган фактылардын мурдаган кезигери бизге жакшы маалым. Мисалы: Кыргыз тилинде сүтти кен - молочай (КирРС, 674), Казак тилинде сүт тиген (Фл. каз. У1, 89). Азыркы сөз болуп жаткан аталыш сүт алма да ошол негизги белгисине, алмадан чыккан ширенин сүткө окшоштугунан келип сүт - молоко, алма -

- Яблоко > сүт алма "молочное яблоко" деген аталыш жаралган. Семантикалык модели: сапат, окшоштуу + мөмөнүн жалпы аты > сапат окшоштугуна карата жасалган алма сортунун аталышы.

Тоо алма - тоолордо өсүүчү жапайы алма. Нам. кырг. тоо алма, Анж. тоо алма - тоо алма, өзб. таг алма ж.б. баары сөз жасоонун мурдатан келаткан модели: орун, мекен+өсүмдүктүн тектин аталышы > орунду, мекенди көрсөткөн өсүмдүктүн түрдүн аталышы, мындайча айтканда түрк тилдериндеги тоо, тоу - таг - гора + алма - яблоко-тоо алмасын горноо яблоко деген компоненттерден жасалган. Кара: кырг. тоо алма (КирРС, 749), "аз. тау арпа (Фл. Каз. I, 330), тау алма (Фл. Каз. II, 194) ж.б.

Жалпы эле эки областтагы кыргыздардын айтканында кездешкен алма сортунун байланыштуу аталыштарды талдаганда төмөнкүдөй көрүнүштөр аныкталат. Алманын сортторун аттоодо орус тилинен өздөштүрүлгөн же ал аркылуу келген сөздөр негизги орунда турат. Мис: 1. Белый налив (< ор. белый налив), 2. Саврачка > Савиренко (< ор. савиренко), 3. Размарин > Размаринка (< ор. розмарин), 4. Шафран (< ор. шафран), 5. Беллор (< ор. беллор), 6. Антоновка (< ор. антоновское яблоко + ка), 7. Эпорт (< ор. апорт), 8. Аштаркан (< ор. Астрахань), 9. Золотой грин (< ор. золотой грин), 10. Бурхарт (< ор. бурхард), 11. Грабштейн (< ор. грабштейн), 12. Победа (< ор. победа), 13. Красный желтый (< ор. красный желтый), 14. Ранний самаркан (< ор. ранний Самарканд), 15. Шампанский (< ор. шампанский), 16. Китайский (< ор. китайский), 17. Фентель (< ор. фентель), 18. Вареницкий (< ор. вареницкий), 19. Летнеперсиковый (< ор. летне персиковый), 20. Крымский (< ор. крымский) ж.б.

Орус тили жана ал аркылуу келген мындай аталыштар кийинки кездерде өздөштүрүлүп жаткан эл жана катмарларга жатат. Ал процесс XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында башталып, ушул күнгө чейин уланууда. Алсак, XIX кылымдын аягында орто-Азияга, Жети-Сууга көчүп келе баштаган орустар аркылуу алманын аштаркан алма деген аты кабыл алынат. Андан кийинки учурларда Совет бийлиги орноп, жер-жерлерде коллективдешүү, отурукташуу процесстери жүз баштаган мезгилдерден тарта алманын антоновка, апорт сыяктуу сортторунун жайылышы менен, анын аталыштары (антоновка, апорт) кошо тарайт. Ал эми (1950-ж. дандан кийин) Наманган, Анжыян областынын Изнай, Заркент сыяктуу совхоздорунда атайын багбанчылык совхозу ушулганда бери ал жерлерде алманын көптөгөн калып түрлөрү өздөштүрүлө баштайт. Алар менен кошо жергиликтүү кыргыздардын сөздүк составына ар улаш турган өзбек сөздөрүнүн өкүлдөрү тарабынан, айрыкча өзбек адабий тили аркылуу да

мурда белгисиз болгон алманын орусча жана аталыштары, акырындап сиңе баштаганын байкоого болот. Мис: белы налив, сибиренко, размерин, чандрен, белшлер, золотой грин, бурхарт, графштейн, победа, фентел ж.б. Андан кийинки орунду кыргыз, өзбек тилдеринин ички булактарында негизинде жасалган төмөнкүдөй аталыштар ээлейт: ак элма - ош элма, көк элма, кызыл элма - кызыл элма; сары тегерек, өшөк элма, таш элма, кымызек-кымыз элма, аччык элма, жүрөк элма, сүт элма, кийиз элма, котур элма, эрпе пишар ж.б. Булардын арасында байыркы катмарга кымыз элма кымызек-кымыз деген аталыштарды кошууга болот. Ал эми өшөк элма, эрпе пишар аталыштары андан кийинки мезгилдерге туура келүүгө тийиш. Ак элма, кызыл элма, көк элма, сары тегерек, таш элма, аччык элма, сүт элма, котур элма сыяктуу мурдатан эле сөз жасоодо көп колдонулуп келген түстү; белгисиз бийдириүүчү лексемалар азыркы күндө да бир топ эле активдүү жолугат. Ошондуктан алардын байыркы жана кийинки мезгилдерде пайда болгонун аныктоо жагы кыйын. Экинчиден, андай аталыштар адатта жалпы элдик сөздөрдөн куралып, берген маанилери так болбой, жалпылоочу мааниге өз, башкача айтканда, термин касиети анча сактала бербейт.

Иран, араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн негизинде жасалган алманын аталыштары да аз эмес. Алар төмөндөгүлөр: аллас элма, жөйдөри элма, көмпир элма, сопон элма, көшек элма, ж.б. Бирок булардын жергиликтүү говорлордун сөздүк курамынын негизинде жасалган кийинки фактылары катары кароо керек. Анткени аллас, жөйдөри, көмпир, сопон, көшек деген сөздөр аталган объектилердеги кыргыз, өзбек говорлорунун сөздүк курамына алда канча мурда өздөштүрүлгөн. Экинчиден, тажик-иран тилдеринде да алманын мындай аталыштары көп жолуга бербейт.

Алма түрүн атоодо тажик тилинин тике таасиринин негизинде пайда болгон сөздөрдүн саны өтө аз. Мис: Пахта себ бул пахта элма деп да атала берет, Чилги элма (<таж. чилги себ), шөпиги элма, чавпазак - сөпөчөк - чөпчөк (<таж. себи чавпазак) ж.б.

АЛМУРУТТУН АТАЛЫШТАРЫ

Алмурут (Рус.) 1. мөмө жыгачы;

2. ошо жыгачтын мөмөсү (КТЭС, 48).

Бардык башка кыргыз говорлоруна окшоп бул сөз Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыздарда алмурут-өлмурут-алмурут-олмурут деген тыбыштык варианттарда кездешип, "мөмө жыгачы" жана "мөмө" маанисинде колдонулат. Бирок кыргыз адабий тилинде, анын түндүк жана башка го-

ворлорунда алмурут сөзү жалпы эле "груша" маанисин туюндурса, буларда ал "грушанын тактик аталышы" катары көзгө көрүнө анын түрдүк аталышы, башкача айтканда "грушанын бир сорту" катары жолугат. Маселен "алмурут" деп алар бышканда саргайып кете турган, мөмөсү майда жана сүйрү келген алмуруттун бир түрүн айтышат. Нам. Кайкы к. Алмурут майда-майда кичине болот, сентябр, августарда пишат. Анж. Миян к. Алмурут тукумга окшогон сүйрү, оорлугу 50-100 граммга барат, пышкандан кийин сарык болот. Августта пишат, тәмми жумшак ширин, серсуу, алмурут майда ж.б. Кыргыз тилинин Ош говорлорунда ал сөз алмуруттун бир сорту катары каралат. Өзб. Сайрам гов. алмурут-нокко ухшош кичик-кичирек өвөйи мөмө (УХШЛ, 19).

Түрк тилдеринде алмурут деген лексема ар түрдүү тыбыштык варианттарда жолугат. Мис: гаг. кармут, тур. армут; ног. армыт; түркм. армыт; өз. армуд; өзб. диал. олмурут; к. калп. олмурут; каз. алмурт, уйг. омут, кум. гьармут, к. кум. армут, жазма эстеликтерде армут - груша ж.б.

Бул сөздөрдүн түзүлүшү жөнүндө көп болгондо айрым окумуштуулар аны түрк. ал-алый, красный+ир. мурт-груша - алея груша (КТЭС, 35) деп түшүндүрүп жүрүшөт.

Алмурут сөзүнүн түпкү тегине көрөтө айтылган мындай пикирге азырынча кошулууга негиз жок. Себеп дегенде, багбанчылыкка тиешелүү мөмөлөрдүн көбүн бирдиктүү бир тематикалык топтор (көсипчилик) боюнча караганда ал сөздүн биринчи компоненти ал - кызыл алай, маанисинде эмес: ол-олу-плод, ягода, слива мааниси де айтылган сөз экенин даана байкоого болот. Кара: алма > олу + мила, алча > олу + чийе, олкарк > олу + кори же ол+гийрат > олу + герат, алубали > олу + балли, зордоли > зард + оли, гайнали > гайн + оли, шафтоли > шафт + оли, каралы > кара + оли ж.б. Мындай фактылардын негизинде биз аны иран тилдери аркылуу түрк тилдерине байыркы мезгилдерде кирген ол-олу плод, ягода, слива жана иран > > (моруд) - груша деген лексемаларынын биригүүсүнөн жаралган олу моруд - плод - груша маанисиндеги татаал сөз деп ойлойбуз. Түрк тилдериндеги сингармонизмге ж.б. ички закондоруна жана ар кандай булактардан өздөштүрүүсүнө байланыштуу бул сөз алмурут - олмурут - олмуот амурт - армут - омут - армут деген тыбыштык варианттарда колдонулуп калган.

Нөк - алдыда аталган "алмуруттан" көлөмү чоң, эти катуураак, сүйрү сорту. Изилденүүгө алынган Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыздардын баарында бир гана нөк атамасында учурат. Анж. Миян к. алмурт майда, нөк ондон көттөрөөк, Нам. Кайкы, Уч-Коргон к. нөк, Нөк көттө-көттө, али лемничкеге окшогон, гүздө пишат. Ширин 200-250 - граммга барат. Бир жагы кызыл, бир жагы сары; Нөк ыраңи көк, пышкан-

де сарык; Ош гов. нөк, Жалал-Абадда нөк. Кыргыз адабий тили жана түндүк говорлору үчүн мүнөздүү эмес. Орто Азиядагы түрк тилдеринде жана иран тилдеринде учурап, башка түрк тилдеринде көп жолукпайт. Салышт: уйг. нак - сорт крупных груш, өз. I. нок-груша, каз. нак сөзү алмурут деген негизги аталыштын синоним катары колдонулат (Мусаев, 198) ж. б. >таж. нок - сорт крупных груш (Тад РС, 271).

Нәшвәти - алмурут менен "нәштән" тогологураак көлөмү "нәштән" ичине, бышкандан кийин саргайып көтүүчү алмуруттун август, сентябрь айында бышуучу бир сорту: Нам. Үч-Коргон к. Нәшвәти ширин, сентябрь августта пишат. Төгөрөк-төгөрөк нәштән кичирээк, сарык. Изилденүүгө алынган кыштактарда анын тыбыштык түрдүү варианттары (ар. Анж. Ардай к. нәшпота, Анж. Найман к. нәшвәнт-нәшвәнд-нәшвәти, Нам. Үч-Коргон, Кайны, Каркидон, Желкон к. нәшвәти, Нам. Нанай к. нәшбото ж. б. Кыргыз тилинин Ош говорлорунда нәшүәти, алмурут сөзү учураганы менен адабий тилде, анын түндүк говорлоруна мүнөздүү эмес. Ал түрк тилдеринин арасында да анча тарала албаган сыяктуу. Мис: уйг. нәшпүт, өзб. ношадати - китайская груша, к. калп. ношүатн, кырг. диал. нәшпүрт /нәшвәт/ нәшпәт (Мусаев, 198) ж. б. >таж. ношпути - сорт сладких груш (Тад РС, 277).

Алдыда келтирилген фактыларга караганда изилденип жаткан объектилердеги кыргыздарда "груша" маанисин же алардын түрлөрүн билдирүү үчүн: алмурут, нөк, нәшвәти деген үч лексема колдонуларын байкоого болот. Бирок алар бардык кыштактарда бирдей маанилерде, бирдей даражада жолуга бербейт. Алсак, алмурут сөзү Анжыян областындагы кыргыздарда Наманган областындагы кыргыздардан жышраак учурайт, экинчиден, алардагы алмурут, нөк, нәшвәт лексемалары бири-биринен өзгөчөлөнгөн ар башка сорттордун аты катары колдонулат. Алмурут сөзү Наманган областындагы кыргыздардын дээрлик баарында кезиксе, Анжыян областындагы кыргыздарда бирин-экин кыштактардан гана учурап, көбүндө ал сөз нөк, ношүәти менен алмаштырылып берилери байналды. Де эң, мындан нәшвәти деген сөздөрдүн активдүү колдонулушуна байланыштуу Анжыян областындагы кыргыздарда алмурут сөзүнүн пассивдешип кеткени байкалат. Булардан айырмаланып Намангандык кыргыздарда алмурут сөзүнүн пассивдешкени бир топ бекем. Ал алмурут деп сүйлөөчү кыргыз говорлорунун түрдөрү менен байланыштын тынымсыздыгынан чыккан көрүнүш болуусу ыктымал. Ошентсе да карылардын речине салыштырмалуу жаштардын речинде нөк, нәшвәти сөздөрүнүн жышраак кезигүү фактысынын өзү эле алмурут сөзүнүн аларча пассивдешүүгө бет алганын көрсөтүүгө тийиш.

ӨРҮКТҮН АТАЛЫШТАРЫ

Өрүк (*Amygdalus*) Өрүк-абрикос. Изилденип жаткан объектиде жана бардык кыргыз говорлорунда, адабий тилде бир гана өрүк деген тыбыштык вариантта колдонулуп, ал жагынан кыргыз говорлорунун ортосунда жалпы биримдик сакталат. Бул сөз кыргыз тилинен айырмаланып башка түрк тилдеринде ар кандай тыбыштык жана семантикалык варианттарда кезигет. Салыштыр: к. калп. ерик, уйг. өрүк, өзб. үрик, түркм. ерик, азерб. эрик, кум. эрик (алыча, слива), тур. ерик, гаг. ерак (кара өрүк), тат. турук (слива), тат. башк. түрөк - (слива), авчйк-ачйк; бай. уйг. бай. түрк. йчйк, өрүк - (слива, абрикос, груша), каз. ојчйк - абрикос (>калп. очёд - слива <гр. <фр. apricots < apalbarqu - слива лат. prassocium - абрикос (Рясанен, 34).

Тарыхый жагынан алганда данектүүлөрдүн баарысынын жалпы аталыш болуп эсептелген (ЭСТЯ, 1974, 291) бул сөздүн түпкү тегин К. Мусаев араб тилиндеги البرقوق сөзүнө байланышта карап анын азыркы түрк тилдериндеги тыбыштык түрдүү формаларда колдонулушун узак мезгилдер бою жүрүп келген төмөнкүдөй фонетикалык көп өзгөрүүлөргө негиздейт: альбаркуд > альварук > аврук > эрик; аврук > оврук > өрүк > үрүк ж. б. (Мусаев, 192).

Кантөг өрүк - эти кызгылт сарысынан келген көлөмү анча чоң эмес өрүктүн таттуу түрү. Анж. Найман. Кантөг өрүк алиги эти калын ширин, пистә кантөгдө кәттәрәәг, рәңги сарыг, жичдей чоузук, тәәми ширин, мәгизи ширин. Изилденүүгө алынган территориялардагы кыргыздарда бул сөз түрдүү тыбыштык варианттарда жолуга берет. Анж. Ардай к. кантөг өрүк, Найман к. кантөг өрүк, Көтөрмө к. кандөг өрүк, Миян к. хандөг, Нам. Үч-Коргон, Кайны, Беш-Там, Казык-Арык к. кандек өрүк, Кызыл - Рават к. кандеки, Ош гов. кандек (Назаралиев 1968, 50), өзб. кантак үрик > таж. кандак - өрүк сорту (Тад РС, 485) жө зардолуи кандак - өрүктүн даамы таттуу сорту (Тад РС, 151).

Аны Анжыяндын Найман к. оқ кантөг өрүк, кара кантөг өрүк, пистә кантөг өрүк, Канды, Ардай, Миян к. учмө кантак - учмө хандөг деген түрлөргө ажыратып карашса, Намангандын Беш-Там кыштагында кандөг өрүгү ошо сухан өрүг деп билишет, Анжыяндын Найман кыштагында пистә кантөг - эскиче, замоновий субх. ни.

Эк өрүк - өрте бышуучу мөмөсү чоң, ак өрүк. Изилденүүгө алынган кыштактардагы кыргыздарда ал сөз семантикасы жагынан айырмаланбай тыбыштык формалары боюнча гана өзгөчөлөнүп турат. Анжыяндын Найман, Канды, Миян, Көтөрмө кыштактарында ак өрүк // эи өрүк; ок өрүк чилгиси, йаглама өрүг деп ам койо берет ону. Миян к. ок өрүк аввал

парадигени Намангандын Үч-Коргон, Казык-Арык ж.б. кыштактарында аг
өрүк - аг өрүк; аг өрүк - ак, эти жука, сар-суу, ширин, майдын ор-
толорунда пашат, тоголок, жумшаг. Ош говорлорунда, түндүк говорлор-
до, адабий тилде ак өрүк, өзб. оқ ўрик, к. калп. ак ерик (Каримход-
жаев КД, 67) ж.б. > түрк. ак - белый + өрүк - абрикос > өнү ак өрүктүн
аталышы.

Сарыг өрүк - сары өрүк, Анж. Канды к. сарыг өрүк, Миян к. алиги
сарык хашакиге кошулат та, ад.т. сары өрүк, к. калп. сары ерик (Ка-
римходжаев КД, 67), к. балк. сары эрик - (сливаньн сорту), бай. түрк.
sarıg erik - абрикос ж.б. > түрк. сары + өрүк - абрикос > өнү сары
өрүктүн аталышы.

Исфарак - кечирээк бышуучу бармактын башындай болгон чон өрүк.
Анж. Найман к. Исфарактин гөшү көп, өзү катта, ширин, рени сары паша-
канда, магизи ширин, бармактын башындай узун, алиги өрүктөрдөн сөвл
кигини сары пашат. Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыздарда бул
сөз көп учурабайт. Мис: Анж. Ардай к. исфарак өрүк ириг-ириг болот,
күзгү о. Көтөрмө к. исфарак, Намангандын Үч-Коргон к. испарак, испа-
рак деп кандекти айтат. Бийерде кандек дейт, Нам. Казык-Арык к. испа-
рак өрүг, ферганалык кыргыздарда испарак өрүк жумшак катта болот.

Өзб. исфарак 2. разг. название сорта урюка (абрикоса) (УзРС, 184),
таж. испарак бот. I. резеда 2. куркума, желтый имбирь (Тад.РС, 167)

Суухан өрүк - орто көлөмдөгү тоголок, кызгылт сары өңдүү, катуу-
раак өрүк. Анж. Найман к. субхони, Миян к. сухан өрүг, Ардай к. суу-
ханы өрүг-супкан өрүк, Нам. Үч-Коргон к. сухан өрүк, сухан// кандек
өрүк, супан өрүк, Кайкы, Казык-Арык, Кызыл-Рават, Беш-Там к. сухан
өрүк, суухан өрүг, Поромон к. сууан, Желкон к. сууан өрүг// сухан
өрүг ж.б.

Чигитег өрүк - бир жагы кызыл, бир жагы сары, көлөмү алчадан
саал чоңураак өрүк, Анж. Миян к. чигитег өрүг мөйдө өрүг, Көтөрмө
к. аччыг дөнөк деп аталат. Аччыгдөнөк мөйдө (чигитег), Нам. Кайкы к.
чигитег өрүг, Нанай, Желкон к. чигит өрүк ж.б. > таж. чигит - семена
хлопка (ТадРС, 442) + өрүк - абрикос.

Коваг өрүг-тоголок, маңызы таттуу, даамы жогорураак өрүк сорту.
Анж. Найман к. коваг өрүг деб койот. Ириг-ириг тумалак болот. Анж.
Миян, Анж. Канды, Ардай коваг өрүк, Анж. Көтөрмө к. коваг өрүк, Нам.
Үч-Коргон, Кайкы, Казык-Арык, Кызыл-Рават к. коваг өрүк, өзб. коваг
ўрик>коваг - ковак - тыква + өрүк - абрикос > мөмөсү чон өрүктүн аты.

Курмайи - күн арабы кызгылт, бир капталы ак саргыл өрүктүн даа-
мы дымчылраак келген чоңураак сортунун аталышы. Анж. Найман к. кур-
майи өрүг, курмайи, Нам. Казык-Арык к. курмайи өрүк чон болот. Сухан

өрүг деп алиги курмайи өрүктү айтат. Курмайи ичти дөм кылыб жугарат
ж.б. таж. зардолуи хурмои - сорт абрикосов к крупными плодами, имеющи-
ми вкус смоквы (Тад.РС, 151); пер. خورماي (хормай) темнорыжий, бурый,
красной цвета (Пер.РС, 101).

Моллогедейи - учу саал учтуураак ыраны сары, сепкили бар, ичн-
да бышуучу жергиликтүү өрүк. Анж. Найман к. Моллогедейи өң йахшы өрүг,
пашасы, ширини дө, жүдөө йәм йештүү, кокиси йәм йахши. Канды к. мул-
ла гедейи, Нам. Казык-Арык к. молло гедей бийетте йог, молло гедей-
ди мирсенжели дейбиз, өрүктүн султаны ушу, Желкон к. молло гедей,
гедейи өрүг.

Мирсенжели - сүйрүрөөк чон өрүктүн аталышы. Мындай аталыш Анжы-
яндын кыргыздардан учурабай, Намангандын айрым жерлеринде гана жолу-
гат. Мис: Нам. Казык-Арык к. Мирсенжели алиги учма кандек бийетте
йог ол мологедейди мирсенжели дейбиз; өзб. мирсенжели ўрик-название
сорта абрикосов имеющих крупные продолговатые плоды (Уз.РС, 263) таж.
зардолуи мирсончоли - сорт абрикосов с крупными плодами (Тад.РС, 151).

Аччыг дөнө - данеги ачуу өрүк Изилденип жаткан территорияда
мунун ар кандай вариациялары таралган. Мис: Нам. Үч-Коргон к. ачуу
данек өрүк; Анж. Найман, Нам. Казык-Арык к. аччыг дөнө өрүг ичиндеги
магизи данеги, ачык болот; Нам. Кызыл-Рават к. ачы дөнө архыл, кызы-
лы, агы йәм болот, магизи ачык болот // ачуу тән өрүг; Анж. Көтөр-
мө к. - аччыг дөнөк мөйдө, жергиликтүү өзбектерде - аччыг дөнө ж.б. >
түрк - ачуу, аччыг - горький + таж. дона - зерно > даны ачуу өрүктөр-
дүн жалпы аты.

Чүчүдене - данеги таттуу өрүк. Нам. Казык-Арык к. чүчүдене өрүг-
түн магизи ширин болсо айтылат. Анж. Миян к. чүчүдене, чүчүдене онар
ж.б. > таж. чүчү - сладкий + дона - зерно > даны таттуу өрүктөрдүн,
анарлардын жалпы аты.

Шеэнтө өрүк - тишке тиери менен кырс этип жарылып кетчү майда-
майда кызыл өрүк. Нам. Кызыл-Рават к. шеэнтө өрүк - мөйдө-мөйдө кызыл
өрүк тиштесе кырс этип сынып кетет. Паптын этегинде болот. Анж. Канды,
Нам. Беш-Там к. - кызыл өрүк, Нам. Галаза к. - кызыл өрүк дөгөн ат
менен аталат.

Булардан тышкары айрым гана кыштактарда учурачу Нам. Үч-Кор-
гон к. толокт өрүк - бир капталы кызгылт сары, экинчи капталы ак,
өзү тоголок, күздө бышуучу майда өрүктүн түрү: бабайи өрүк, Анж. Ардай
к. загара өрүк, Нам. Нанай, Казык-Арык к. Тожибай өрүг Испарак ж.б.
аталыштар орун алган.

Өрүк жана анын түрлөрүнө тиешелүү аталыштарды талдоого алганда

да сырттан ездөштүрүлгөн сөздөрдүн негизги орунду ээлеп турары байкалды. Алсак, өрүк мөмөлөрү аталышы боюнча бардыгы 20 сөз жыйналса, анын 4 сөзү гана: ок өрүк, сарыг өрүк, кызыл өрүк, аччык дөнө түрк тилдеринин негизинде жасалып, калган 16 сөзү сырттан ездөштүрүлгөн болуп чыкты. Тожибай, Исперек, Кожант өрүк дегени жердин атына байланыштуу аталган. Ал эми ездөштүрүлгөн 13 сөздүн 1 сөзү өрүк арабдан келген (кара: Мусаев, 191-192). Калган аталыштарда негизги орунду дээрлик иран тилдеринен кирген компоненттер ээлеп турат: Мис: зардолу кентөк, пистө кентөк, исперек, суухан - субхон өрүк, курмайы өрүк, кашаки өрүк, молло гедейи - гедейи, мирсанжали, аччыгдана, чүчү дөнө, шаанта өрүк, бабайы.

ШАБДАЛЫНЫН АТАЛЫШТАРЫ

Шапталы (*Persica persica*) шабдалы - персик. Бардык кыргыз говорлорунда "персик" деген түшүнүктө айтылчу шабдалы сөзү Анжиян, Наманган областтарындагы кыргыздарда ар кандай тыбыштык варианттарда жолугат. Мис: Анж. Найман к. шөптөли, Миян к. шөптөли, Канды к. шөптөли, Нам. Кайкы к. шаптоли, Казык-Арык, Кызыл-Рават к. шаптоли, Ош гов. шаптолу, ад. т. шабдалы. Түрк тилдеринин көбүндөгү мисалы, к. бали. шаптал, кар. шаптала, к. тат. шефтэли, тат. шефтелу, кул. шафтолу, көз. шапдалы / шабдал, ног. шапдал, уйг. شايتول (шаптул), өзб. шафтоли, түркм. шепдалы / шепдалы, тур. шефтэли, аз. шефтэли, гаг. шефтэли ж.б. варианттарды окумуштуулар ирандын شفتالو (шафтолу) - персик дегенинен пайда болгон деп эсептешет (Мусаев, 206). Бирок Стеблин-Каменскийдин пикирине караганда "мына ошол түзүлүштөгү перс. šaft сөзү "таттуу", андан мурда "сүт" деген маанилерди туундурган (С. Каменский, 86-87). Эгерде иран тилдериндеги šaft, šyft деген компоненттери мурда Стеблин-Каменский айткандай "сүт" маанисинде колдонулса, анда аларды түрк тилдериндеги "сүт" менен тектеш деп кароого негиз түзүлөт. Демек, ошондон улам түрктөн иранга (мис: сүт > шод > шүфт, шафт), ирандан башка сөздөрдүн составы маселен шафтолу (> шафт - сүт, өтм. ширин + олу - жемип) деген лексема менен кошто шафт формасында түрк тилдерине кайрадан өткөн болуу керек.

Эт йагы шөптөли - түгү бар, чоң-чоң, сары шабдалы. Анж. Миян, Көтөрмө к. Ат йагы кәттә-кәттә ичини йарсендиз ат йагыга окшоп сәп-сәрик болот. Эт йагы шөптөли түкү бар.

Әнжир шөптөли - даамы өтө ширин, аз-маз түгү бар жалпак шабдалы. Анж. Найман к. әнжир шөптөли йәлпөг, дөнөги йәм йәлпөг, һамма

шөптөлудан ширин шу. Анж. Канды, Миян, Ардай к. әнжир шөптөлу, Көтөрмө к. әнжир шөптөли // юбилейный, Нам, Үч-Коргон к. әнжир шабдоли, Кайкы, Казык-Арык, Кызыл-Рават, Беш-Там, Нанай, Поромон, Желкон, Галава к. әнжир шаптолу ж.б. > әнжир - инжир + ир. шаптоли - персик > әнжирге окшоп шабдалы.

Ак шөптөли - күн тарабы кызарган эрте бышуучу ак шабдалы. Анж. Найман, Миян к. ак шөптөли, ок шөптөли, Көтөрмө к. ак шөптөли, Нам. Поромон, Заркент, Кызыл-Рават к. ак шаптэли, кыргыз тилинин түштүк гов. ак шаптолу (КТДС, 32), өзб. ок шөфтөли ж.б. > түрк. ак + ир. шафтоли - персик > ак түстөгү шабдалынын аталышы.

Лүпчөк шөптөли - ыраңы кызыл, түгү жок, эртөрөөк бышуучу тоголок, сыйда шабдалы: Анж. Найман к. лүпчөк шөптөли түкү йог, сылыг болот, ранги кызыл. Тыбыштык ар кандай варианттары бар. Анж. Найман к. Көз а лүпчөк эң чилгилерден, сарыг лүпчөк бәр. Канды к. Кызыл лүпчөк шөптөли, Кыргыз тилинин түштүк гов. лүпчөк шаптолу (КТДС, 33), өзб. ад. орф. лүпчөк шафтоли - сорт персика с гладкой блестящей кожей (УзРС, 243), таж. лүпчөк I) голый, голенький; 2) без пушка, лишенный пушка (о персиках или абрикосах); шафтолуи лүпчөк - сорт персиков без пушка (ТадРС, 206).

Анжияндын Найман кыштагындагы кыргыздар лүпчөктү кээде айлар шөптөли деп атай берилсе, ушул эле областтын Миян, Көтөрмө кыштактарында, Намангандын Казык-Арык, Беш-Там, Поромон, Желкон кыштактарында лүпчөктү билишпейт. Анын ордуна айлар шаптоли, Кайкы к. ойлар шаптоли, Үч-Коргон к. айым шабдолу, айналы шабдолу, айлар шаптоли; Кызыл-Рават к. айдар шөптөли, айлар шаптолы; Казык-Арык к. өйим шөптөлу; Галава (Чуст.) совхозунда айналек шаптэли; Нанайда кызыл шаптоли - өрүк шаптэли, Анж. Ардай к. йалангач шаптолы колдонулат. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунда айлар шаптолу (КТДС, 32), өзб. ойлар шафтоли обл. то же, что лүпчөк шафтоли (УзРС, 299), Сайрам өзб. айларжан (УЖШД, 15).

Түклү шөптөли - мөмөсү майдармак, бирок түшүмдү көп алган, ыраңы ак шабдалы. Нам. Кайкы к. түктүү шөптөли майда, ыраңы ак, агустө кызыл сентябиде томом болот. Анж. Найман к. түклүү шөптөли, ок көк шаптэ-йлар бар булар түкүл, Нам. Кадикен к. түкүл // түктүү шөптөли ж.б. > түрк. түк-пушок+атосочтон сии атосочту жасоочу мүчө - лүү + ир. шафтолу > түгү ба, түктүү шабдалы.

Хөлөки шөптөли - данегинен өзү чыгып калган шабдалы: Анж. Миян к. Хөлөки шөптөли уругуден чыгат.

Булардан тышкары шабдалынын Нам, Галава, Поромон к. чилги шафтоли > ир. чилги - скороспелый + ир. шафтоли - персик > тез бышуучу же жазгы шабдалы; Анж. Найман кызыл шаптоли > түрк. кызыл - красный + ир. шафтоли - персик > еңү кызыл шабдалы; Анж. Найман к. ерүк шаптоли > түрк. ерүк - абрикос + ир. шафтоли - персик > ерүкке окшогон шабдалы; Нам. Кайки к. күзгү шаптоли > түрк. күзгү - осенний + ир. шафтоли - персик > күздө бышуучу шабдалы деген аталыштары жолугат.

Жыйынтыктап айтканда, шабдалынын түрлөрүн атоо үчүн изилденип жаткан объектилерде колдонулган 14 сөздүн 7 сөзү иран тилдерине - шафтоли, енжир шаптоли, лубчаи шаптоли, айдар шаптоли, хашаки шаптөли, кайдери шаптөли, кайдери чилги шаптөли тиешелүү болсо, түри - иранга 6 сөз - эт Наги шаптөли, ок шаптөли, түклү шаптөли, кызыл шаптөли, күзгү шаптөли; 1 сөз ерүк шаптөли араб - иранга тиешелүү.

КАРА ЕРҮКТҮН АТАЛЫШТАРЫ

Гайналы (*Prunus domestica*) кара ерүк - "черная слива". Анж. Найман, Нам. Кызыл-Рават к. гайналы; Анж. Миян к. Нам. Кайки к. гайналы//гайналы, Нам. Беш-Там к. кайналы // гайналы; Анж. Ардай, Көтөрмө, Найман к., Нам. Үч-Коргон, Кадикен к. кайналы; Нам. Кайки к. гайналы; Нам. Казык-Арык к. гайнолу // көк султэн; Ош гов. гайнолу-кайналы, кейнаэли - мемөлүү жыгач (Бакинова 1953, 272), өзб. уйчу гов. гайналы - слива гератская (УХШЛ, 73), таж. гайнолу к. гайналу - слива (Расторгуева, 226), кырг. ад. т. кара ерүк.

Мунун кара гайнолы, сары гайнолы, сопон гайнолы, бәрбәнк, Бертон, Исполинский деген сорттору Кадикен к. кыргыздарында гана жолугуп, калган аймактагы кыргыздардын көбүнө сопон, бәрбәнк, Бертон, Исполинский деген аталыштары бөлгисиз. Аларда гайналынын түсүнө карата: сары же сарык гайналы, кара же кара гайналы деп ажыратуу кеңири таралган. Салышт.: Нам. Үч-Коргон к. сары кайналы, кара кайнал. Анж. Найман к. сарык кайналы, кара кайналы, Нам. Кайки к. сарык гайнолу, көк кайналы ж.б.

Алхору - даамы өтө кычкыл, мемөсү, тоголок жалбырагы кызыл кара ерүктүн (слива) бир түрү - терн. Изилденүүгө алынган объектиде жана аларга чектеш жерлерде анын ар кандай тыбыштык варианттары таралган. Мис.: Нам. Кызыл-Рават к. алийрәт; Анж. Миян, Найман к. алийрәт; Анж. Ардай к. олийләт; Нам. Заркент к. алхорат; Анж. Канды к. алхори; Нам. Поромон к. алхору; Анж. Ардай, алхори, ж.б. Түштүк говорлордо алий-лат (КТДС, 66), Фрунзе, Ошно к. алгийрәт - сливанын кызылы, Чүй гов. алкоор - кара ерүктүн чоңураак келген бир түрү (КТДС, 68), өзб. алхурик

слива, дерево, плоды (РУЗС, 796), өзб. Ош гов. олхьәрт - слива гератская (УХШЛ, 37), уйг. әлкур - слива (Уйг.РС, 46). каз. алхори - терн (Кожобеков, 20) ж.б.

Башка түрк тилдеринен мындай аталыш көп жолукпай Орто Азиядагы айрым түрк тилдеринде учурап калат. Ошого караганда алхору сөзүнүн алгачкы пайда болгон аймагы иретинде кыргыз, өзбек, уйгур тилдери жайгашкан Фергана өрөөнүн эсептөөгө болот. Бул тажик тили аркылуу говорлорго мурда келген әлү-слива + ир. хират герат - шаардын ты деген компоненттерден жасалган сөз болууга тийиш, анткени ал иран тилдеринде әлүйи хират (Сахобиудинов, 19) деген форма жолугат.

Мына ушундай фактыларды жалпы кыргыз говорлорунун масштабынан караганда "слива" маанисинде кара ерүк, қаралы, гайналы, көк султэн, алхору деген беш сөз колдонулары байкалат. Изилденип жаткан объектиде көк султэн, ак султэн, Сөк султэн аталыштарынын таралуу аймагы чектелген жергиликтүү фактыларга жатса, кара ерүк > түрк. кара - черный + ерүк - абрикос сөзү колдонулбайт. Ал эми жогоркулардан өзгөчөлөнүп қаралы > (түрк. қара-черный + әлү-слива), гайналы > (гай/кай/гайи 'кайн...?' + әлү-слива), алхори > әлгийрәт (әлү-слива-хийрәт > Герат) аталыштарынын таралышы аймагы кеңири.

АНАРДЫН АТАЛЫШТАРЫ

Анар (*Punica granatum*). Түштүк жактарда өсүүчү мөмө жыгач, бадал өсүмдүгү (КТДС, 51) анар - гранат. Изилденип жаткан территориядагы кыргыздарда бул сөз кыргыз адабий тилиндегидей эле "анар дарагы" жана "анын мемөсү" деген маанилерде колдонулат. Болгон өзгөчөлүк ал сөздүн тыбыштык түзүлүшүнө тиешелүү. Анжияндын Ардай, Көтөрмө, Намангандын Нанай, Кадикен, Поромон, Беш-Там ж.б. кыштактарында әнәр, Анжияндын Миян, Найман, Канды к. анар//әнәр, кыргыз тилинин түштүк говорлорунда анар-әнәр, түндүк говорлору менен адабий тилде анар. Түрк тилдеринде учуроочу фактылар дагы тыбыштык жагынан бирдей эмес: Салышт.: аз., кум., ног., түрк. нар, тур. паз, к. калп., тат., уйг., кырг., каз. анар, өзб. анор, ХУI к. өзб. нар, ХVII к. тур. оназ, бай. түрк. паза (< ир. нар < скр. нагапагаз - гранат) (Дмитриева, 193) Мөмө - жемистин башка түрлөрү сыяктуу эле анардын аталыштары изилденген объектидеги кыргыздарда бирдей даражада таралган эмес. Мисалы, Намангандын Нанай, Заркент, Поромон, Галава, Коркидан сыяктуу климаты мелүүн жерлердеги кыргыздардын баарында анарды түрлөргө ажыратпай, тектик жалпы аталышы менен гана атапса, Намангандын жана Анжияндын чөл тарабындагы кыргыздарда анардын төмөнкүдөй түрдөгү аталыштары та-

раалган.

Кай анар - даны кара жана кычкыл, келген, мөмөсү майдараак анардын сорту. Изилденген кыштактарда ал сөздүн ар кандай формалары жолугат. Анж. Найман к. кай анар < кайым анар < кайын анар. Кан-ды к. кайын анар калкара. Миян к. кара кайын норден, почогу жора. Нам. Казык-Арык к. кара кайын - кайын анар деб ошо ачыг дөнөни айтат. Беш-Там к. кай анар-ачуу, кара ; Кызыл-Рават к. гай анар. Поромон к. кай анар, Желкон, Галава к. кара кай анар ж.б., өзб. кай анар-кувинский гранат (разводимый в Кувинском районе Ферганской области) (Уз.РС. 598). Болжолубузда мына ушул кай анар < кайын анар, жана кай-налы-гайналы аталыштарындагы кайн, кай, кайн компоненттеринин түпкү теги бир болушу мүмкүн.

Аччыг анар-кабыгы калың жана кызыл, даны майдараак, даамы кычкыл анар түрлөрүнүн жалпы аты. Нам. Казык-Арык к. кайын анар // аччык дөнө, Нам. Беш-Там к. кай анар < ачкыл анар, Анж. Найман к. хашеки анар // аччыг анар, Анж. Канды к. кызыл анар // аччыг анар ж.б.

Изилденүүгө алынган территориядагы кыргыздарда жана башка жерлерде ал сөздүн түрдүү формаларда жолугушу мүнөздүү. Нам. Үч-Коргон к. ачуу анар, Галава к. ачуу анар-аччыг анар, Желкон, Кайкы к., Анж. Найман к. аччыг анар - аччык дөнө анар, Казык-Арык к. ачы дөнө-аччыг дөнө // кара кайын // кара почок, Беш Там к. ачкыл анар - кай анар, Нам. Коркидон, Анж. Ардай к. аччыг дөнөк, Ош гов. аччык анар - ачуу анар, кырг. ад. т. ачуу анар, өзб. оччик донна анар, оччик анар ж.б. > түрк. ачуу, аччык - горький+донна-зерно+анар-гранат > даны ачуу анар-дын аталышы.

Ширин анар - даамы таттуу келген ар кандай сорттогу анардын жалпы аты. Анж. Көтөрмө, Нам. Үч-Коргон, Беш-Там, Кызыл-Рават к. ширин анар, Канды к. ширин донна анар, Найман к. ширин донна анар > ир. ширин-ширин+донна-дан-зерно+анар-гранат > даны таттуу анардын аты.

Бизок аталган объектиге анча көп таралбаган мындай аталыштын ордуна чүчү донна лексемасы активдүү колдонулат. Мис. Анж. Канды к. түйө тиш анар, чүчү дөнө деб йәм койот, Миян к. хошакини (н) ачык дөнө, чүчүг дөнөси болади. Аг почог йәм чүчүг донна деп койот, Ардай к. алиги кара анар чүчүг дөнө, Көтөрмө к. чүчүг анар - посту кара доннаси йәм кара, түйө тиши деб да айтат ону, Нам. Кайкы к. чүчүг анар // ширин анар, Казык-Арык к. чүчүг дөнө // түйө тиш, Беш-Там к. төвө тиши // чүчү дөнө; өзб. чүчүг донна > таж. чүчүг - сладкий, вкусный > донна - зерно > даамы таттуу анардын аталышы.

Төвө тиши - даны ак жана таттуу, келөмү чоң, кабыгы саргыч анар: Нам. Кайкы к. түйө тиш анар нос ковакка ухшогон, дони ашпак макадэй чондугу, дәами ширин, почогу сарык, 500 г. барат.

Изилденип жаткан территорияларда бул сөздүн айтылышы ар кандай варианттарга ээ. Нам. Үч-Коргон к. төвө тиш анар, Кайкы к. түйө тиш анар, Казык-Арык к. төвө тиш - түйө тиш, Беш-Там, Желкон, Галава к. Анж. Найман, Миян к. төвө тиш ж.б. > түрк. төвө-түйө - верблюд + тил+анар-гранат > даны теенүн тишине окшогон анардын аты.

Бул сөздөрдүн синоними катары ширин анар-ширин дөнө анар же чүчү дөнө - чүчү дөнө анар деген аталыштар колдонулат. Андай көрүнүш Нам. Желкон, Беш-Там, Казык-Арык, Анж. Миян. кыштактарына мүнөздүү (кара ал жөнүндө шири. анар).

Анар жана анын түрлөрүн атоо үчүн изилденип жаткан объектилердеги кыргыздарда 13 сөз колдонулса, анын 5 сөзү: анар, кай анар - кайын анар, ширин анар, чүчү дөнө, анар хашеки анар иран тилдери аркылуу өздөштүрүлүп, 7 сөз: аччык анар-аччык донна, кара кайын - кара анар < кара почок, ак почок, кызыл анар түрк - иран, 1 сөз төвө тиши түрк тилиндеги фактылар аркылуу ушулган.

Экинчиден, анарды өстүрүүгө географиялык-климаттык шарттары ылайык келген жерлерде, атап айтканда Анжыни, Наманган областынын ысык жерлериндеги кыргыздарда алдыда көрсөтүлгөн анар сортторунун аталыштары көбүрөөк жолугуп, климаты мелүүн Намай, Заркент, Поромон, Галава, Коркидон ж.б. кыштактардагы кыргыздарда дээрлик учурабайт. Аларда тектик жалпы аталышы анар жана даамына карата ачуу, ширин анар дегени гана белгилүү болуп, калган түрлөрү ич ара тик ажыратылбайт. Ал гана эмес кыргыз адабий тили анын көпчүлүк говорлорундагы көрүнүш ушундай. Демек, мунун өзү дагы анар жана анын түрлөрүнө байланыштуу аталыштардын ысык тараптан, б.а. өзбек, тажиктер көбүрөөк жайгашкан территория тараптан түндүктү көздөй тарап анын далилдөөчү фактылардын биринен болууга тийиш.

БЕХИНИН АТАЛЫШТАРЫ

Беһи - (*Cydonia Mill*) айва. Көрүнүшү алмага окшогон, бирок даамы кыйгыл, өзү катуу, сырты түктүү мөмөнүн аталышы. Изилденүүгө алынган объектилердеги кыштактарда ал ар кандай тылымтык варианттарга ээ: Анж. Канды, Миян к. бийи; Найман к. бей < бәйи < бийи; Нам. Казык-Арык, Кызыл-Рават к. бәһи; Поромон, Беһи эки түр: 1. Ачык аш-ка басилет, 2. ширин өзү желет; Намай к. бий алма ж.б. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунда бийи (КГДС, 285). бай түрк. ay/a, өзб. бихи

бол. бэхи (УзРС, 77), уйг. бейя, диал. бэхи (УйгРС, 227), түрк. бэхи (бэхи) к. бейи (ТүркРС, 92) к. калп. бийи ж.б. (< пий ир. бейи - айва алма-н юко" (Дмитриева, 176).

Бөхийн түрлөрүнө карата ажыратуу анчалык өнүкпөгөн. Көпчүлүк матактардагы кыргыздарда анын жалпы гана аталышы белгилүү болуп, көбүнчө аны ар кандай белгилерине карата бир нече түрлөргө бөлүшөт: Анж. Найман к. чилги бийи - сентябрь айынын башында жетилчү бөхийнн мөмөсү майдабаак келген сорту. Нам. Жолкон к. чилги бэхи ж.б. > ир. чилги - скороспелый+бийи-айва өртө жетилчү бөхи; нэк бийи формасы ажыратуу окшогон өртө жетилчү бөхи. Анж. Найман к. нэк бийи, Батк. Лейл. нэк бийи (КТДС, 28) ж.б. > ир. нэк-груша+бийи-бих. - айва "нэке" окшогон бөхи; күзгү бийи - мөмөсү ири, көч бышуучу бөхийнн бир түрү. Анж. Найман к. күзгү бийи/күзгү биhi, Батк., Лейл. күзгү бийи (КТДС, 285) > түрк. күзгү - сөнний+ир. бийи-бихи - айва > күздө бышуучу бөхи. Мына ошентип, бөхи түрлөрүнүн аталыштарында бир гана күзгү бийи кыргыз жана иран компоненттерден куралып, калган эки аталыш иран тилдеринен келген компоненттердин негизинде түзүлгөн.

АЛЧАНН АТАЛЫШТАРЫ

Алча - (*Prunus divaricata*) алча. Изилденүүгө алынган кыштактадагы кыргыздарда ал сөз түрдүү тыбыштык жана маанилик варианттарда колдонулат. Мис. Нам. Кайкы к. алча - мөйдө - мөйдө сарысы, карасы, кызылы бар, даамы ачык, сентябр, октобирде, пышат; Казык-Арк к. ачык алча/е ийчө, тоодогусу кара чеке; Кызыл-Рават к. алча өки кыл; көк, сары мөмөсү гиләстөн кичине; еш-Там к. алча бар, сари, кызыл; Панай к. алча мөйдө-мөйдө, тоголок албаалыдай чыңдугу, даам башка ачык, ширин кызыл сары болот. Чиде эшири (итий) кеселине мунун кай жүдө дөрт болот, сентябрде пышат; Коркидон к. алча сапсары; Заркент к. алча йог боп кетти, томдө көп жавайы да; Поромон к. алча сары, кара алча; Анж. Канды к. олива биттеле ж.б. Кыргыз тилин түштүк гов. алча, алча (Бакинова 1953, 272), Фергана областындагы кыргыздарда алча бөлөк болот, сапсары болуп пышат. Чүй, тал, т.шань, ыс-көл гов., кирг. ад.т. алча - вишня, черешня, уйг. олуча, өзб. алча, тог олча (УзРС, 447), өзб. кыпч. гов. олча-вишня (Абдуллаев 1957, 17), өзб. уйчу гов. альче, догорку кашкарларье гов. олича-тог олча, "алча" (род желтой желкой сливы, желтого цвета) (УХ"Т, 29, 37), түркм. алча, улче, ания голден диал. алчек/алчек - ич сливы (УХ"Д, 22), тат. алча, алча, на алуча ж.б.

Алча сөзүнүн тегине карата Шоабдурахмановдун алучийе>алуча>алууче (олче)>алча (Шоабдурахманов, 230) деп айткан пикири менимче туура. Анткени багбанчылыкка тиешелүү башка мөмөлөрдүн аталышынын составында учуроочу алу-слива, ягода ко-поненчи (Кара ал жөнүндө 7-84) бул сөздүн составында да жолугат. Ал эми анын экинчи бөлүгү катары келген чийе компонентинин азыркы учурда айрым түрк тилдеринде ар кандай тыбыштык варианттарда жана маанилерде таралганы белгилүү. Маселен кирг. чие, анын түштүк гов. кара чеке, өзб. чия, каз. шие, к. калп. чие, чув. ахчие, тат. чейя, башк. сейя ж.б. Бирок киргиз тилиндеги чие, казак шие сөздөрү тоолордо, тоо этектеринде, таштак жерлерде өсүүчү кызыл тоголок, таттуу, майда мөмөсү бар бок кыска өсүмдүктү турундурса, чуваш тилиндеги ахчие, өзб. чие, тат. чейя, башк. чейя, к. калп. шие жана казак тилиндеги шиенин экинчи мааниси "вишня" болуп эсептелет. К. Мусаевдин пикири боюнча "чуваш татар, башкыр, казак, кара-калпак ж.б. тилдериндеги бул сөздүн "вишня" маанисинде колдонулушу кийинки көрүнүш. Балта ал сөз тоолордо, тоо этектеринде же таштак жерлерде өсүүчү кызыл тоголок, майда таттуу мөмөсү бар өсүмдүктүн аты катары колдонулушу мүмкүн" (Мусаев, 195). Мына ошондой фактылардын жана маалыматтардын негизинде биз Шоабдурахманов белгилеген алучийе формасын байыркы деп эсептеп, ал өз кезегинде иран тилдери аркылуу кабыл алынган алу-слива, ягода т.рк. ийяе (чеке) деген сөздөрүнөн куралып, алгач "чийен и мөмөсү" деген маанини туюндуруучу иран-түрк сөзү болушу ыктымал деп эсептейбиз. Салышты: шугн. olūča, шик. olūča, перс. тадж. olūča. Кийин ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөрдүн негизинде ал түрк тилдеринде алча-олча формаларында колдонулуп калат (Шоабдурахманов, 230). Вишня дарагынын Орто Азия, Кавказ ж.б. таралуусуна байланыштуу анын алгачкы "чие мөмөсү" деген маанисинин ордуна жаңы "вишня" мааниси жаралган болуу керек. Экинчиден, изилденген объектиде иран тилинен кирген албали, гиләс сыяктуу сөздөрдүн колдонушу менен алча лексемасы алчанын өзүнчө бир сортун гана түшүндүрүп калган.

Албали - (*Cerasus Vilgalis*) алча - вишня. Бул сөз изилденүүгө алынган Анжыян областындагы кыргыздардан учурабай Наманган областындагы кыргыздарда гана ар түрдүү тыбыштык жана семантикалык варианттарда жолугат. Мис: Үч-Коргон, Кызыл-Рават, Заркент, Поромон, Панай к. албаали; Кайкы к. албаали, Галава к. албаали, Еш-Там, Коркидон к. албаали ж.б. Бирок Үч-Коргон (советтиндеги кыргыздарда жапайы албали - алча, полюдо өскөнү - албаали. Алчага улансагы - кара албали; Кайкы к. албаали, алча өкөсө йем ачык болот; Кызыл-Рават, Заркент, Еш-Там,

Коркидон, Нанай, Поромон, Галава к. албаалы - албалы бир жыл, ж.б. Мындай аталыш Ош гов. албалы (Бакинова 1956, 92), Жаңы-Жолдук кыргыздарда алвэли - албаалы түрүндө жолугары белгиленген. Кыргыз адабий тилинде анын түндүк жана башка говорлорунда жок "албалынын" ордуна алча сөзүнүн колдонулушу күнөздүү. Өзбек адабий тилинде да албаалы деген аталыш учурабайт, бирок обл. олволи-вишня (УзРС, 301), Фергана гов. олвалы (Абдуллаев, 106), Паркент гов. алболи - черешня, өзб. киччак гов. алвалы//халвалы - вишня, Нам. өзб. гов. олваль/елваль - вишня (УЖШ, 17, 37), Уйчу гов. олволи (Алиев 1961, 336), уйг. алвили - п. слива, чернослив (Уйг.РС, 50), туркм. гов. калвали-вид Фрунта (ТДДС, 181), аз. албалы, албалы агажы, албалы мураббаси, ног. албали, албали сув - вишневый сок, өзбекстандагы казак гов. алуалы (Айдаров, 32) ж.б. ир. البالو (алубалу), башкача айтканда олу-плод-балли, балий-вишня, черешня деген түшүнүктү билдирген татаал сөз болууга айып. Анткени алма, алча, алкор, алчурут, зардоли, гайноли, шабдалы сыяктуу бир топ мөмөлөрдү атоочу сөздөрдүн составындагы алу-олу-плод элементи аталган алибали сөзүнүн составында да жолугат. Ал эми экинчи компоненти "бал-мед+бир нерсеге ээ экендигин көрсөтүүчү-ил мүчөсүнөн куралып "балы бар", "балдуу" маанисин туюндурган перс тилиндеги бали, балли деген түрк сөзү" (Хабичев, 33), Орто Азиядагы түрк тилдеринде өзүнчө лексема түрүндө учурабаганы менен Кавказ зонасындагы айрым түрк, семит тилдеринде балий-бали формаларында таралып "вишня", черешня" маанилеринде колдонулат: осетин *bal/bali* - вишня, черешня, груз. *bali*, арм. *bal*, балк. *балли*, к. чай *bali* (балий), кум. *bali* (Абаев 1958, 213).

Гилас (*Cerasus*) - черешня. Бул сөз Анжиян, Наманган областтарындагы изилденүүгө алынган бардык кыштактардагы кыргыздарда тыбыштык бир гана формада - гилас түрүндө жолугат. Мис: Анж. Найман к. гилас; Канды к. гилас, кара гилас, росий гилас, кокон гилас; Ардай к. гиластин сарыг, кызылы, карасы бар, үч жыл; Нам. Заркент к. гилас эки жыл, ак гилас, кара гилас; Кайкы к. гилас, Желкон к. гилас, Кызыл-Рава. к. гилас төр жыл; Беш-Там, Нанай, Галава, Үч-Коргон к. гилас ж.б. Кыргыз адабий тилинде жана анын түндүк говорлорунда мындай сөз жолукпайт. Түштүк говорлорунда болсо гиларс (КТДС, 403), Октябрь гов. килас (Бакинова 1953, 272), Таж. кырг. гилас, өзбекстандык кырг. гилас-черешня кара гилас-кокон гилас - өңү кызыл, кашгари гилас - өңү сары. Ал сөз иран тилдерине жанаша турган айрым түрк тилдеринде жө алардын диалектилеринде гана түрдүү тыбыштык варианттарда учурап, көбүндө жолукпайт. Өзбек тилинде гилос, гов. гьлос (Шоабдурахманов 248), уйг.

гилас - вишня, черешня (УйгРС, 685), аз. килас-черешня килас агачы - дерево черешни (РАЛ, 869), Өзбекстандагы казак гов. глас (Айдаров, 32), түрк. *ki zas* - черешня, Казакстандык түрктөрдө кирез (Алиев Ф., 62), кар. диал. кираз (Мусаев, 196) дегенди окумуштуулардын баары сырттан өздөштүрүлгөн сөз катары карашат. Маселен караим диалектилериндеги кираз, казакстандык түрктөрдөгү кирез - черешня гректен келген сөз катары эсептелинет (Мусаев, 196; Алиев 62). Ал эми изилденүүгө алынган объектидеги жана өзбек, уйгур, азербайжан тилдериндеги гилас - гилас - килас варианттары ирандын гилас - черешня (Пер. РС, 432) деген сөзүнүн өзгөргөн түрлөрү болууга тийиш, анткени аталган түрк тилдериндеги гилас сөзү фонетикалык, семантикалык жактан иран тилдериндеги фактыга окшош. Экинчиден Фергана өрөөнүндөгү кыргыз, өзбек жана уйгур калктары гилас деп сүйлөөчү тажиктер менен нечен кылымдардан бери алакада болуп, кээде бир кыштакта аралаш да жашап келүүдө, үчүнчүдөн, тажиктер менен андай тыгыз байланыш болбогон түндүк кыргыздарда, ошондой эле алардан алыс турган түрк тилдеринде "черешня" мааниси бир катар башка сөздөр аркылуу туюндурулат. Мис. кырг. ад. т., түнд. гов. алча - черешня, вишня; каз. *кызыл шие* - черешня, *шие* - вишня; к. калп. *шийе* - вишня, *черешня* - черешня, тат. *чийе бакчасы*, чув. *ахчие*, балк. *сейе*, түркм. *черешня*, *черешня компоты* - компот из черешни, Каракалпакстандагы түрк. гов. *чийа// чийе* - улже - вишня (ТДДС, 193), хак. *черешня*, к. балк. *эбзе кегет* ж.б.

"ГИЛАС" ТҮРЛӨРҮНҮН АТАЛЫШТАРИ

Ак гилас - мөмөсүнүн өңү ак саргыл келген "гилас" сорту. Нам. Заркент к. ак гилас, батк. ак гиларс (КТДС, 403) түрк. *ак* - белий + ир. *гилас* > өңү ак "гиластин аталышы. Анж. Ардай, Нам. Кайкы, Беш-Там, Желкон кыштактарында анын ордуна түрк. *сары* - желтый + ир. *гилас* *сары* гилас - сарык гилас - сарыг гилас деген ат аркылуу аталышы колдонулат, түштүк кыргыздарда ал сары гиларс (КТДС, 403) деген ат менен аталары белгилүү. Кизил гилас - өңү кызыл, тоголок, "гилас". Нам. Кайкы, Кызыл-Рават, Галава к. кизил гилас, түшт. говорл. *кызыл гиларс* (КТДС, 403) түрк. *кызыл* - красный + ир. *гилас* > өңү кызыл "гиластия" аталышы.

Кора гилас - мөмөсү кара кочкул болуп бышкан, ачык дааны бар "гилас ын" бир сорту. Кыргыз адабий тилинде жана анын Чүй, Талас сыяктуу дыйканчылык зоналарындагы кыргыздарда бул сөз учурабайт. Анж. Найман к. кара гилас// қора гилас, Канды, Миян, Арда" к. қора гилас, Анж. Көтөрмө к. Нам. Үч-Коргон к. кара гилас ушу кокон гилас; карасы кокон гилас, ошонусу катта, Баткендик кыргыздарда кара гиларс (КТДС, 403); өзбек тилинде қара гьлос - олча (Шоабдурахманов, 273).

анж. өзб. гов. қора гѳлас - сѳча - вишня (УХШЛ, 159) > түрк. қора -
черный+ир. гилѳс - черешня мѳмѳсү кочкул кызыл кѳлген "гилѳстин" (р
түрү, аталышы.

Майский гилѳс - тез бышып жетилчү "гилѳстин" бир түрү. Анж. Най-
ман к. майский сарыг болѳци, Ардай, Миян к. Мѳйский гилѳс чилгидѳ.
Миян кыштагында муну Росий гилѳс деп да атай бѳрилет: Росий гилѳс мѳй-
ский болѳци. Росий гилѳс қарасы, сарыгы болѳт, экее йѳм мѳйский. Ал
ами Нам. Жѳлкон к. Мѳйский // жѳвлѳзѳк ж.б. > ор. май, майский - май-
ский+ир. гилѳс - черешня > мѳй айында бышып жетилчү "гилѳстин" аталышы
билдирет.

Кокон гилѳс - мѳмѳсү чоң-чоң, даамы таттуураак кѳлген "гилѳстин"
аталышы. Кыргыз аѳабий тили анын түндүк говѳрлорунда дѳэрлик учурабайт.
Изиѳденүүгѳ алынган кыштактардагы кыргыздардын баарында кокон гилѳс
деген бир ганѳ тыбыштык вариант мүнѳздүү болгону менен ал ар кандай
маанилерде жолуга бѳрет: Нам. Казык-Арык, Уч-Коргон, Анж. Найман, Ке-
тѳрмѳ к. Кокон гилѳстин сарыгы, қарасы болѳт, Канды к. Бир ганѳ кокон
гилѳс, Анж. Миян к. кокон гилѳс қара мѳуѳси, Ардай к. кокон гилѳс али-
ги сарык деп тѳшүнѳшет. Баткен, Өзгѳн кырг. кокон гилѳс (КГДС, 430)
өзб. кокон гилѳс ж.б. Сѳздүн биринчи компоненти - кокон кумык тилинде
слива, кокон мураба - сливовое варенье, ногой тилинде кѳкен - слива,
орто кылымдардагы эстеликтерде кѳкѳн - слива (АХ, 51) карачай - балкар
кѳкен-куст, тери маанилеринде жолугат. Ошондон улам изилденип жаткан
объектидеги кокон гилѳс аталышы > түрк. кокон // кѳкен - слив. + ир. гилѳс
черешня компонентеринен куралып кара ѳрүк "гилѳс" маанисин түшүндүр-
ген татаал сѳз катары же коканд - шаардын аты + ир. гилѳс - черешня >
кокон гилѳс - Кокондук гилѳс - кокандская черешня деп эки түрдүү чѳч-
мѳлесе да болчудай.

АНЖИРДИН АТАЛЫШТАРЫ

Әнжир (*Ficus carica*) анжир. Анж. Нам. Ош. әнжир, кырг. ад.
т. жана анын түнд. гов. анжир, түркм. инжир, тур. incir > перс. анжир
(Дмитриев, 534); бай. түрк. инджир, алт., башк., каз., к. балк., ног.,
хак., чув. - инжир, к. калп., өзб. анжир, уйг. әнжир. Бирок уйгур сѳз-
дүгүндѳ бул сѳзгѳ арабдыкы дѳгѳн шилтек бѳрилген экен. (Кара: әнжир а.
вынная ягода, инжир, фи́га (Учг.РС.81)). Бирок монг. әнжир - инжир.
калм. инджир (< перс. анжир) (Ряшенен, 44)

Субтропикалык анжир илгертеден ѳлѳ Кавказ, Крым, Орто Азия зона-
ларында ѳстүрүлүп кѳлгѳн. Кийинки кѳздѳрдѳ эл чарбачылыгында мунун мѳмѳ-

ниси жогорулашы менен, анын аталыштарынын жаңы аймактарга таралышына
ыңгайлуу шарттар түзүлѳт. Ошентсе да анжир ѳстүрүүгѳ климаты ылайык
кѳлбеген мелүүн жерлерде, башкача айтканда Кыргызстандын түндүгүнѳ
жана изилденип жаткан эки областтын тоого жакын жайгашкан кыргыздар-
да анжирдин жалпы аты гана белгилүү болуп, түрлѳргѳ ажыратып кароо
анча байкалбайт. Ал эми булардан ѳзгѳчѳлөнүп, абасы ысык жерлергѳ жай-
гашкан кыргыздардын лексиконунда анжирдин түрлѳрүнѳ байланыштуу төмѳн-
күдѳй ар түрдүү аталыштары жолугат.

Қора анжир - сырткы көрүнүшү жупуну кѳзгѳ анча жагымсыз, көрксүз
анжир. Нам. Жѳлкон к. Қара әнжир дүник, алыш лақа балык сымѳл, кѳргѳн
адѳм жегиси кѳлбѳйт. Мѳсѳңиз жѳз ширин, Анжындын Найман, Канды, Миян
к. қора анжир, Анжындын Кетѳрмѳ, Намангандын Жѳлкон к. қара анжир,
кыргыз тилинин түштүк гов. қара әнжир, өзб. қора анжир ж.б. > түрк. қара
черный + ир. әнжир - инжир > мѳмѳсүнүн ѳңү кара анжирдин аталышы.

Қоваг анжир - мѳмѳсү кара көгүш түстөгү анжирдин бир түрү: Нам.
Жѳлкон к. Тегерек анжир ширин болѳт, қоваг анчалык мѳс. Қовақтың рѳңи
ондой сары (тукумдун сарысындай) болуыт, кѳгүмтүл болѳт, кыргыз тили-
нин түштүк гов. қоваг әнжир (КГДС, 33), өзб. қовак анжир ж.б. > қовак-
тыкѳвѳ+әнжир > кавакка окшогон анжирдин аталышы.

Сарық әнжир - ѳңү сары, ѳзү тегерек, таттуу анжир. Анж. Найман,
Миян, Кетѳрмѳ к. сарық әнжир, Нам. Галава совх. сары әнжир, түштүк
гов. сары әнжир ж.б. > түрк. сары - желтый + ир. әнжир > ѳңү сары анжирдин
аталышы. Анж. Канды к. бул сорт ақ әнжир > түрк. ақ-бѳлѳй + әнжир > ѳңү
ақ анжирдин аты, Нам. Жѳлкон к. тегерек әнжир. Тегерек әнжир сары болѳт
> түрк. тегерек - круглый + әнжир > формасы тегерек кѳлгѳн анжирдин аталы-
шы.

Анжир жана анын түрлѳрүн атоо үчүн изилденген объектиде колдонул-
ган 6 сѳздүн ичинен әнжир деген тектик аталыш жана анын түрүн билдирүү-
чү қоваг әнжир аталышы гана иран тилинен кабыл алынып, калган 4 сѳзү
> түрк - иран тилдеринин негизинде жасалган. Мындайча айтканда, мунун
ѳзү анжир сортторун атоодо түрк (кыргыз, өзбек) тилдеринин ички булак-
тарынын негизги ролду ойногондугун белгилеп турат. Түрк тилдериндеги
сѳз жас онун традициялык жолдоруна ѳзгѳчѳлѳнбѳй, мѳмѳнүн тектик ән-
жир деген аталышына кара, сары, ақ, тегерек деген сын атоочтор кѳлулу
аркылуу анжир сортторун атоочу терминдер жасалган. Тажик - иран тил-
деринде анжирдин түрлѳрү кандайча аталары азырынча бизгѳ белгисиз.
Ошол себептүү аталган объектилердеги: қара әнжир, сарық әнжир, ақ ән-
жир, тегерек әнжир деген фактыларды кѳльке жолу менен иран тилдеринен
ѳткѳн деп айтууга азырынча биздѳ негиз жок.

Жүзүм (*Vitis*) чырымалып чыгуучу мөмөлүү бадал өсүмдүк жана ушул өсүмдүктүн мөмөсү (КГТС, 225). Изилденген областтардагы кыргыздарда үзүм-йүзүм-жүзүм түрүндө кездешип "дарак", "жыгач", "мөмө" маанилерин берген сөз катары колдонулат: Анж. Найман к. Машерге үзүм эктим эле, ич балээ йоқ, Нам. Желкон к. Меймөнгө үзүмдөн эп келин ж.б. Ал жагынан изилденчп жаткан кыргыздардын материалдар кыргыз адабий тили, го. орлору менен жетпи биримдикти сактайт. Бул сөз башка түрк тилдеринде да ушундай мааниде жана тыбыштык түрлүү формаларда жолуга берет. Мис.: өзб. үзүм, уйг. үзүм, түркм. үзүм, к. калп. жүзим, каз. жүзім, аз. үзүм, тур. asma - растение, ahit - ягода, тув. үзүм, тат. йезем, башк. йезем, ног. юзюм, жазма эстеликтөрдө үзүм (МК, I, 104) мәшич үзүм (МК, I, 341) ж.б. Бирок Волга боюндагы жана Сибирдеги түрк тилдеринен орус тилинен өздөштүрүлгөн виноград сөзү таралган. Орто Азия, Кавказга жакын жайгашкан тажик - иран тилдеринде болсо буг сөздүн ордуна ток - растение, ангур - плод, монгол тилинде усан, узэм сөздөрү колдонулат. Орус тилинде учуроочу "үзүм" сөзү изилдөөчүлөр түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн факты катары эсептешет (Кара. ал жөнүн: КЭСРЯ, 175). Мындайча айтканда жүзүм - үзүм сөзү Орто Азиядагы жана Кавказдын түштүк батыш зонасындагы түрк тилдерине гана таралып башка жердеги тилдерге күнөздүү эмес. Экинчиден, бул сөздүн жалпы фонетикалык, семантикалык структурасы дагы башка тилдерден келген фактыларга окшобой, түрк тилдеринин ички өз сөзүнө окшоп турат. Үчүнчүдөн, бул сөздүн элдик оозеки чыгармалардын саптарында да:

Чилги кара жүзүмдөй

Кезгинандан Ак сумсар.

Бага ям болсо сиз деген

Сөзгинандан Ак сумсар.

(КЭСН, 148) жолуга бериши күнөздүү. Калма ушундай фактыларга карап Орто Азияда, Кавказда жайгашкан түрк тилдеринин ички ресурстарынын негизинде байыркы мезгилдерде эле түрк үз - сорвать сөзүнө этиштен атоочту жасоочу -ым мүчөсү уланып үзүм сөзү жасалган деп айтууга болот. Синтагмалык конуна байланыштуу ал сөздүн экинчи муундагы -ы>ү ге өткөн. Натыйжада азыркы түрк тилдериндеги үзүм сөзү пайда болгон. Кыргыз адабий тилинде, анын говорлорунда, казак, к. калпак тилдеринде жүзүм болуп калышы сөз башындагы ж>й кубулушунан улам келип чыккан көрүнүш болууга тийиш.

Көттө-коргон - Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыздардын кашкарысына чейин муну илгертеден эгилип келаткан даамы кыйгыл, кабыгы калың, тоголок, мөмөсү чоң, сентябрда бышып жетишчү жүзүмдүн бир түрү катары билишет. Мис: Нам. Үч-Коргон к. Көттө-коргон жумалак, кара, ак түрү болот, чоң, даами беймазарөөк, шингили 300 грам; Нам. Казык-Арыл к. Көттө-коргон топтоголок ак, уругу болот, тээми кыйгыл, оорлугу бир килого барат, сентябрда пышат; Анжыян Миян, Найман к. Көттө-коргон ж.б. Өңүнө карата анын ак Көттө-коргон, кара көттө-коргон деген түрлөрүнө ажыратышат. Айрым жерлерде Көттө-коргон сөзүнө Крым, чаксаки деген аталыштар туура келет, башкача айтканда алар мунун синонимдик варианты катары колдонулат: Анж. Миян к. көттө-коргон // Крым, Анж. Найман к. Чаксаки // Көттө-коргон ж.б. Жүзүм түрүнүн мындайча аталышы кыргыз тилинин түштүк говорлорунда бар жоктугу жөнүндө кабарды мурдагы эмгектерден азырынча учурата албаганыбыз менен, ал говорлордун өкүлдөрүнүн өзөки тилден көп эле угуп жүрөбүз. Ошол себептүү мындай аталышты Ош говорлорунда жок деп айтууга болбойт. Кыргыз тилинин жүзүм эгилип жүргөн Чүй, Талас зоналарындагы говорлордо ал сөз таралбаган. Ал эми Анжыян, Наманган областтарындагы өзбек говорлорунда колдонулуучу Көттө-коргон, Ташкент гов. көттө курган - үзүм номи (Шоабдурахманов, 267), өзбек адабий тилинде көттө-корган кара (Зокиров ж.б., 59) ж.б. тыбыштык варианттардын баары Көттө-корган деген жердин наамына байланыштуу келип чыккан факты болууга тийиш.

Хусейни - мөмөсү, сыйда жана сүйрү-сүйрү келген ак, кызгылт түстөгү жүзүм сортунун аталышы. Бул сөз эски жүзүм, кээде аны араб жүзүмү деп да, келин бармак - нәйчә бел - нәйчә үзүм, бөөн жүзүм же орусча "дамские пальчики" деп да аталат. Анж. Найман к. нәйчә бел, анди к. нәйчә үзүм, Ардай, Көтөрмө к. келин бармак, Нам. Үч-Коргон к. бөөн жүзүм ж.б. Орто Азиядагы айрым түрк тилдеринде, алсак, түркмөн тилинде гөлин бармак, анын эрсэри диалектисинде сөйүн тәүм (ТДГДС, 158), кара калпак тилинде келин бармак үзүм (Каримходжаев КД, 67), анын Куба диалектисинде гүсини жүзүм (Доспанов, 29), кыргыз тилинин түштүк гов. хусейни (КырРС, 452), өзбек тилинде хусайни (УзРС, 664), анын Хорезм гов. хос.: нь - хусайни (Абдуллаев 1961, 114), Анж., Наманган областтарындагы өзбектерде ак хусейни (Виноградство, 110), таж. хусайни - дамские пальчики (ТадРС, 508), игури хусайни - дамские пальчики (ТадРС, 27) ж.б. баары араб тилиндеги хуси - красивый, изящный маанисин берген сөздөрдүн өзгөргөн варианттары болуу керек.

Изилденүүгө алынган кыштактардын көбүндө ал бир гана хусайни сөзү хусейни деген түрдүк аталыш катары белгилүү болсо, айрым жерлерде "ху -

мактары бо ушу мүмкүн - деген ойду тартуулоо ылайык сезилет. Индоевропа тилдеринде ал сөз су'inea > k'dinje > gdunja > dunja түрүндө өзгөрүп олтуруп орус тилине дня түрүндө жеткен. (Кара ал жөнүндө КЭСРЯ, 136). Ал эми түрк тилдеринде болсо индоевропа тилдеринен өзгөчөлөнүп ал сөз суднеа > судон > (d > s, v?) судон > суд багыты боюнча өзгөрүүгө учурагы мүмкүн эле. Бирок түрк тилдеринде d > s же d > v өтүп айтылчу фактылардын жоктугунан улам алдыдагы d > s же d > v өтүп айтылчу себебин азырынча толук түшүндүрө албайбыз. Ошондуктан ал сөздү грек, латын тилдеринен түрк тилдерине тикеден-тике өткөн фактысы түрүндө эмес, X-XII кылымдардагы арабдардын Орто Азияга келиши менен кошо таралган байыркы фактысы катары кароо чынлыкка жакын. Анткени гректин суднеа дегенине караганда арабча سود, (суднун - (разновидность дня)

(АрРС, 790) фактысы түрк тилдериндеги ковун < ковун < коон сөздөрүнө тыбыштык жагынан да семантикалык жагынан да төп келип турат.

Алача коон (Melo xer.). Анча-мынча тору бөр, сырты ала буласынан келген сүйрүрөөк, эти ак сары коондун жалпы аталышы. Анжияндын Көтөрмө, Миян ж.б. Кыргызстанга чөктөш ошондой эле Намангандын тоого жакын кыштактарында алача < алача коон, Намангандын чөл тарабындагы кыштактарда жайгашкан Таштүк Батыш Ош голорлорунун өкүлдөрүнө алача коун, Каңды к. ола почок, Көтөрмө к. Ош алачеси, Экижан алачеси, Сыр дарыя алачеси түрүндө учурай берет. Кыргыз тилинин Ош голорлорунда жана Сузактык кыргыздарда алача < ак алача коон (КГДС, 65), кыргыз элдик оозеки чыгармаларында:

Алачадан албагын,

Тордомодон калбагын.

сыяктуу тамаша ырлардын составында жолугары жамы журтубузга жакшы белгилүү. Өзбек тилинде коондун бул сорту ала пучак бот. сорт дьни (букв. пестрая корка) (УзРС, 300), Каспий уйг. ала коғун (Баратов, 110), түркм. а: ла гьа: үун - сорт поздней дьни (ТДГДС, 19), к. калп. - ала каунн ала камма (Каримходжаев, КГ, 61) ж.б. түпкү теги, түрктүн ала - пестрый, пегий, пятнистый, рябой деген сөзү менен байланышта каралууга тийиш. Себеби алача деген коондун сырты ала-була келип анын көрүнүшү ала сөзүнүн маанисине толугу менен ылайык келет. Экинчиден, предметтик белгилерди, флора, фаунанын өкүлдөрүнүн "пестрый, пегий, пятнистый полосатый" деген белгисин көрсөтүү үчүн түрк тилдеринде кеңири колдонулган сөз да мына ушул ала. Мис: Аталган объектилерде ала чилер, ала таргыз, ала гамек анцелак: кыргыз

сейнинч" ыраына, башар мезгилине, ж.б. белгилерине ылайык ич ара бир нече түрлөргө ажыратылат. Мис: мөмөсүнүн ыраына карата Нам. Үч-Коргон к. ак үсөйну, кызыл үсөйну, башар мезгилине ылайык Нам. Кайкы к. эртеги хусейни, кычки хусейни. Ал эми Анжияндын Найман к. хусейни. кара (кызыл) хусейни, ак хусейни, Акпар хусейни, Найча бөл хусейни. Чараз - кеч бышуучу, мөмөсүнүн көлөмү чоң, тоголок, кара түстөгү жүзүмдүн аталышы. Нам. Казык-Арык к. Кара чараз тоголок, эти йем кара, уругу болот, төмөй кийгыл пшкандан кийин көбүнчө мейиз кылып курутуп уругу болот, төмөй кийгыл пшкандан кийин көбүнчө мейиз кылып курутуп уругу болот, төмөй кийгыл пшкандан кийин көбүнчө мейиз кылып курутуп уругу болот. Эир башы йэрим киле, августа пшат. Анж. Миян к. қара чэрэз; Ар-дай к. кара чэррээз, Нам. Кайкы-Арык к. кара чараз, ак чараз деген тыбыштык варианттары бар. Уйгур тилинде چارас (чарас) - сорт крупного черного винограда (УйГРС, 331), өзбек тилинде чарос - название сорта винограда (УзРС, 516; Виноградство, 115).

Килмиш-кишмиш үзүм - мейиз жасалчу жүзүмдүн уругу жок майда сорту. Изилденип жаткан объектидеги бардык кыштактарда, ошондой эле башка кыргыз говорлорунда анын бир гана кишмиш деген варианты таралган. Башка түрк тилдеринде сул сөздүн айтылышында көп анча олуттуу а.рыма байкалбай, жалпылык көбүрөөк сакталат. Мис.: уйг. кишмиш, өзб. кишмиш, түрк. кишмиш - сушеный виноград, к. балк. кишмиш, тур. Кизи изим, к. калп. туркы. кишмиш, таж. кишмиш, ангури кишмиш, ор кишмиш ж.б.

Аталган объектилердеги кыргыздардын речтеринде кишмиш үн өңүнө карата: ак кишмиш, кара кишмиш, сары кишмиш деп үчкө бөлүшөт. Салышты: Нам. Үч-Коргон к. сары кишмиш, кара кишмиш, Кайкы к. ак кишмиш, сары кишмиш, кара кишмиш ж.б. Килмишти өңүнө карата бөлүштүрүү башка түрк тилдерине кошо мүнөздүү: Касп. уйг. ак кишмиш (Баратов, 38), өзб. с: кишмиш - белый кишмиш, қара кишмиш - черный кишмиш (УзРС, 215) ж.б. Бирок аталган объектилердеги кыргыздарда кишмиштин алдыдагыдай үч түргө ажыратып кароосуна, биринчиден, "Анжиян, Наманган областтарында кишмиштин үч түрү; кара кишмиш, кызгылт сары кишмиш, ак кишмиштин өстүрүлүп жатканы" (Виноградство, 110), экинчиден, жергиликтүү өзбектерде да ошондой аталыштардын бар экендиги, үчүнчүдөн, мындай тиштеги аталыштарды жасоо кыргыз тилинин өзүндө мурдатан эле мүнөздүүлүгү сыяктуу шарттар себепкер болгон.

Ит жүзүм. Аталган объектилердеги буд сөз: 1. Вино жасоого ылайыкталган мөмөсү майда жүзүм сортторунун жалпы эле аталышы; 2. айдоо аянттарында өсүүчү жапайы чөп, от - паслен чөпү деген эки мааниде колдонулат. Мис.: Анж. Найман к. эирний сортлорду ит үзүм дөб атайдилер бөлүмө, маза йешке бөвөйд, эти оморди; Анж. Миян к. Ит үзүм деген мөвө өзү о башка, көк от болот. Гозаны итиге чырат; Анж. Найман к. ит үзүм пахта өт

дердин арасында чыгат. Чээп таштайт ону, мөйдө болот адам жевейт, кара болот, тээми жок болсо керек ж.б., өзб. ит үзүм, түркм. итүзүм - лас-лен черный (ОХИРС, 49).

Ит сөзү кошулуп жасалган фактылар жүзүм сортун атоодо гана колдонулбастан, өсүмдүктөрдүн башка сортун атоодо мисалы, каз. ит бүүлдирген, кырг. ит мурун, өзб., хак., түркм. ит бурун, Юмен тат. эт порын, байыркы түрк *it hazim* (< it + hazim - шиповник) ж.б. учурай берет. Азыркы сөз кылынып жаткан ит жүзүм деген аталышында да түрк тилдеринде мурдатан келаткан сөз жасоонун жогоркудай принциби улантылат. Мындайча айтканда, ал сөз сапат + мөмөнүн жалпы аты биригип жешке ылайыксыз жүзүмдүн аталышын түндүрүү тибинде жасалган.

Чилги - сөзү Анжыян, Наманган об-асттарындагы кыргыздардын речтеринде бардык жүзүмдөрдөн эрте бышуучу жүзүм сортун атоо үчүн колдонулат. Мис.: Анж. Көтөрмө к. чилги. Иүзүм эрте пышар; Нам. Кайы-Арык к. Канда пиладиганы бар ону чилги дейт; Анж. Найман к. Чилги үзүм эмне үзүмдөн алдын пышат. Рәни кизил, кийин карайып кетет. Чилги икки хил: кызылы, карасы йэм бар ж.б. Кыргыз тилинин Чүл., Талас говорлоруна мүнөздүү эмес мындай аталыш кыргыз тилинин Ош говорлорунда ошондой эле башка түрк тилдеринде, мисалы, каспийлик уйг. чилгә үзүм - баарынан мурда быша турган жүзүмдүн жайкы сорту (Баратов, 39), Синцян уйг. *chilra* (хот). - сорт винограда с крупными ягодами (Малов, 172), өзб. чиллаки - название сорта скороспелого винограда (УзРС, 521). Бул сөз тажик тилинде да алдыдагыдай мааниде колдонулат. Салышт: таж. чиллаки - сорт винограда, успевающий в период летнего сорокадневья (ТадРС, 443), ангури чиллаги - сорт самого раннего винограда (ТадРС, 27). Чилги-чиллаги сөзүнүн тегине байланыштуу изилдөөчүлөрдүн айткан пикирлери негизинен бирдей. Аны жайдын эң ысык күнүндө, б.а. "25-июндан 5-августка чейинки аралыкта же 40 күндө бышып жетиле турган" маанини түндүрүүчү сөз деп түшүндүрүшөт (Гуломов, 1966, 304; Баратов, 39).

Нимрәң - Анж. Найман, Ардай, Нам. Кадикен Поромон, Нсо, Желкон к. нимрәң - деген тыбыштык вариантта жолугуучу бул сөз кабыгы жука, суулуу, мөмөлөрү тыгыз болгон жүзүмдүн столовой сортун атоо үчүн колдонулат: Анж. Ардай к. Нимрәң серсуу кабыгы йука, сермөвә болот. Анж. Көтөрмө к. Нимрәң да тыгыз. бул столовой сорт ж.б. Анж. Найман к. бул аталыш менен кошо анын Крымске деген синоними кезишет, бирок башка жерлердеги кыргыздарда андай көрүнүш мүнөздүү эмес.

Өзбек адабий тилинде нимранг - жүзүм сортунун аталышы (УзРС, 281), нимранг - кирмиска үзүм (Закиров ж.б., 59, 198). таж. нимранг -

бледный, слабоокрашенный (ТадРС, 265).

Шыбыргани - Нам. Казык-Арык к. шыбырхан кара болот, чилгиге окшогон, Желкон к. шыбыргани, Анж. Найман к. шубургани - шыбыргани, Миян к. шыбырган - шыбыргани ж.б. тыбыштык варианттардын баары кабыгы жука, майда-майда мөмөсү бар, мөйөз жасалчу таттуу, ак, кара түстөгү жүзүмдү түндүрөт. Мис: Анж. Найман к. Шубургани алиги майда оги, кораси булады. Кизими үзүм дө. Башка кыргыз говорлорунда мындай аталыштын бар жоктугу белгисиз, өзбек тилинде шивиргани - сорт винограда, а также изюм из винограда этого сорта (УзРС, 540), шивиргани (Закиров ж.б., 59), өзбек тилинин Хорезм гов. шыбыргани - өзги нов, ранги кара, кичик ыма-лак булади (Абдуллаев 1961, 114), Жизах гов. шылганг - шулгани (УХШЛ, 317), Куба диал. шыбыргани жүзүм (Доспанов, 37), түркм. ГТС//гов. шыбырдзани - аз данели майда тоголок үзүм (ТДГДС, 205) ж.б. баары таж. шубургани (ТадРС, 455), ангури шибургани - черный сладкий виноград с тонкой кожей (ТадРС, 27).

Шәкәр әнгүр - шәкәр әнгүл - шәкәр әнгил - мөмөсүнүн түсү ак саргыч келген, формасы тоголок, даамы таттуу жүзүмдүн аталышы. Нам. Казык-Арык к. Шәкәр әнгүр өзү ак тоголок, нык баш болот чилгидей уругу болот, али кирсилдеген шигин, серсуу болот, узака сактабайт, башы 200 грәмгә барат, Анж. Каңды к. Шәкәр әнгүл ренги саргыч тумалагырәк, Нам. Казык-Арык к. шәкәр әнгүр; Анж. Найман к. шәкәр әнгүр, Кангы к. шәкәр әнгүл - шәкәр әнгил. Башка кыргыз говорлорунда мындай аталыштын бар жоктугу азырынча бизге белгисиз. өзбек шәкарәнгүр (Виноградство, 115), өзб. тилинин Хорезм гов. шәкәләк-шәкәрәк - өзги үзүм, ранги күкиш ок, чарсиллайды (Абдуллаев 1961, 14). Изилденип жаткан объектилердеги кыргыздардын речтерине бул сөз өзбек жана тажик тилдери аркылуу келген. Ал таж. шәкәр - сладкий, сахар жана әнгүр - виноград (ТадРС, 26) деген эки сөзүнөн куралып, "таттуу жүзүм" маанисин берип турат.

Чәксәки. Наманган областындагы кыргыздардан жолукпай Анжыян областындагы Найман, Миян, Ардай, Көтөрмө ж.б. кыштактарында бир гана "чансәки" вариантында кезигип, ар бир башынын салмагы 5 кг. чейин жеткен, мөмөсү тоголок, октябрь айына барып жетилчү ак саргыч жүзүмдүн аталышын билдирет. Мис.: Анж. Найман к. чәксәки үзүм бул эски нов. Сарланганы узак чәдәбәйт. Бәши ирик, қойгондо өзүн өзү басып қалат. Узак туралгайд аношунчун, пушту сарык. Эки хил болот. Анж. Ардай к. Чәксәки үзүм бар рәни ак, бармакка окшоп кетет. Катте-коргоннон сүйрүрәк ж.б. Айрым жерлерде чәксәки деген сөз жүзүмдүн жалпы эле башы чоң сортуна карата кошо айтыла берет: Анж. Көтөрмө к. Чәксәки да алиги Дарәйи, Анж. Найман к. Ишәки-Чәксәки дө. Чәксәкини

давлатте Катта-Курган деп атайт. Өзүнчө турганда чаксаки сөзү жүзүм сортунан башка нерсени тундурбайт, бирок аталган говорлордо чакса деген сөз бар. Ал оордук өлчөмүн атоочу сөз катары колдонулуп жүрөт. Салышты: "Фергана областында үч чакса бир пудга туура келет" (УзРС, 513). Анж. областындагы Инги-Курган райондагы кыпчак гов. чакса-олти кп. (Абдуллаев 1963, 104), изилденип жаткан объектилердеги кыргыздарда да чакса - аты килограммга жакын түшүрүктү билдирет. Ушундан улам буларда оордук өлчөмүн тундурган чакса лексемасына зат атоочтон сын атоочту жасоочу - ки мүчөсү уланып алдыңгыдай чаксаки деген жүзүм сортун атоочу сөз жасалган демекчибиэ.

Крым-крымский. Анжыян областынын чөл тарабындагы Найман, Ардай к. крым, Канды к. крымская, Көтөрмө к. крымски деп аталчу бул сөз мөмөсүнүн чоңдугу бармактай, бармактай болгон, ак, тоголок, даамдуу, сентябрдын аягында жышчу жүзүм сортунун аталышы катары колдонулат. Мис.: Анж. Ардай к. Крым нову кызыл мас, ок. Катта-Кургандын кабыгы калың, кырымдыкы йумшак, Анж. Көтөрмө к. Крымске Катта-Коргондун бир түрү. Мына кыштагындагы кыргыздарда болсо Крым менен Катта-Коргон өз ара так ажыратылбай жалпы эле Катта-Коргон деген ат менен берилет: Крымды бии Катта-Коргон деп кообуз. Ал эми Наманган областындагы кыргыздарда Крым-крымский деген аталыштын ордуна Катта-Коргон аталышы кеңири таралган.

Сүдүрөп басар - башы чоң, мөмөсү тоголок, даамы ачуураак келген жүзүм сортунун аталышы. Нам. Кызыл-Рават к. сүдүрөп базар сүйрөлгөнү үчүн наам коюлган. Башы чоң, денеси йем чоң-чоң көгүш, бир жагы карамтилик, тоголок, бармактай. Катта-Коргонго салып бу йем серсүү, кымыз, көбүнчө вино завутка тапшират ж.б. > түрк. сүдүрөп-волочить, тащить + базар (< бастар) - ходить, давить деген сөздөрдүн айкашынан түзүлгөн.

Днжан кара - мөмөсү чоң-чоң кара келген июнь айынын аягында эле жышчу жүзүмдүн (столовой) сорту. Анж. Көтөрмө к. Днжан кара йейдиген йүзүм; мөмөсү чоң-чоң, капкара, нордон, июнь айларынын өтөгүндө эле пышат, уругу көп 3-4тө.

Өзбек адабий тилинде Андижан кара (Виноградство, 110) > Андижан - Днжен - жердин аты+кара - черный > жердигин жана өнүн билдирүүчү жүзүмдүн аты, б.а. "Андижанский черный" деген маанини тундуруучу сөз айкашынан турат.

Кара жөнжөл - мөмөсү сүйрү, даамы таттуу, кара жүзүм. Нам. Казык-Арык к. Кара жөнжөл бар, сүйрү, жуда ширин, уругу бар. Башы 400 грэмге барат, йолдо пышат, өзб. кара жөнжөл (Виноградство, 111).

Буваки - күзүндө бышып жетилчү мөмөсү кичине жүзүм сортунун аталышы. Нам. Ноо к. буваки кичине-кичине жабышкак гүжүм болот, күздө пышат, өзб. буваки - название сорта винограда а также вина из него (УзРС, 88).

Султаны. Нам. Кадикен к. султаны, Казык-Арык к. султаны - беги-еат, өзб. султаны (Виноградство, 113), өзбек тилинин Хорезм гов. султаны - өзги нави (Абдуллаев 1961, 114), туркм. гов. султаны - красный виноград с косточкой наподобие дамского пальчика (ТДГДС, 159) ж.б.

Жүзүмчүлүк лексикасына байланыштуу Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыздардын речтеринен чогултулган материалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу төмөнкүлөрдү байкайбыз. Жүзүм деген тектик аталыш гана бердик кыргыз говорлору жана көпчүлүк түрк тилдери үчүн бирдей келип ал түрк тилдеринин байыркы доорлорунда пайда болгон катмарга кошулат. Ал эми анын сортторунун аталыштарында өзөлкү катмар менен кийин гана пайда болгон катмарга тиешелүү аталыштар кошо жашоодо. Мис.: Катта коргон, чарез, чилги, хусейни ж.б. Бирок анын составында башка тилдерден кирген лексика негизги орунду ээлейт, б.а. жүзүм түрлөрүн атоо үчүн колдонулган 30 сөздүн 15 аталышы: Катта-Коргон, чаксаки, дарайи, чарез, чилги, баян ширин, нимрац, тайпи, шөкөр ангур, холиши, чамгари, сиркейи, ишкеки, султаны, бегизеат тажик - иран тилдеринен; 1 аталыш хусейни-үсейну араб тилинен; 7 аталыш; крымский, мускат, победа, рекастид, азиатико, рислинг, саперави орус тилинен; калган 6 сөзү: сүдүрөп басар, келин бармак, ит жүзүм, бөөн жүзүм, кызыл жүзүм, ак жүзүм, түрк (кыргыз, өзбек) тилдеринин ички булактарынын негизинде жасалган. Ар бир сортту өзүнчө түрлөргө бөлүштүрүп атоодо ошол говордогу, тилдеги ички булактар аркылуу атоо, т.а. жергиликтүү шарттарда пайда болгон тажик-түрк, түрк-иран, орус-түрк, түрк-араб ж.б. тибиндеги компоненттерден куралган атоолор, мис.: кара крым, ак крым, ак үсейну, кызыл үсейну, найча бел, кызыл дарайи, ак чарез, кара чарез, ак кишмиш, кара кишмиш, ак чилги, кара чилги, ак шыбырганы, кара шыбырганы, ак хусейни, анжан кара, кара жанжал, ризимет эта, буваке ж.б. басымдуу орунду ээлейт. Бирок ошол жүзүм түрлөрүнө жараша атамалардын изилденип жаткан объектиде пайда болуу жана калыптануу процессинде Фергана өрөөнүндөгү өзбектердин, өзбек адабий тилинин таасири өтө күчтүү тийип жатканын айрыкча белгилей кетүүгө тийишпиэ. Азыркы учурда андай аталыштар оозеки түрүндө гана өтпөстөн, өзбек жазма адабиятынын таасири аркылуу да жергиликтүү кыргыз говорлорунун лексикасына интенсивдүүлүк менен сиңүүдө.

Коон - дыня (*Cucumis melo*) Алкабак түркүмүнө кирүүчү ири мөмөлүү бакча өсүмдүгү жана анын тоголок же сүйрүрөөк келген ширелүү, жумшак эттүү мөмөсү (КГТС, 332). Изилденип жаткан объектилерде жана кыргыз говорлорунда бул сөздүн бир нече тыбыштык варианттары бар. Мисалы Наманган областындагы кыргыздардын көбүндө Анжыян областында жайгашып калган Чыгыш Ош говорлорунун өкүлдөрүндө, кыргыз адабий тилинде, анын чүй, ысык-көл, Тянь-шань жана чыгыш ош говорлорунда **коон**, талас, чаткал, батыш ош говорлорунда, ошондой эле Анжыян областындагы ичкилик говорлорунун өкүлдөрүндө **ковун**. Узбек тилинде говорлорунда **ковун** (Абдуллаев 1961, II 3), Икон гов. **ка: гун** (УХШЛ, 158), уйгур тилинде **قوون** (ковун) (УйгРС, 693), диалектилеринде **قوون** (когун) (УйгРС, 593), Каспий уйгурларында **когун** (Баратов, 47), каракалпакта **каунн**, **каун** (Керимходжаев КД, 61), казакта **кауын** (КазТТС, II, 49), татарларда **кавын** (ТатРС, 202), түркмөнчө **говун** (га:) - дыня **говун кагы** - сушеная дыня (ТуркРС, 13; ТДГДС, 34), азербайжанча **говун**, түркчө **кавил** (ТурРС, 524) болуп, түрктилдеринде да бир нече тыбыштык варианттарда кезиге берет. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде **кагун** (МК, I, 388), мындайча айтканда түрк тилдериндеги айырмачылык ал сөздүн ичиндеги **в, w, г** тыбыштарынын алмаштырып айтылышына гана тиешелүү.

Бул сөздүн туюндурган маанилери боюнча изилденип жаткан объектилердин материалдары менен башка кыргыз говорлору жана көпчүлүк түрктилдеринин ортосунда өзгөчөлөнүүчү касиет байкалбайт. Башкача айтканда түрк тилдериндеги жана кыргыз адабий тилиндеги **коон** сөзүнүн: 1. плод 2. растение маанилери аталган объектилер үчүн да толугу менен мүнөздүү. Анж. Найман к. Мис.: **Базардан ковун ал кеген эде. Быйыл ковун эктик.**

Экинчиден, **коон** сөзү жана ал жөнүндөгү түшүнүк түрк элдерине эзелтен эле белгилүү болуп келген. Мисалы Махмуд Кашкериини сөздүгүндө **кагун** - дыня (МК, I, 388) түрүндө кезигет. Ал гана эмес "климаты курган болгон Орто Азияда элдик селекционерлер тарабынан биздин эранын башталышында эле белгилүү болгон дүйнөдөгү коондун эң жакшы өзгөчө сорттору түзүлгөндүгү" тууралуу кабарлар кезигет (Брежнев ж.б., 128). "Түрктүү доорлордо жашаган тарыхчылар дагы Орто Азия коондоруна гана мүнөздүү болгон ажайып сапаттарын кайта-кайта мактан жазышкан. Хорезм, Фергана, Бухара коондору жөнүндө белгилүү Марокко саякатчысы Ибн Батуттинин

(XIV кылым), Улуу моголдор мамлекетинин негиздөөчүсү, Түркөстан жерлерин каратып алган Темирландын небереси, саякатчы Захриддин Мухаммад Бабирдин "Бабирнома синде" (XV кылым) көп маалыматтар учурайт" (Ермохин ж.б., 4).

Мына ошентип байыркы мезгилдерден ушул күнгө чейинки аралыкта жергиликтүү элдик селекционерлер тарабынан коондун эрте жазда, жайдын аягында жана көч күздө быша турган сорттору менен кошо жер шартынын нымдуулугуна, ысык-сууктугуна, кургактыгына жана башка географиялык, климаттык шарттарына ыңгайлашкан көп сандаган түрлөрү кезигет, башка жерлерден алып келинет. Ошого байланыштуу анын түрлөрүн атоочу жаңы сөздөр, көп сандаган терминдер кошо пайда болгон. Мис: **алача кауун** - ала **кауун** - алача, **беш уруг коуун**, **көкчө** - **көкчө коуун**, **кыркма** - **кыркма коуун**, **тордомо**, **басыбалды**, **шөкөр пәләк** ж.б.

Алдыда көрсөтүлгөн фактылардын бардыгы түрк тилдеринде анын ичинен аталган объектилердеги кыргыздарда да **коон** деген сөздүн жана ал тууралуу түшүнүктүн мурдатан эле колдонулуп келгенин далилдөөгө тийиш.

Кыргыз тилинин түштүк говорлоруна территориялык жагынан чектеш турган тажик тилинде болсо "коон" мааниси **харбуза** (ТадРС, 419) сөзү аркылуу туюндурулат. Семантикасы мындай мүнөздөгү көрүнүштөр бир катар тилдерде таралганы бизге белгилүү. Бирок түрлүү тилдерге таралган **харбуз** - **кхарбыз** - **арбуз** - **тарвуз** - **дарбыз** - **тарпыз** сөзүнүн семантикасы алардын бардыгында бирдей эмес. Бириде "арбуз" болсо, экинчисинде "дыня", үчүнчүсүндө "тыква" маанилеринде колдонулат (Дмитриев, 522). Антсе дагы изилденип жаткан объектилерде, ошондой эле Орто Азиядагы түрк тилдеринде **тарвуз** сөзүнүн "дыня", "тыква" маанилеринде колдонулган фактысы көп учурабайт, аларга текши мүнөздүү эмес. Демек, мындан азыркы түрктилдеринде колдонулуп келаткан **коон** - **ковун** - **ковун** дыня сөзүнүн тажик иран тилдериндеги фактылары (иран тилдеринде "дыня" мааниси **دانه** **хатакай** (РАФС, 172) же **харбуза**) менен байланышы жок экендиги жөнүндөгү жыйынтыкка келүүгө болот. Аны ошондон улам, түрк тилдеринин ички ресурстарынын негизинде, аффиксация жолу менен жасалган **көп** - **коп** - **раздуваться** + этилтен атооч жасоочу - **ын** мүчөсү уланып "раздувающий" маанисиндеги сөз келип чыккан деп эсептесе да ылайык келер эле.

Бирок **коон** сөзүнүн түпкү теги, чыгышы жөнүндө бул жерде окурмандарга башкараак пикирди, мындайча айтканда индоевропа тилдериндеги **судонеа** - **дунжа** - **дыня** менен түрк тилдериндеги **когун** - **ковун** - **коон** сөздөрүнүн теги, төркүнү грек тилиндеги **судонеа талум** Кидон алмасынан (Кидон-Крит аралындагы шаардын аты) бөлүнүп чыккан гана бутактары, тар

мактары, болушу мүмкүн - деген ойду тартуулоо ылайык сезилет. Индоевропа тилдеринде ал сөз *cydōnea > kodünje > gdünja > dūnja* түрүндө өзгөрүп олтуруп орус тилинде диня түрүндө жеткен. (Кара ал жөнүндө КЭРЯ, 136). Ал эми түрк тилдеринде болсо индоевропа тилдеринен өзгөчөлөнүп ал сөз *cydōnea > cydon > 'dun, v?)* *cydon > cydon-codon* багыты боюнча өзгөрүүгө учурашы мүмкүн эле. Бирок түрк тилдеринде *d > x (q > z)* же *d > v (q > v)* өтүп айтылчу себеби азырынча толук түшүндүрө алабайбыз. Ошондуктан ал сөздү грек, латын тилдеринен түрк тилдерине тикелен-тике өткөн фактысы түрүндө эмес, X-XIII кылымдардагы арабдардын Орто Азияга келиши менен кошто таралган байыркы фактысы катары кароо чындыкка жакын. Анткени гректин *cydōnea* дегенине караганда арабча *كودون* ковун - (разновидность дынь) (АрРС, 790) фактысы түрк тилдериндеги *ковун > коун* - коон сөздөрүнө тыбыштык жагынан да семантикалык жагынан да төп келип турат.

Алача коон (*Melo xard*). Анча-мынча тору бар, сырты ала буласынан келген сүйүрөөк, эти ак сары коондун жалпы аталышы. Анжияндын Көтөрмө, Миян ж.б. Кыргызстанга чектеш ошондой эле Наманган тоого жакын кыштактарында алача < алача коон, Намангандын чөл тарабындагы кыштактарда жайгашкан Түштүк Батыш Ош говорлорунун өкүлдөрүндө алача коон, Инды к. ола почок, Көтөрмө к. Ош алачеси, Джэн алачеси, Сыр дарыя алачеси түрүндө учурай берет. Кыргыз тилинин Ош говорлорунда жана Сузактык кыргыздарда алача-ек алача коон (КТД, 65), кыргыз элдик ооз эки чыгармаларында:

Алачадан албагын,

Тордомодни калбагын.

Сыяктуу тамаша ырлардын составында жолугары жамы журтубузга жакшы белгилүү. Өзбек тилинде коондун бул сорту ала пучак бот, сорту дини (булк. пестрая корка) (Уз РС, 300), Каспий уйг. ала когун (Баратов, 110), түркм. а: ла гья: уун - сорт поздней дыни (ТДРС, 19), к.калп. - ала кауун ала камма (Каримходжаев, КД, 61) ж.б. түпкү деген, түрктүн ала - пестрый, пегий, пятнистый, рябой деген сөзү менен байланышта каралууга тийиш. Себеби алача деген коондун сырты ала-була келип анын көрүнүшү ала сөзүнүн маанисине толугу менен ылайык келет. Экинчиден, предметтик белгилерди, флора, фаунанын өкүлдөрүнүн "пестрый, пегий, пятнистый, полосатый" деген белгисин көрсөтүү үчүн түрк тилдеринде көп рч колдонулган сөз да мына ушул ала. Мис: Аталган объектилерде ала чипар, ала тәүүз, ала гамек анделек; кыргыз адабий тилинде ала уй - пегая корова, ала күчүк - пегий шенок; өзб. ала байрак - полосатый флаг, ала товук - рябая кургача, ала бузак - пегий теленок (УзРС, 300), түркмөн

адабий тилинде ала уй - пегая корова, ала күчүк - пегий шенок; өзб. ала байрак - полосатый флаг, ала товук - рябая курица, ала бузак - пегий теленок (УзРС, 300), түркм. ала мата - полосатая ткань, ала сыгыр - пятнистая корова (ТүркРС, 38); тат. ала сьер - пегая корова; ала карга - серая ворона (ТатРС, 31) ж.б.

Ал эми алача сөзүндөгү - ча болсо кичирейтүү - өркөкөтүү маанисиндеги зат атоочту жасоочу мүчө. Маселен ал куш - птица дегенден кушча - птичка, угил - мальчик, сын дегенден угилча - сынок (УзРС, 725) же көкча > көкча, алача > ала+ча, кыча > кыз+ча, ийигитча > ийигит+ча ж.б. сөздөрдүн тибиндегидей жасалган сөз.

Анжиян, Наманган областтарынын чөл тарабында жашаган кыргыздардын, ошондой эле өзбектердин тилинде учуроочу ала почок аталышы түрк. ала - пестрый ир. почок - корка деген эки сөзүнөн куралган та-таал сөз.

Семантикалык схемасы: 1) түс - кичирейтүүчү мүчө > мөмөсү ала коондун аталышы (алача).

2) түс + мөмөнүн бир бөлүгүнүн аты > (кабыгы ала коон сортунун аты (ала почок)).

Басивалди - август айында бышуучу, эттүү өтө жумшак коон сортунун аталышы. Нам. Беш-Там к. Босволди почогу көк, жука, бөнд бериш алдына саргайат. Ону йам сарыгы, аги болот. Серсүү шириндиги орточо эттүү, жүдө жумшак, чаллардин коон. Сүйрүсү йам, тумалыгы йам болот. 5-6 кг. чейин, Августта тегин пышат. Анж. Абдуллабий к. Басивалди тышы боз, тилим-тилим болот. Тыбыштык варианттары анчалык деле көп эмес. Болгон айырмачылыгы ал сөздүн составындагы үндүү тыбыштарга тиешелүү. Өзбектер менен көбүрөөк аралашкан өкүлдөрдүн речтеринде гана - босиволди, калган өкүлдөрүндө - басивалди. Кыргыз говорлорунун арасынан мындай аталыш басып алды Чүйдө, Лейлек, Сузак райондорунда жолугары байкалган (Кара КГ, 265). Ферг. Анж. Нам. өзб. гов. босволди-хожи коун, сорик босволди ж.б. (Нугматов, 34), Өзбек адабий тилинде босволди (Ермохин ж.б. 28; УзРС, 8), Өзбек тилинин Ташк., Анж. гов. босволди (Шоабдурахманов, 24), Каспий уйгурларында бесивалди ж.б. түрк тилдеринин ички булактарынын негизинде пайда болгон та-таал сөз, б. а., бул сөз коондун бир катар сапаттарын эске алуудан жаралгандай түрү бар. Өзү өтө эзиле бышып, кабыгы жука келгендиктен, коондун бул сорту узак жерлерге транспортировкалоого анча жарабайт. Ошондуктан ал алгач бышкан жерден четке чыгарбай желе турган коон, бир чети тамаша иретинде таттуулугунан улам "басып алып жей турган

анын Ош говорлорунда бар-жоктугун айтуу кыйын. Өзбек тилинде обиноват (Ермохин ж.б., 29), Ферг., Анж., Нам. өзб. обиноват (Нугматов, 33), уйгур тилинде абинават (Баратов, 49), к. калп. авнабат (Каримходжоев, КД, 61) ж.б.

Этимологиялык жагынан алып караганда, бул сөз, "тажик тилиндеги об, оби - вода+навад - леденец, сладкий деген эки сөздүн курандысынан түзүлгөн (Баратов, 49) - водянистый леденец же водянисто-сладкий - деген мааниси билдирүүчү татаал сөз - деп табуу туура сыяктанат. Себеп дегенде обиноват сөзүнүн түрк тилдериндеги мааниси түшүнүксүз. Экинчиден, коондун бул сортунун сапаттарын (даамы, суулугу) (караныз алдыңкы бетти) тажик тилиндеги обинават - воднисто-сладкий деген маанисине толук дал келет. Үчүнчүдөн, мындайча аталыш Чүй, Талас сыяктуу говорлордон кезикпей, тажиктерге, өзбектерге жакын жайгашкан кыргыз говорлорунда гана таралган.

Бирок "Өзбекстандын Фергана өрөөнүнө обинават коону Ташкент тарабынан алып келинген" (Ермохин ж.б., 29) деген пикирди эске салсак, анда ал өрөөндө жашоочу кыргыз, өзбек, уйгур элдеринде да обинават аталышын бир учурда пайда болгон факты катары кароо туура.

Лексико-морфологиялык составы жагынан алганда булар об, оби - суу, суулуу - водянистый, навад - леденец, ширин - сладкий деген сөз айкашынан түзүлгөн.

Семантикалык схемасы: суу > суулуу + навад > мемесү суулуу, таттуу келген коондун аталышы.

Гүрс кетти - гүрс кетти коонун. Бычак тиери менен жарылып кетчү коондун бир түрү. Сарык кырмага окшогон чыптор, жолу жон, почогу жуна, эти калын, катык, кызыл (мала саргым), сер суу, ширин. Орто-су жогон, эки башы ичке, 3-5кг, июлдун этектеринде, августун башында бышат. Сактал болбойт, банд бербейт. Эгилип жүргөн коонун ж.б.

Изилденип жаткан областтардагы кыргыздарда гүрс кетти, гүрс кетти деген тыбыштык варианттарда жолугат. Анжыандын Найман, Канды, Миян кыштактарында, Намангандын изилденүүгө алынган бардык кыштактарында кезигүүчү мындай аталыш Баткендик кыргыздарды гүрс - гүрс-түн ичи кызыл, тышы көк болот (КТДС, 475), өзбек тилинде гүрс кетти (Нугматов, 31) ж.б. > түрк. гүрс - күрс - элес тууранды сөз + кетти этиш эки сөзүнөн куралып, коонду атоодогу негизги белги претинде аны союу учурунда чыккан үн (сапат) эске алынат.

Шөкөр пөлөк - текши тордоочу, көгүш ала түстөгү, кабыгы жуна коондун өрте бышар жергиликтүү сорту. Анж. Канды к. Шөкөр пөлөк

ковун йаагы, аг урук менен тең пышат. Өрөңи көк чаукар (ала), почогу жуна, ширин. Агуруктан серсуу, көрсиллөйт, сер шира узунорөөк. 2-3 кила.

Бул өзбек тилинде шөкөрпөлөк - наванна сорта дыни с белой сладкой мякотью (УаРС, 317, 533; Нугматов, 31), уйгур тилинде шөкөр пөлөк п. сорт очень сладкой дыни ж.б. (УйгРС, 553), Хорезм өзб. гов. шөкөр па:ра (Абдуллаев, 1961, 113), к. калп. сөкөр пара (Каримходжоев, 61) ж.б. > ир. шөкөр-конт, перс. өзб. пөлөк - чылбыр - плоть деген эки сөздүн кошулушунан, б.а. композициялык жол менен жасалган татаал сөз деп эсептейбиз. Шөкөр пөлөк сөзү азыркы учурда жаны сөздөрдү жасоого да негиз болуп түшкөн: Ак шөкөр пөлөк, кызыл шөкөр пөлөк. Анын сөз жасоочу модели: шөкөр > шөкөрдөй таттуу + пөлөк-чылбыр.

Семантикалык схемасы: конт > даамы конттай+чылбыр > чылбырлуу таттуу коон сортунун аталышы.

Бешаки коон (Melo gach) эрте бышып жетилчү "шаббаз коон", "кочтур коон", "ширин бешаки" сыяктуу коон сортунун жалпы аталышы. Изилденип жаткан кыштактарда мунун бешак, бешаки деген тыбыштык варианттары кезиге берет. Салынт: Анж. Миян к. Бешак чаллар йейдиган, Нам. Беш-Там к. Бешаки коон, Бати. кырг. бешак: бешак чоок - эрте быша турган коондун бир түрү бешак чооктон үзүп кел (КТДС, 298), өзбек тилинин Хорезм гов. бешак азгын - бешак коонун (Абдуллаев, 1961, 113), өзб. ад. т. бешак - название сорта скороспелой дыни (УаРС, 69), Ферг., Анж., Нам. өзб. бешак араб тилинен келген (Нугматов, 31). Касп. уйг. бешак ширин > бе - коктукту билдирүүчү префикс, "без" + шакк - сомнение жана ширин - сладкий дегенден ушулган бириккен аталыш (Баратов, 52), к. калпакстандагы түркм. гов. би:шеки (ТДДС, 39), к. калп. бийшек күзгү коондордун түрү, хийда бийшек, котыр бийшек, шаббаз бийшек, узун бийшек, тумалак бийшек, катты бийшек (Каримходжоев КД, 61).

Бегиззат // Бекзеди коон // коонун - кабыгы жука, түктүү, эти калын коондун сүйүрөөк түрү. Бегиззат сиоти көк, почогу жука, түктүү, йарым-йарым торлойт, бир аз тилим-тилим жолу бар эти калын, ширин, серсуу, сал көрсиллөйт, узунча, ширин болот, оорлугу 5-6 кг. эрте эксе-эрте, кеч эксе-кеч бышат. Сакталбайт.

Бегиззат // бекзеди деп айтылышы Наманган областынын ысык жерлеринде жайгашкан кыштактардагы кыргыздардын тилинде көбүрөөк кезишет. тоого б.а. салкынчраак жерлердеги кыргыздардын, ошондой эле

Анжыян областындагы изилденген кыштактардын кыргыздарынан коондун мындайча аталышы кезиктире албадык.

Кыргызстандын түштүк райондорунда, мындайча аталыштын бар-жоку туура тууралуу кабар мурдагы эмгектерде берилбегенине байланыштуу аны кыргыз тилинин түштүк говорлорунда бар-деп, азырынча айтууга мүмкүнчүлүк жок. Бир катар түрк тилдеринде ал сөз тыбыштык түрдүү варианттарда кезиге берет. Алсак, өзб. ад. т. бекзоди (Ермохин ж. б. 64), бөхзоди, ок нук бөхзоди (Нугматов, 34), өзбек тилинин Хорезм гов. бөгзодь - өзги ковун, ранги ок кўкиш йули бар, маъзи кизил (Абдуллаев 1961, 113), түркм. бесза: да-хытайы говун (ТДГДС, 1977, 34), Касп. уйг. бөгзада (Баратов, 51), к. калп. ак бөгзады - жазгы коон (Каримходжоев КД, 61), ж. б. түрк тилдериндеги бег-бей - господин, князь, дворянин (Дмитриев, 529) + тажик зода (ТадРС, 156) кошулуусунан куралып же "коондордун беги", "коондордун эң жакшысы" маанисиндеги татаал сөз болууга тийиш.

Хомак коюн - бышып жетилбеген коондордун жалпы аталышы. Анж. Найман к. хомак коюнунун хоми, майдэси. Хазанак болгон полиздан топилган йем хамак. Наманган областынын тоо тарабындагы кыргыздарга хамек, чөл тарабындагыларга камек, Анжыяндык кыргыздарда хэмек - хамак-хомак, кыргыз тилинин түштүк говорлорунда камек - незрелые поздники (о бахчевых культурах, гл. обр. о дынях) (КирРС, 336), өзбек тилинин Анжыян гов. хамек, Поп гов. хамэй (УХШЛ, 274), Уйчу гов. хэмек-неспелая дыня (Алиев 1960, 14), өзб. ад. т. комак - незрелые овощи, дыни или арбузы (УзРС, 503), ж. б. > таж. хомак - незрелый, незрелый, зеленый (ТадРС, 425).

Чилги коюн - эрте бышуучу коондордун түрдүү сортторуна жана жалпы эле меме жемиштердин эрте бышуучу түрлөрүнө карата колдонулуучу жалпы сөз Чакыр коюн, сарык эңдөлөк, солди-пишти андалак, Ош элчеси, Бижан элчө, Бмири, шөкөр-пөлөк сыяктуу түрлөрүнүн баары чилги, башкача айтканда, эрте бышар сортторуна кирет. Анж. Миян к. чилги ак коюн ченар коюн эртэки чилги дэ, Анж. Найман к. сарык эңдөлөк о чилгиси. Анж. Миян к. Солди-пишти андалак-элиги чилгиси, тез пишат дэ. Ошондой эле чилги компоненти меме-жемиштин эрте бышчу түрлөрүн атоодо кошулуп айтыла берет. Салышт.: чилги үзүм, кара чилги, кызыл чилги (жүзүм түрлөрү); чилги бөли, чилги алма, чилги нэн, чилги өрүк, чилги шабдоли, чилги төрөүз ж. б. Өзбек тилинде чиллаки анын кыскарган формасы чилги да орун алган (Гулсенов 1966, 304). "Ал азыркы фарс тилиндеги چيل (зел) - кырк деген санга байланыштуу. Чил

сөзү жалгыз колдонулбай айрым сөздөрдүн аффикстери уланганда гана (40) ты билдирет. Мындайча айтканда ыңгайлуу табигый шарт болсо күрк күндө бышуучу, тез бышуучу, мурда жетиле турган мемелерге чиллаки деген сөз колдонулат (Аталган эмгек, 297).

Ал эми Каспий боюндагы уйгурлардын тилинде чилга "башка коон сортторуна караганда кичине, бирок баарынан мурда быша турган тоголок коон" (Баратов, 53) деген конкреттүү түшүнүктү билдирет экен. Чилги коону өзбек тилинде хандалак, казак тилинде, түркмөн тилинде кыркгүнлүк деп аталат (Баратов, 53).

Печак анделек (Melo chandaly) Буркураган жыты бар, эрте бышуучу коондун майдараак сорту. Нам. Казык-Арык к. Печак анделек өзү кичине жүдө ыстуу болот. Тыбыштык түрдүү варианттарда кездеше берет. Анж. Найман к. Печак анделег. Муштай-муштай, кичирөөк, сарык йолу бар. Нам. Казык-Арык к. Печак анделек жыттай турганы. Печак анделег өзү кичине чай пийаладай, 200-300 грам, ыраңы ал эм сөргөйип бөнд берет, жүдө ыстуу болот. Нам. Үч-Коргон к. Анж. Миян к. печак анделег. Өзбек тилинин Кашка Дарыя гов. пачек (ф. т.) күриниши хандалакка үхшөш, катталыгы алмадай, хушбуй, полиз экин. У хандолок катары пилади, фанат хидланади (Жураев, 246). Анжыян гов. печек - катта хандалак (УХШЛ, 218) өзб. печак хандалак - дыня мелкоплодная (УзРС, 324) ж. б. > таж. печак 1, 2, обл. дыня сорнополевал (ТадРС, 304).

Бешек анделек (Melo chandaly) Кабыгы калың жол-жолу бар, сары түстөгү коондун анча чоң эмес 2-3 килого чейинки оордуктагы бир сорту. Нам. Казык-Арык к. Бешек анделек почогу калың, ыраңы сөргөйип жол-жолу бар бөнд берет. Тээми сереуу, ширин, августта пишат, төгөрөк. Анж. Миян к. Бешак анделег беш төрөм жолу болот катта. Анж. Көтөрмө к. Бешак анделег чоң үч-төрт киле уругу бөштө, ошончун бешек болгон. Өзб. бешак хандалак (Нугматов, 41) ж. б. Бул сөз "коон" маанисинде да, "анделек" катары да колдонула берет (Бешаки коон, 68).

Көкчө анделек - салмагы бир килочо келген, тору жок, эти көкчү, июль айында бышуучу коондун тоголок сорту. Нам. Казык-Арык к. көкчө анделек почогу жука, сереуу, ширин, эти көк, жолда пишат, жолу бар торлобойт. Ошол эле кыякта муну чилги анделек деп да атай беришет. Анжыяндын Найман, Канды кыяктарында солди-пишти анделег деген ат менен белгилүү.

Сары анделек - тышы сары, ичи кызгылт сары, бир килочолун салмагы бар, топтолгон коондун тоголок сорту. Анж. Көтөрмө к. сары анделек, Найман к. сары анделек о чилгиси дэ, Нам. Жөлкон к. сарык эң-

дөлөк ж.б. > сары-желтый+андалак - хандаляк > оңу сары андөлөк - желтый хандаляк.

Ғажай - узун-узун жол-жол торлуу көк коондун аталышы. Нам. Кайкы к. Ғажай көрөгө окшоп узун болот. Шөкөр пөлөкө окшогон көк жолу бар, жука, гөшү орточо ак, жумшак ширин. Шөкөр пөлөк менен барабар бышат. Белиге чейин торлогону учуга чейин торлогону бар. Тыбыштык түрлүү вариантта кезиге берет. Нам. Кайкы к. Ғажай, Казык - Арык к. Ғажак, Поромон к. Ғажакъахи коюн кезигип, Нам. Чуст, Үч-Коргон, Наманган райондорунан, Анжыян областтарындагы кыргыздардан дээрлик учуратылбады. Кыргызстандын түштүк жана түндүк говорлорунда коон сортунун мындайча аталышы азырынча бизге белгисиз. Бирок, Фергана өрөөнүндөгү өзбектерде Ғажай, Ғажак (Нугматов, 34). Каспий боюндагы уйгурлардын лексиконунда газан-вашан (Баратов, 110) деген аталыштар бар экениндигине караганда бул аталыштын бир катар түрк тилдерине кошо таралганын көрсөтүп турат.

Котур коюн - сырты быдыр-будур, саргыч, кабыгы калын коон сортунун аты. Анж. Канды к. Орто пишар нав. Посту каттик, эти колин, сершира, жүдө ширин. Сирти гадир-будур. Уругу ийри, сарык, Намангандык Үч-Коргон кыргыздарда котур коюн > котур-рябой, шершавый+ковун - дыня.

Ит коон. Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыз говорлорунун өкүлдөрүндө ит коюн ит коон деген тыбыштык варианттарда кезигет. Өзбек адабий тилинде ит коюн, Хорезм говорунда ит ду:нөк (Абдуллаев 1961, 113). Ал сөздүн өзү жергиликтүү адамдардын берген кабарларына караганда, мөмөсү майда келген өсүмдүккө карата айтылат. Нам. Үч-Коргон, Кайкы к. Ит коон кичине, жегенге экпейт. Беш бөрмөккө өрөң сыйат. Дарилика колдонот. Анж. Көтөрмө к. ж.б. Ит коон мөйдө-мөйдө тухумдөн каттарег болот, өзү ачык, оңу бирөө экпейт да > түрк. ит-собака+коон - собачья дыня > ит жей турган, мындайча айтканда "жегенге жараксыз коон" деген мааниси туюндурат.

Умрваки коюн - коондун август, сентябрь айларында бышуучу бир түрү. Кабыгы калын, бир учунан баштап ортосуна чейин тордойт. Түсү карамтыр, тогологураак, эти агыш, таттуу келет.

Нам. кырг. умрваки-нурбаки-мурваки, Анж. умрваки, өмүрбаки, Ферг. Анж. Нам. өзб. умрвоки (Нугматов, 31), өзб. ад. т. умрвоки (Ермохин ж.б. 27) Касп. уйг. өмерваки (Баратов, 110) ж.б.

Чөкөр коон. Мурунку мезгилдерде агилип жүргөн өттүү, чаар коондун аталышы. Бир нече тыбыштык варианттарда колдонулат. Анж. Канды

к. чөкөр коюн, Нам. Үч-Коргон к. Чөкөрү чаар коон, гөшү калың 4-5 киле нақанда, жегенге экпесе, азыр агилбейт. Жазда пышат. Бабек тилинин Ташкент гов. чугър - чугири - коюн нами (Шоабдурахманов, 308), Ферг., Анж., Нам. өзб. обиновзат//чугари (Нугматов, 31) ж.б. баары тажик тилиндеги чипор "пестрый" (ТадРС, 443) же чавкар "пятнистый" (ТадРС, 435) дегендин тыбыштык жагынан өзгөргөн варианттары деп кар. 16ыз.

Мырза чөл уругу - узун чоң коондун аталышы. Анж. Найман к. Мырза чөл уругу, Анж. Канды к. Мырза чөл, Мырза чөл уругу узун коюн болот ж.б. > Мырза чөл - название места + уруг-у-семена > Мырза чульская семена.

Кой башы коон (Melo xanthu) оңу агыш, бир учу сүйрү, ширеси көп таттуу коондун аталышы. Кой башы коон ак ала, тумшугу сүйрү, торлойт, сертор, ширин, серсум, күздө августтарда пышат. Мындайча аталыш аталган объектилерде текши таралбаган. Ал Нам. Үч-Коргон, Беш-Там, Кайкы, Намай, Заркент к. жана Анж. Көтөрмө к. кезигип, калган кыштактарда анын гүрвак же бөрү калде, Анж. Найман к. гиоппи тумшук деген аталыштары жолугат. Өзб. ад. т. куй бөш (Ермохин ж.б., 70)

Эски чөпөн - сырты анча керксүз, эти ак, өтө таттуу коондун аталышы. Эски чөпөн тышы карамтылраак, ичи ак ширин. Мунун бир нече варианты бар: Анж. Көтөрмө к. эски чөпөн, Миян к. эски чөпөн//эски тон күник, жээ ширин болот; Ардай к. жөмөн чөпөн ж.б. > эски - старый же жөмөн - плохой, старый, обтрепанный + чөпөн - чөпөн, халат же тон - халат > дыня, подобной старому халату.

Чебичек коюн - коондун бышып жетиле өлөк майдасы. Наманган областындагы кыргыздардан кезиктирилген мындай аталыш Анжыяндык кыргыздардан учуратылбады. Өзб. салча-недозревшие дыни (УзРС, 355), өзбек тилинин Ташкент гов. салча-ковуниг пишмагани, кичинаси (Шоабдурахманов, 293), Касп. уйг. сепчи (коюн) Баратов, 110), таж. салчи - незозревшие дыни (ТадРС, 349).

Өнжөн урук - текши тордолгон, кабыгы жука, сүйрү, август айында бышуучу коондун аты. Мунун тышы да, эти сарыраак келип, жегенде гиртилдеп турат. Салмагы 5 килого чейин жетет. Нам. Казык-Арык к. Өнжөн урук шөкөр пөлөккө окшогон чыптор (текиши тор капталган), бөнд бөрмейт, салсары боп кетет. Мындай сөз Наманган областындагы Нарын районундагы кыргыздардан гана учуратылып, Намангандын калган райондорундагы ошондой эле Анжыян областындагы кыргыздардан жолуктурулбаган. Ошого караганда мындай аталыштын таралуу ареалы түндүгүнөн Нарын дайрасы, менен түштүгү Кара дарыя ортосундагы аймакты камтыган

кичине гана тилкени ээлеп Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыздар жайгашкан калган райондорго жетпеген, - деп айтууга негиз берет. Ал-эзү энжен (Анджиян - шаар, жердин аты) + урук - семена > энжен урук - Анджиянская семена - деген өз айкашылган курулган.

Гармоб анделек. Бул терминдин бир нече тыбыштык варианты бар. Нам. Коркидон к. Гармоб анделек, гормоб һандалаг. Бирок ал сөз Наманган областынын тажиктер көп отурукташкан Чуст районундагы кыргыздардын речтеринен такай жолугуп башка жерлерден кездешпеди. Тажик тилинде гармоб түрүндө айтылган вариантты таба албаганбыз менен, ага тыбыштык жагынан жакын турган гормак деген аталыштын бар экени байкалды. Анын семантикасын "сорт ранней дыни" (ТадРС, 99) дегенге туура келет, башкача айтканда мааниси алдыдагы гормоб аталышына көп ылайык келбейт, себеби тажик тилиндеги гормак - эрте бышуучу анделек катары каралса, бул жердик кыргыздар гормоб анделектин өзүн "кеч бышы турган коон сорту" катары түшүнүшөт. Ошол себептүү аны бул жерде тажик тилиндеги гармак менен байланыштырууга эч мүмкүн эмес. Аны биз Чуст районундагы тажиктердин тилинин таасири астында гормоб (<таж. гормо - теплый, горячий, жаркий (ТадРС, 99) + об - вода, влага (ТадРС, 279) компоненттеринен куралып, "ысыкты жана сууну талап кылган анделек" - деген мааниси туюндуруучу жергиликтүү татаал сөз катары түшүнөбүз. Семантикалык модели ысык+суу > ысыкты, суу чу талап кылган коондун аты.

Замбича анделек (*Melo chandala*) Эрте жыттуу, орточо шириндиктеги, жумшак, эрте бышуучу коондун ала-була келген бир түрү. Нам. Желкон к. Махалий нав, тез пипар, туси ала-була, посту йумшак, жээ хушбуй, шириндиги ортача. Эр бири бир, эки, үч киле йам боло берет. Тыбыштык бир нече варианттары бар. Нам. Ленинград к. замбича, Нам. Заркент, Желкон к. зомича. Өзбек тилинин Хорезм говорлорунда зомуча/зомьча (Бухара), зомбичча хандалак (Уйчи) (УХШЛ, 109), Замча хандалак (Абдуллаев 1961, 113), Кашкадарья гов. зомуча/зомьча хандалак, Сам. хандалак, Тошк. хөндөлөй (Мирзаев, 319), түркм. за:мы - сорт дыни (ТДГДС, 57).

Анжыян областындагы кыргыздарда зомбича аталышынын ордуна печак анделек деген аталыш кеңири таралган (Кара. печак анделек, 48). Ал эми Наманган областынын Уйчу районунан жайналган материалдарда печак анделек/замбича варианттары параллель берилген. Нам. Беш-Там к. Печак анделек замбича де.

Ала гамек. Буркурлаган жыты бар, адам жебей турган кичине

кочине коондун, анделектин бир түрү. Нам. Уч-Коргон к. Ала гамек жыттуу болот, адам жебейт. Мунун печак анделек, замбича деген синонимдери бар (Кара. Печак, Замбича анделек).

Гурвак коон - ковун (*Melo cascabe*) Июль - август айларында бышы турган томологураак, эти калың, суулуу коондун бир түрү. Анж. Канды к. Сирти тилинер-билимес тилими бор, торлори ийрик бир-бири менен кам туташкан томолок, эти калың, серсуу болот. Уюл - августта пышат, Жүдө серхосил. Узак жайга алып барып болбойт. Оорлугу 4-8 килограмм. Анын түсүнө карата ак гурвак, ала гурвак, кара гурвак деген аталыштары кезигет. Анж. Канды к. Рангича карап ак гурвак, ала гурвак, кара гурвак новларига ажыратылат. Мындай аталыш Анжыян областындагы кыргыздарда гана кезигип Намангандык кыргыздарда ал кой башы, гирпи тумшук деген ат менен аталат. Өзбек тилинде гурвак - өзги ковун. Бу навни Ташкентте куграк ёки, бўрикалла деб атайдилар, юмолак, эти калың серсуу бұлади. Июль - августта пипади. Унинг бир неча түри бор: ак; кара; гек; ала; кызыл (Абдуллаев 1961, 113).

Өзбек тилинин Фергана говорлорунда гурвак (Нугматов, 13), к. калп. гурбек, ак гурбек, көк гурбек (Нарымходжоев КД, 61), Каракалпактын Куба диалект, гургак кауун (Доспанов, 29), түркм. гов. гурвек (ТДГДС, 58), анын Ата, каракалпактагы Емут говорлорунда гурвак ж.б. Нугматовдун пикирине караганда гурвак ир. (<гургак) пайда болгон. Салышты: таж. гургак-сорт круглой сладкой дыни (ТадРС, 109), өзб. гургак-обл. название скороспелого сорта дыни (УзРС, 115).

Бөрү көллө - тору азыраак уч жагы көк-саргыч түстөгү кабыгы калың, эрте бышуучу коон сортунун аты. Мунун гурвак (кара Гурвак), кой башы (кара кой башы), гирпи тумшук (кара кирпи тумшук) деген аталыштары бар. Анж. Көтөрме к. бөрү көллө, Кашкадарьядагы өзбек гов. бор көллө (Жураев, 211), өзб. ад. т. бўрикалла (Закиров ж.б., 50), Ташкент гов. бўрикалла ж.б. > бөрү - волк+көллө-голова > бөрүкалла - дыня похожая на голову волка.

Гүлоби коон - ковун (*Melo zard*). Кеч күздө бышып жазга чейин сактала турган коон сортунун аталышы. Коондордун ичинен эң өлө чоңу удул, эти калың болот. Нам. Желкон к. Раны саргыш - көк ковулар ичинде өң каттасы болот. Ан гүлоби, кызыл гүлоби. Ак гүлоби күздө пыша турган махалий нав. Ок гүлоби Хорезм областынен, кызыл гүлоби Самарканд областы, Хорезм, Ташкент, Ферганадан келет. Наманган, Анжыян областтарындагы кыргыздардын айрым гана өкүлдөрүнүн речтеринде кезигип, көпчүлүк массага анча тарала албаган мындай аталыштын башка кыргыз

говорлорунда бар-жогу бизге азырынча белгисиз. Эзбек тилинин Хорезм говорунда гулоби, ала гулоби, ак гулоби, шаббазьгулобь (Абдуллаев 1961, 113), жогорку Кашка-дарья өзбек гов. гулобь//гуловь - пуштиранг. (Жураев, 317), Ферганалык өзбек гов. гулоби (Нугматов, 34), Каспий уйг. гулави, гулава, глага, гулави, гулаби (Баратов, 50), к. калп. гулабы: ак гулабы, кара гулабы (Каримходжоев КД, 61), каз. кулаби, түрк. гулабы ж.б. ир. тилдериндеги гулоб, гулоби - гул - цветок жана +об - вода сөздөрүнүн өзгөргөн түрү болууга тийиш.

Такки коон - кабыгы калың жайында быша турган коондун узунунан келген сортунун аталышы: Берзатка окшош, почогу калың, Яада пышат. Шанар палактан кийин пышат. Сер сүмбөлсө тез пышат. Нам. Үч-Коргон к. такки, Анж. Найман к. Такки ичичке узун болор эди, мырза чөл уругудан узунраак, Миян к. Такки ж.б.

Зар көкүл коюн - жарыяна чейин тордоочу жормасы сүйрү коондун бир түрү. Зар көкүл бу йам шакер палакка охлогон сүйрү, тору болот. Йерим торлойт. Сарык кызыл, эти ак сарык гиртилдек жумалагыраак алиги кой башыга окшойт. Үч-Коргон, Кайки, Казак-Арк к. Зар көкүл, Нам. Беш-Там к. Зар көкүл//зар пачан ж.б. > таж. зар-золото+түрк көкүл - челка, косичка > зар көкүл - золотая челка, сережка.

Барги коюн - кабыгы катуу, эти ак, жегенде саал гиртилдеп турган коондун жергиликтүү сортунун аталышы. Анж. Найман к. Барги коюн сершире, ширин, нак мээси келип турат. Посту катк, эрте пышар коюн. Анжыян, Наманган областтарындагы изилденип жаткан кыштактардан учурабаган мындай аталыштын бар-жогу башка кыргыз говорлорунда азырынча белгисиз. Бирок өзб. барги - эрте пышар коюн (Зокиров ж.б. 36), касп. уйг. барг когун-сапак когун - баг когун (Баратов, 110) ж.б.

Изилденген объектидеги коон түрлөрүнүн аталыштары составы жагынан бирдей эмес. Ал өздүк жана өздөштүрүлгөн катмарлардан турат. Коон түрлөрүн атоочу 52 сөздүн коон < коюн, көкчө, алача, басычалды, тордомо, кырма, гурс кетти, котур коюн, ит коюн, ак урук, анжон урук, ош урук, мырза чөл уругу, беш урук, ак коюн, ок түмбүк, кой башы, сарык коюн, эски чапан, тил жарма, баймурза коюн, кара мурут сыяктуу 22 аталыш түрк (кыргыз, өзбек ж.б.) тилдеринин өзүнө тиешелүү сөздүк курамдан түзүлгөн.

Саны жагынан алганда андан кийинки орунду иран тилдеринен келген аталыштар, башкача айтканда иран же иран-иран компоненттеринен куралган төмөнкүдөй аталыштар ээлеп турат: андалек, обинават, шакер пөлөк, печак андалек, гармоб андалек, замбича андалек, галай, умрваки

калайсан, чебичек, гурвак, гулаби, баргы, асати, ашири. Бирок булардын көбү аталган кыргыз говорлоруна өзбек говорлору жана адабий тили аркылуу өздөштүрүлгөн болуу керек, анткени өзбек говорлорунда, адабий тилинде да мындай аталыштар кеңири таралган.

Ал эми бегизеат, сары андалек, ала гамек, бөрү калла окуз калла деген 5 аталыш түрк-иран, намиркен коюн, чөкөр коюн, нават коюн, лалми коюн, чилги коюн, амиркен коюн деген 7 аталыш иран-түрк, бешак коон - араб-түрк, бешак андалек араб-иран компоненттеринен куралган.

КАБАКТЫН АТАЛЫШТАРЫ

Кавак (*Cucurbita*) - эшкабак. Сабактары чубалып жерге жатып өсүүчү ири мөмөлүү өгөрод өсүмдүгү жана ошол өсүмдүктүн сүйрү же тоголок келген "ири мөмөсү" (КПТС, 256) деген түшүнүктү билдирет.

Кабактын түрлөрүнө байланыштуу аталыштарга мүнөздөмө берүүдөн мурда кабак сөзүнүн берген маанилерине, анын кыргыз говорлоруна, түрк тилдерине таралышына, түпкү тегине тиешелүү фактыларга кайрылып көрөлү.

Мына ушул кавак сөзү кыргыз тилинде гана учурабай, башка тилдердин сөздүк составында түрдүү формада, тыбыштык варианттарда жолуга берет. Мис: өзб. ковак, Самарканд, Хорезм, Бухарадагы өзб. гов. каду//кадь (Ушл, 167), к. калп. кабак, кум. кабакь, тат., башк. кабак, уйг. кава, Касп. уйг. богма капан, сувай капан, манта кава, маккө кава ж.б. (Баратов, 111), түркм. гъа:бакь (ТДУС, 57), кэди (ОХПРС, 59), аз. габак; Бай. түрк жазма эстеликтеринде кабак - II. вид тыквы (МК, I 363) кабаклик - место где растет тыква (МК, I, 462) ж.б. Мындай аталыш иран тилдеринде да таралган. Салыст: кавак/I, пустой, полный, дуплистый (ПерРС, 393), таж. каду - тыква (ТадРС, 175), перс. каду/I тыква; кабачок (ПерРС, 397).

Кыргыз адабий тилиндеги кабак сөзүнүн "өсүмдүк" жана "мөмө" маанилери изилденүүгө алынган кыштактарда да толугу менен орун алган. Бирок кыргыз адабий тилинен анын түндүк говорлорунан өзгөчөлөнүп, изилденип жаткан кыргыздардын речтеринде кабак сөзү жөлбөй турган көбүн эсе идиш жасоочу кабак сортторунун мөмөсүн атоо үчүн колдонулат. Мис: Анж. Миян к. ковакларди жеп болойт. эшкөвекларди жейт. Ковог пышканден кийин ичиндеги уругун алып тазалап, оозун көсип, идиш кылат эле. ж.б.

Ал эми желе турган кабак сортторун тундуруу үчүн алдыдагы ата-

лышка алар аш - аш - пицца, еда деген сөздү кошуп айым ашкөвөк, салла ашкөвөк, дөстөр ашкөвөк түрүндө сүйлөтөт. Башкача айтканда, кавак жана ашкабак деген эки сөз буларда семантикалык дифференцияга ээ болгон. Мындай көрүнүш Анжыян, Наманган областтарында узактан бери отурукташып, дыйканчылыкты кесип кылып келген кыргыздардын речтеринде айрыкча ачык сезилет. Алсак, Анжыяндык кыргыздардагы нос коваг, чилиим коваг, Иак коваг, неговковаг сыяктуу аталыштары "жешке жараксыз, көбүн эсе идиш жасоого ылайыкталган, кавактын түрлөрү" катары кабыл алынса, ойым ашкөвөк, салла ашкөвөк, дөстөр ашкөвөк окшогон аталыштар жалпы жонунан "жешке жарактуу кавактын түрлөрү" катары түшүндүрүлөт.

Намангандык кыргыздарда болсо Анжыяндык кыргыздардан өзгөчөлөнүп, кавак менен аш кавакты бардык учурда эле жогоркудай түрдө өз ара ажыратып карашпайт. Аларда кыргыз тилинин түндүк говорлоруна окшотул. кабак, ашкабак сөздөрү өз ара ажыратылбай дүнүнөн ашкабак деген ат менен аталат. Мис: нос коваг - нос ашкөвөк, чилиим коваг - чилиим ашкөвөк, суу коваг - суу ашкөвөк, идиш ашкөвөк ж.б. Демек, мындан Анжыян областындагы кыргыздарда кавак түрлөрүн жергиликтине карата кабак, ашкабак деп семантикалык дифференциялоо процесси Намангандык кыргыздарга караганда мурдараак башталган, келечекте, андай процесс Намангандык кыргыздарга да кошо жайылышы мүмкүн деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Нас кабак - мөмөсү анча чоңойбогон кабактын бир түрү (Бутылочная тыква же горлянка). Анжыян, Наманган областтарындагы кыргыздарда тыбыштык бир нече варианттарда, Мис: Анж., Канды к. нос коваг; Миян к. нос кавак айтылат. Кыргыз тилинин түштүк гов. нос кавак, өзб. нос ковак - тыква горлянка (УзРС, 290), отанг ким-носкавак, опанг ким-ошквок (Абдурахимов, 96) ж.б. ир. ناس/ناس / I.нас, - нухательный табак (ПерРС, 553) + кабак-тыква - нос кавак - тыква для носвая. Семантикалык модели: буюмдун аты + мөмөнүн тегин аталышы > мөмөнүн түрдүк аталышы.

Чилим коваг - бутылочная тыква же горлянка деген кабактын жергиликтүү аталышы: Нам. Кайкы к. Чилим коваг анделектей сапсади, ар кыл. Анж. Найман к. Чилим коваг чилим чегет эде. Кээде аны Анж. Канды к. Иак коваг, узуну Иак коваг, Нам. Кайкы к. Иак куйсө Иак кавак деп, Нам. Беш-Там к., Анж. Миян к. негов коваг-негов кавак деп да аташа берет: Негов ковакка илгери май куйушар эле // Иак ковак ж.б. Касп. уйг. Богой кавак - чөмүч кавак (Баратов, 56), өзб. негов - ич баш, узун кабактан жасалган чөмүч (УзРС, 284). Жогоркулардан тышкары Анжыян,

Наманган областтарындагы кыргыздардын речинде тор ковак - бөдөнө ковак, идиш коваг, йагач коваг, суу коваг деген аталыштар да учурап калат. Мис: Анж. Найман к. илгери бөдөнөгө тор кавак экер эде; Канды к. тор кавак бөдөнө салатиген ковак; Нам. Үч-Коргон к. йагач ковак // суу ковак идиш үчүн эгилчү, Анж. Ардай к. чар кавак ол жээ кеттө тумалак, эки пахыр суу батадиган эле. Миян к. бөрдөн коваг - сандыктан эм кеттө, 50-60 кило, жумалак, өзү куруб кала турган кавак.

Аталган объектилерде кабактардын идиш катары колдонулуучу жогоркудай түрлөрү менен катар түрдүү тамак аштарды жасоого ылайыкталган сорттору илгертен эгилеп келгенинен улам буларда аш кабактын түрлөрү, ага байланыштуу төмөнкүдөй аталыштары арбын учурайт.

Чилими ашкөвөк - бир башы ичке, экинчи тарабы тогологураак келген ортосу да ичке, саргыч кабактын аталышы. Анж. Найман к. чилиим ашкөвөк о сарык чипар болот. Нэйчө бел, юш томөни чс угрээг болот: Нам. Беш-Там к. чилиим ашкөвөк каттаргайт, почогу каттык, йука болот, гөшү ширин боюйт, сөөл такырыраак, беймээрээк болот, эки-үч киле, сарык, бели кысык, кетү каттө, дани ок. Мындай аталыштын башка кыргыз говорлорунда таралган-таралбаганын аныктоо кыйын, анткени мурдагы эмгектерде ал тууралуу кабар берилбеген. Өзбек тилинде бул чилими ошковак (Нугматов, 115).

Салла ашкөвөк - формасы тогологураак, кабыгы жука, данеги ак, эти сары кабактын аталышы. Нам. Заркент к. салла ашкөвөк тегерек, почогу йука, гөшү сарык болот. Салла симол данеги ок; Анж. Найман к. Салла ашкөвөк мойин, тухум сарыга ошогон төмөгиңгизга тыгылып калат, жээ ширин, ол йалпак болот, чозук боюйд. Өзб. салла ошковак ж.б. > салла - чалма, торбан+аш-пицца, еда + кабак - тыква, салла ашкавак - тыква на подобии торбана. Нам. Үч-Коргон, Уйчу, Янги-Курган, Төрө-Курган райондорундагы кыргыздардын лексиконунда салла ашкөвөк дештин ордуна айым ашкавак > ойым ашкөвөк аталышы активдүү таралган. Нам. Үч-Коргон к. айым ашкөвөк; Желкон к. айым ашкөвөк, Наманган областына тектеш турган Жаңы-Жол районунун Ала-Бука тарабындагы кыргыздарда да ушундай айым ашкавак аталышы учурап калышы мүмкүн. Өзб. ойым ковок - тыква съедобная (УзРС, 619), (ойим-женщина, гладкий + кавак-тыква), уйг. турпан кова (Баратов, 56), каз. кәшкәр кәви (Гуцалюк ж.б., 129), түркм. плов кәди деген ат менен белгилүү.

Дөстөр ашкөвөк - алды 20-30 килого чейин жеткен чоң-чоң, кара чаарынан келген тоголок кабактардын аталышы. Анж. Найман к. Дөстөр ашкөвөк каттө-каттө чипар болот. Ошо да бөзөк ашкөвөк; Миян к. дөс-

тар өшкөүк катта кара тумалак; тастөр ашкаүк//бөзөк ашкаүк//ка-
ра чипер; өзбек тилинде дастар ошкөүк ж.б.

Тукум ашкаүк - кабыгы катуу көк ашкабактын аталышы. Анж. Ар-
дай к. тукум ашкаүк өзү көк, териси катык, ону ар кандай оокатка
селиб йесе болот; Нам. Кайкы к. тухум ашкаүк > тукум-зерно+ашкаүк
-тыкча.

Көк ашкаүк - кабыгы жука малга берүүчү кабактын аталышы. Анж.
Ардай к. көк ашкаүктин териси йука малга берилет, Миян к. көк аш-
каүк; Нам. Желкон к. көк бөзөк ашкаүк ж.б. > түрк (кыргыз) көк-
синий, зеленый + ашкабак-тыкча.

Солди-пышты ашкаүк - оонго окшогон сүйрү, кабыгы жука, сары
кол-жолу бар кабактын жергиликтүү сорту, Нам. Үч-Коргон к. салды
пышты чилги; Желкон к. салди-пышти > түрк. солди - положил, посадил
пышти-созрел. Мака ашкаүк - кабыгы жука ыраңы көк, жегенге кушкер,
тегерек кабактын аталышы. Анж. Ардай к. мака ашкаүк ойем сэмсө өш-
көүккө окшогон үстү кара, ала була болот, салла ашкабактан сүйрү
оонго окшогон; Нам. Беш-Там к. мака ашкаүк; Анж. Абдулабий к. мака
ашкаүк; Батк. мака ашкаүк, Фрунзе, Ноокат райондорундагы кырг. ма-
ка ашкаүк ж.б. > мака - кукуруза+ашкабак-тыкча.

Эгерде керсетулген кабак түрлөрүнө тиешелүү аталыштардан
башка дагы изилденип жаткан объектидеги кыргыздарга текши тарабай
айрым жерлердеги адамдардын речтеринен тере ашкаүк, таш ашкаүк,
салча ашкаүк, кырма-кыркма ашкаүк сыяктуу учуроочу фактылары
Кыргызстанга чектеш жайгашкан кыштактардан гана кезигип башкаларда
колукпайт.

Ал эми Наманган областындагы йагач ашкаүк, ковак ашкаүк,
солди пышти-солди катти, тере ашкаүк, кырма ашкаүк, ала почок
ашкаүк, тукум ашкаүк ж.б. аталыштар Анжыян областындагы кыргыз-
дарда ашкабак сортунун өзүнчө аталыштары катары колдонулбайт, дас-
төр, салла, чилим, кормовой, сэмсө, тукум ашкаүк деп негизги 4-5
аталышка бириктирилип айтылат. Анжыян областындагы кыргыздарда аш-
кабак сортторун атоо боюнча өз ара малчылык, калыптангандык Наман-
ган кыргыздарына караганда көбүрөөк сакталган. Аларда Намангандагы
кыргыздарга окшотуп ашкабактын бир түрүн төрт беш сөз менен атоо
мүмкүн эмес. Бул болсо ашкабак түрлөрүн өзү, аларды атоо Анжыян
областындагы кыргыздарда мурдараак башталгандыгын аныктоочу бир фак-
тысы болууга тийиш.

Изилденип жаткан объектилерден кездештирилген кабак, ашкабак-

тын түрлөрүнө байланыштуу аталыштарга талдоо жүргүзүүдө кыргыз, өз-
бек тилдеринин ички булактарынын негизинде жасалган: кабак, ашкабак,
йагач кавак, суу кавак, идиш кавак, көк кавак, тукум ашкаүк, салды
пышты ашкаүк, таш ашкаүк ж.б. аталыштарга караганда тажик-иран
тилдеринин базасында түзүлгөн: нас-нос кавак, йак кавак, негов ковак,
чар карак, бәрдаң ковак, салла ашкаүк, айим ашкаүк, дастөр ашкаүк,
сәпчә ашкаүк, мака ашкаүк ж.б. аталыштар негизги орунду ээлеп тур-
ганы жана андай аталыштардын объектилерге текши таралгандыгы бай-
калды. Өзбек, кыргыз тилдеринин ички булактарынын негизинде жасал-
ган йагач кавак, суу кавак, идиш кавак, көк ашкаүк, тукум ашкаүк
ж.б. аталыштардын колдонулушу тажик-иран тилдеринен кирген сөз-
дөргө салыштырмалуу өтө пассивдүү. Экинчиден, алардын берген маани-
лери туруктуу болбой, ар кандай кабак сортторунун өтөгөн милдетине
караты колдонула берет.

ДАРБЫЗДЫН АТАЛЫШТАРЫ

Тарвиз (citullus) - арбыз. Изилденип жаткан объектте бул сөз
кыргыз адабий тилиндегидей "дарбыз өсүмдүгү" жана анын "момөсү" де-
ген маанилерде колдонулуп, тыбыштык түрдүү варианттарда жолугат. Баш-
кача айтканда сөз башындагы д сөз, сөз аягындагы с сөз үнсүздөрүнүн
жана сөз ортосундагы а сөз, ы сөз үндүүлөрүнүн алмашып айтылуусу боюн-
ча айырмаланышат. Маселен, кырг. ад. т. дарбыз, сычыи гов. дарбыс, Нам.
Үч-Коргон к. дарбыз//тарвиз, Анж., Көтөрмө, Миян, Каңды к. тарвиз,
тарвиз, Анж. Ардай, Найман к. тарвуз ж.б.

Кыргыз говорлорунда гана эмес башка түрк тилдеринде да ар кан-
дай тыбыштык жана семантикалык варианттарда жолугуучу "бул сөздүн
түшкүлүгүндө, - проф. Н.К. Дмитриевдин ой боюнча, - орто кылымдагы перс
сөзү харбизак жаны персиктик харбизай сөзү жатат. Перси тилиндеги х
түрк тилинин негизинде ф га, кийин к га өтүп, сөз аягында а түшөт.
Ошентип, азыркы түрк тилиндегидей дарвиз формасы, кийин үндүүлөрдүн
гармониясы боюнча өзгөргөн карпыз > гарпыз (азер. түркм.) пайда болот.
Түркмөн тилинде учуроочу тарпыз жана кыргыз тилиндеги (тарбыз) -фор-
масы сибирь-татарларыныкына окшоп перстин тарвиз сөзүнүн монгол са-
лаасына барып такалат" (Дмитриев, 522). Ал эми "коон" маанисинде кол-
донулуучу перси тилиндеги харбуза сөзү өз кезегинде "эшөк бадыраң"
дегенди туюң урат (КЭСРЯ, 28).

Изилденген объектиде эгилчү дарбыз сортторунун аздыгына жана
андай түрлөрдүн кийинчерээк гана таралуусуна байланыштуу дарбыздын

аталыштары коон түрлөрүн атоочу сөздөргө салыштырмалуу азыраак учурайт жана андай аталыштардын структурасы, этимологиясы көбүнчө талаш туудурбаган даана сөздөрдөн түзүлгөн.

Башкача айтканда, дарбыз түрлөрүн атоочу сөздөрдүн биринчи аныктоочу компоненти түрк. ак, сары, ала, кара, козубай, аг уруг; ар. мөөр; ор. антон, победа; ир. амиркен, чывар, ала чипер, чилги сыяктуу жалпы элге белгилүү сөздөрдөн турса, экинчи, аныкталуучу компоненти катары дайыма төрүз - арбуз сөзү алынат дагы алардын баары композиция жолу менен жасалган сөздөргө кошулат. Булардын арасынан кара төрүз, ала төрүз, ак төрүз, амиркен төрүз, козубай төрүз, антон төрүз сыяктуу аталыштары изилденген эки областтагы кыргыздардын көбүнө, ошондой эле алар менен аралаша турган өзбек тилинде амиркон тарвуз, победа тарвуз (Нугматов, 20) түрүндө таралып, алар ич ара лексико-семантикалык жалпылык түзүп турат. Ал эми булардан өзгөчөлөнүп дагы түрлөрүнүн номинативдик мүнөздөгү төмөнкүдөй аталыштары изилденген объектинин айрым жерлеринен гана белгиленген: Нам. Үч-Коргон к. мөөр дарбыз > ар. мөөр - печать + дарбыз - арбуз; Нам. Галава к. аг уруг төрүз > түрк. аг уруг - бело семенной + төрүз - арбуз; чилги төрүз > ир. чилги - скороспелый + төрүз - арбуз; Нам. Желкон к. сары төрүз > түрк. сары-желтый + төрүз - арбуз; чывар төрүз > ир. чипор-рябой + төрүз - арбуз; Анж. Найман к. ола чи ар төрүз > түрк. ала - пестрый + ир. чипар - рябой, пестрый + төрүз - арбуз, орус төрүз > ор. орус-русский + төрүз - арбуз ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, дарбыздын түрлөрүн атоо үчүн изилденип жаткан объектилерде колдонулган II сөздүн 4 сөзүнө иран тилдеринин төрүз, чывар төрүз, ала чипер төрүз, чилги төрүз, 5 сөзүнө ак төрүз, сары төрүз, ала төрүз, кара төрүз, козубай төрүз түрк-иран; 2 сөзүнө победа төрүз, антон төрүз орус-иран компоненттери кошулуп жасалган.

БАГБАНЧЫЛЫККА, БАКЧАЧЫЛЫККА ТИШЕЛҮҮ ЛЕКСИКА

БАК ЖАНА БАКЧА ЕСҮМДҮКТӨРҮНҮН БЕЛҮКТӨРҮНҮН АТАЛЫШЫ

Мөүз - мөмө жемиш-плод. Анд. мөүз, Нам. мөмө < мөүз, Ош гов. мөмө // мөүз, кыргыз тилинин түндүк говорлорунда мөмө, жемиш, өзб. мөва, йемиш, уйг. мива йемиш, к. калп. мийүе жемиш, түркм. мива имеш, аз. , тур. мейва ж.б. түрк тилдериндеги фактылардын түпкү теги ир. мива - плод, фрукт (Пер РС, 549) дегенден келип чыккан көрүнүш экени жалпыга белгилүү.

Бутак - бутак - ветка, ветвь, (побег, сук). Анж. кырг. путак, Нам. Үч-Коргон к. бутак-путак, эркек бутакты муундан шарт сыңырып сала берет. Ош гов. путак, түндүк говорлордо жана адабий тилде бутак. "Ветка, ветвь" маанисин берүү үчүн как, салаа, як. лабаа, чүз. турат - сөздөр колдонулса, калган түрк тилдеринин баарында, жазма эстеликтеринде бүтүндөй бойдон бутак сөзүнүн тибештик түрдүү варианттарда колдонулушу мүнөздүү (кара ал жөнүндө Исхаков, 45; Дмитриева 1970, 156). Орто Азиядагы түрк тилдеринде ал сөз менен кошо иран тилдеринен келген شاخه (шахе) - отросток, ответвление, ветвь (Пер РС, 302) синоними таралган. Салышт: түркм. пудак, шаха, өзб. буток, шох, уйг. путак, шах, к. калп. путак, шака (Исхаковдун аталган эмгеги, 45). Кыргыз, казак тилдеринде шак сөзү адабий тилдин дөңгөөлинде көп учурабаганы менен айрым говорлорунда жолуга берет, Мис: Анж. Миян к. шак-шокош-шох-шохини алат; Көтөрмө к. эркек шак, богум араси алыс; Нам. Желкон к. шак, Ош гов. шак; Фергана обл. кырг. шак - бутак. Башымдагы ак топум Алма шакка илинди. Чимент казак. шак ж.б. Мындайча айтканда, шак сөзүнүн таралуу багыты Орто Азиянын түштүк тарабынан өзбек, уйгур, түркмөндерден башталып, кыргыз, казак тилдеринен негизги аймагында барганда изи сээлдөөгө дуушар болот. Мунун өзү аталган объектилердеги шахешох сөзүнүн өзбек тили аркылуу иран тилдеринен кабыл алынган сөз экенин дагы бир ирет далилдеп турат.

Барк - жалбырак. Кыргызстанга чөктөш жайгашкан Наманган областынын Панай, Зоркент к., Анжиян областынын Миян, Көтөрмө ж.б. кыштактарында "лист" маанисин туюндуруу үчүн бери жана жалбырак деген

эки сөз колдонулат. Мындай өзгөчөлүк кыргыз тилинин Ош говорлорунда да сакталган. Мис бәрк//парк//жалбырак (Бакинова 1956, 92), кыргыз адабий тилинде, анын говорлорунда болсо бүр, чөптүн бүрү-лист, листок, жалбырак - лист. Анж. ан, Намангандын нары чөл тарабында жайгашкан кыргыздарда бәрг, өзб. бәрг - лист, листья (УзРС, 54), уйг. бәрк перс برگ (барг)-листья дерево, бумага (ПерРС, 66). Чүй, Т.-Шань, Н.-Көл, Талас говорлоруна жана адабий тилге таралган өзөлүк форма жалбырак - лист көпчүлүк түрк тилдеринде да негизинен "лист" маанисин берген сөз катары ар түрдүү тыбыштык варианттарда колдонулары бизге белгилүү. Мис: тув. бүрү, хак. пүр, шор. пүр, алт. йалбырак, каз., к. калп. жапырак, түркм., түр. йапарак, ног. йапырак, башк. япкарь, тат. йафрак, аз. йарпаг, кум. япракь, уйг. йопурмок, өзб. япрак, МК йапурак, як. сәбирдәк, чув. сүрса ж.б. Мына бул жагынан алганда түндүк кыргыз говорлорундагы жалбырак, бүр сөзү тыбыштык, морфемалык жагынан ал. й тилдериндеги йалбырак, бүр дегенге жакындаса, кыпчак жана огуз тобундагы түрк тилдериндеги йапыр, йапыр дегенге йалбыр-йа(л)быр боюнча окшошот. Ал эми Анжыян, Наманган жана Оштогу кыргыз говорлорунда иран тилдеринен кабыл алынган бәрк сөзү кыргыздарда жана ша турган өзбек, уйгур тилдериндеги бәрг-бәрг сөзү менен ареалдык биримдикке ээ болуп кеткен.

Ките - бүчүр, күчүк "почка". Алма, алмурут, жүзүм жана сабактуу өсүмдүктөрүнө карата колдонулуп, изилденип жаткан объектилердеги кыргыздарда тыбыштык түрдүү варианттарда, формаларда кезиге берет. Мис: ките-киттә-киртә-гүртә-күртәк. Мурдагы эмгектерде белгиленбегенине байланыштуу ал сөздүн Ош говорлорунда бар-жок экенин айтуу кыйын. Кыргыз тилинин түндүк говорлорунда жана адабий тилинде ките, күртөк деген сөздөрдүн ордуна бүр, бүртүк, бүрчүк, күчүк деген лексемалары таралган. Ал эми түрк тилдеринде "почка" мааниси: бүр, бүрчүк, ките-күртөк, тумургуч сөздөрү аркылуу туюндурула тургандыгы тууралуу кабарлар бар. Салышт: кум. бүр, ног. буыр, тат. бөре, башк. бөрө, чув. пүрө, каз. бүр, бүр, алт. бүрчүк, борчок, хак. пурчик, к. калп. буртик, кырг. бүр, бүртүк, өзб. ките-куртак, аз. тумургуч, тур. tomuzak (Исхаков, 48).

Алдыда көрсөтүлгөн фактылардын негизинде Сибирь зонасындагы түрк тилдериндеги бүрчүк, к. калп. (т-ч) бүртүк, Волга бою, Кавказдагы түрк тилдеринде бүр, бөрө жана өзбектердеги ките-куртак изоглоссаларынын таралганын жана алардын кошулган жери, өткөөл зонасы катары бүр, бүртүк, бүрчүк, ките, күртөк деген формаларды колдонгон

Намангандык кыргыздардын тилин эсептөөгө болот. Анткени башка түрк тилдеринде бүр, же бүрчүк, же ките - куртак деген атажыштардын бирөө гана жолугат. Кыргыз тилиндегидей көп варианттуулук алардан байкалбаган.

Томир - тамыр-корень. Изилденип жаткан объектилерде бул түшүнүктүү туюндуруу үчүн томир - йылдыз деген эки сөз колдонулат. Анын биринчи сөзү кыргыз тилинин бардык говорлорунда, адабий тилде, ошондой эле алт., туба., башк., тат., каз., к. балк., к. калп., ног., хак. тилдеринде тамыр түрүндө жолукса, кум. тамур, түркм. демар, уйг. томур, өзб. томур, чув. тымар, ир. демар деген тыбыштык варианттары таралган.

Кыргыз тилинде анын ичинде аталган областтардагы кыргыздарда тамыр сөзүнүн жардамы менен ар түрдүү сөз айкаштарынын жасалышы мүнөздүү. Мис: Нам. Желкон к. ок тамыр - ок томири бор анарда > түрк ок - пуля, стрела, прямой - тамыр-корень, негизги тамыр, түз тамыр; жан тамыр > жан - боковой + тамыр - корень; жемиш тамыр > жемиш - плод, плодовой + тамыр-корень; Нам. Желкон к. пәтәк тамыр мөйдө болот, жердин үстүндөгү тамыр > ир. пәтәк - жерде жаткан поперечный + тамыр-корень ж.б.

Ал эми тажик-иран тилдеринен белгиленбеген экинчи сөз Анж. Найман к. йылдыз, ок йылдыз түрүндө учурайт. Өзбек, уйгур тилдеринде илдиз, якут. силис, силистан-пущать корни (ЯкРС, 323), хакас. чиле-ге - корень ж.б. сөздөрдүн түп уңгусу чил - сил - йил - ил болушу да мүмкүн (Севортяндын пикири боюнча "-туз/-дуз/-тыз/-дыз аффикстеринин жардамы аркасында түрк тилдерине тиешелүү йил "извиваться, ползать" менен салыштырууга мүмкүн болгон йыл уңгусунан илтиз жасалган (ЭСТЯ, 1974, 350).

Банд - сабак, жемиш сабагы - черенок, плодоножка. Мунун бир нече варианттарда колдонулушу мүнөздүү. Нам. Уч-Коргон к. банд, банд бергени пышканы. Анж. Көтөрмө к. пант, Ташкөн өзб. банд, бай. түрк. банд - богланди "был привязан" (МК, II, 35 таж. банд); даста (Шоабдурахманов, 43), өзб. ад. т. банд 2. бот. черенок (листа, цветка) (УзРС, 53) > перс > банд 1) связь узы, 3. Повязка (ПерРС, 73), таж. банд 1) узы, оковы; 2) веревка; 3) связка, вэнка (ТадРС, 44)

Ноода - чыбык, чырпык, тал бутка. Изилденип жаткан Анж. Наманган кыргыздарында бул сөздүн бир нече тыбыштык варианттары менен синонимдери бар. Анжыян, Наманган областтарында жашоочу Түштүк Батыш Ош говорлорунун өкүлдөрүндө новда, кээде гоидә-гомдән, адабий тилинде новда ж.б. у.с. баары > таж. навда - росток, побег, отросток, веточ.

ка, прутик (ТадРС, 252) дегенден жаралып, өз кезегинде ал бир катар жаңы сөз айкаштарын жасоого негиз болуп түшкөн; Анж. Миян к. сулк новда//сурх новда//эркег новда, сурх новда, мауө килуэйд, нодөси эркөглөб кетатте//сурх калтак ж.б.

Ошондой эле түштүк говорлору жайгашкан территорияларда новда бойлуу - рослый, высокий, тонкий деген сөз айкаштары жолугуп калат. Ал эми кыргыз тилинин түндүк говорлорунда болсо бир гана учурда адамдын боюна карата нооча бой деген вариантта колдонулуп, калган учурларда бул сөз жолукпайт. "Прутик, отпрыск, побег" маанисин туюндуруу үчүн кыргыз тилинин түндүк говорлорунда чырпык, чыбык, жаш бутак сыяктуу варианттардын активдүү колдонорлугу бизге жакшы белгилүү. Демек, аталган объектидеги кыргыздар бул түшүнүктү билдирууде кыргыз тилинин түндүк говорлорунан өзгөчөлөнүп тажик тилинен келген новда деген вариантты колдонушат.

Пых - бүртүк, бучур, күчүк. Аталган объектилерде бул сөздүн ар кандай тыбыштык варианттары ана синонимдери бар. Мис: Анж. Көтөрмө к. Бөртүп калат, ошону йүзүм пых чыгарыптыр дейт. Анж. Найман к. Об-мауө ысык болсо пыхлери төгүлүп кетеди. Нам. Үч-Коргон к. Алма бүртүп калыптыр. Бүрткөнөн кийин бучур чыгат ж.б. Мындайча айтканда, пых сөзү Анжыандык кыргыздарда көп учурап, Намангандык кыргыздарда анча таралбаган сыяктуу. Түштүк Батыш Ош говорлоруна кирбеген өкүлдөрдүн речтеринде болсо бучур, күртөк деген сөздөр менен кошо пых варианты учурап калат. Бирок ал сөздөр маанилери боюнча ич ара дифференцияланбай бир гана "почка" маанисинде колдонулса, Түштүк Батыш Ош говорлорунун өкүлдөрү пых, бучур, күртөк деген маанилерине чейин айырмалап айтшат. Мис: Анж. Найман к. Йөнги өскөнү - пых, жазындагы бучур. Күртөк-бучур катып тургандагысы.

Кыргыз тилинин Ош говорлорунда жогоруда айтылган лексемалардын ичинен пых, бучур, күртөк варианттарынын учурап калышы мүмкүн. Ал эми түндүк диалектинин говорлорунда бучур жана күчүк, күчүктөө жаралып, пых, күртөк мүнөздүү эмес. Жана ша турган өзбек говорлорунда: пых, бучур, күртөк, адабий тилинде да пых, бучур, күртөк. Кээ бир түрк тилдеринде бүртүк деген сөздүн мааниси башка. Салышт: ног., башк., тат. бүртүк - зерно, карг. г. урожай, кум. зерно - почка, крошка; алт. бур - лист, дерево, ветка, почка ж.б.

Пәләк - чылбыр "плеть" (коон, дарбыздын). Анж. ян, Наманган кыргыздарында, ошондой эле Ош говорлорунда ал сөздүн төмөнкүдөй тыбыштык варианттары кезигет: Анж. Найман к. ковун пәләк төшөгөн эди; Нам.

Чуст. ковун пәләк салыптыр; Жерге-Тал кырг. балек-коон, дарбыз, бадьяндын чылбыры (КТДС, 211); Өзбекстандын Бөрүлүк кыштагында кәртишкәнин пәлеги - картошканын сабагы; Өзб. ад. т. палак, үлган ковун палаги, тарвуз палаги таж. палак - плеть. Андан шәкәр пәләк (ак эти бар таттуу коондун аталышы), ак пәләк кәсәли (коондун сабагы агарып өзүнөн өзү соолуп калышы) сыяктуу өз айкаштары жасалган.

Кыргыз адабий чыгармаларында пәләк, шәкәр палак окшогон аталыштар учураганы менен, түндүк говорлорунда, коон эгилүү Чүй, Талас зоналарында пәләк - плеть учуратылбай "плеть" маанисинде чылбыр деген сөздүн жолугуп калары байкалат. Наманган областынын Үч-Коргон совхозундагы кыргыздарда кээде чылбыр//пәләк.

Зән - жүзүмдүн сабагы, денеси, Анжыян, Наманган кыргыздарында зән - жүзүмдүн эски сабагы. Анж. Миян к. үзүмдүн зәни эски танәси де, Анжыяндын Найман кыштактарында кары жүзүмдү түбүнөн кесип алганда, өнүп чыккан бир жайдагы сабагын зән дейт. Мис: Анж. Найман к. кары үзүмдү тәгидән кесип салып тәгидән йөнги чиккәни, новдәси зән. Анж. Канды к. кара зән - жүзүмдүн эски сабагынын түпкү жоон тарабы, зәни//танәси, Лейлекте зән - жүзүмдүн сабагы (КТДС, 670), өзбек тилинин Анжыян, Ташкент говорлорунда занг, үзүмдү зангъ (Шоабдурахманов, 257), өзб. ад. т. занг ш. толстая часть сокола виноградной лозы (УзРО, 163), Талас, Чүй зоналарында зән ордуна жүзүм сабагы, жүзүм денеси деген сөз айкаштары таралган.

Сулку - жүзүмдүн тула бою, сабагы "стебель". Анж. кырг. сулку - бадани - танәси, Нам. Үч-Коргон к. сулку-бәдени-бою-тула бою - сабагы, жүзүмдүн сулку (бою) сууга чыдамсыз келет, өзб. бәдән-танә-сулку, каз., тат. сабак, аз. саплаг, кум. сапсакъ, тур., хак. сап, башк. сабакъ ж.б.

Калтәк - жүзүмдүн (эски) сабагы "ствол, туловище отпрыск". Анж. Нам. кырг. калтәк-калтәг//танәси томирдән бошкәси. Анж. Найман к. калтәк//чикәләк, Ош гов. калтәк - ствол ж.б. кырг. ад. т., анын түндүк говорлорунда колдон, луучу калтәк - дубинка, Жерге-Тал галтәк - I. валик 2. дубинка, пәлка (КТДС, 331) дегенден айырмаланып, өзбек говорлорундагы жана адабий тилиндеги алтак-ствол, туловище, отпрыск маанилери менен окшош келет.

Аталган областтардагы кыргыздарда ал сөздөн ар түрдүү сөз айкаштары жасалган: кош калтәк - двойной ствол, пийлән калтәк - вырезанный ствол, Анж. Найман к. сурх калтәк эркег калтәг, бушуну үзүн үзүн калтәгләр йәм хосил берәди. Ону эркәгләб кетибди, эркәг калтәг дейди, эркег калтәг // сурх калтәг ж.б. өзб. калтак, таж. калтак.

Бөдөн-сабагы. Нам. К-Арык к. бөдөни; анардын бөдөни. Бөдөни-га суу жүгүртөндө биринчи суу берет.

Чикөлөк - көчөт кылып отургузгандардан жаңыдан өнүп чыккан чыргактары. Анж. Найман к. Көчөт көчлөп сабак чыгат ол чикөлөк. Көлтөк чикалакидан көчлөйт. Нам. Уйчу р. Коп чикалак, өзб. чакалак - густые заросли кустарника, густой лес, чаща, чалоба (УзРС, 512).

Посту - кабык, кора, кожура, скорлупа, оболочка. Анж. посту, Нам. посту, Ош гов. посту, уйг. пост, өзб. пўст таж. пўст I) кожа, шкура (ТадРС, 316), перс. пост-кожа, шкура, кора, скорлупа (ПерРС, 97).

Изилденип жаткан объектиде анын төмөнкүдөй синонимдери бар: почок, кабык. Анж. Миян к. почок, ковун почогу (ат. т. коон кабыгы), ак почок, кара почок, Нам. Ж. Кон к. почогу йука//посту, Ош гов. почок 2. коондун дарбыздын кабыгы (Бакинова 1956, 92), өзб. пўчок-пуст "скорлупа" (УзРС, 789) > таж. пўчок-пустой, без ядрышка (ТадРС, 315). Кыргыз тилинин түндүк говорлорунда бул эки сөздүн ордуна бир гана жалпы түрк тилдеринде кенири учуроочу кабык сөзү колдонулат: кабык, коондун кабыгы, дарбыздын кабыгы, к. калп. кабак, кум. кябуьк, кум. тур., калп. кабук, башк., кав., караим. кябыкь, түркм. габык, ав. - габыг, ног., тат. кабык, ялт. кабага, хак. хабык, чув. хупа ж. б.

Көрч - тилим, коон дарбыздын туурасынан майда кылып кесилгени. Анж. көрс, ковунду узун тилгени тилим, түврө тилгени - көрч, мөйдө. Ал эми Намангандын Кыргызстанга жакын жайгашкан Инги-Курган, Нарын райондорундагы кыргыздарда көрч менен тилик экөө синоним сөздөр катары колдонулуп, алдыдагыдай м. анилик дифференцияларга ээ эмес Нам. Нанай к. көрч//илик, Ош гов. көрч-тилим, өзб. карч-карж I. ломоть, ломтик, кусочек (УзРС, 202), түркм. көрч - ломоть, ломтик, кусочек (арбуза, дыни) (ТүркРС, 393) > таж. карч-ломоть, кусок (арбуза, дыни) (ТадРС, 182).

Мәгиз - жаңгактын ичиндеги жана өрүктүн сөөгүнүн ичиндеги маңызы. Анж. кырг. мегиз, өрүк мәгизи, жөңөк мәгизи, Нам. маңыз, өрүк маңыз, өрүк магызы, Ош гов. магык - өрүктүн данеги (Бакинова 1956, 93), өзб. мағиз - мағз-мағзи I. ядро, ядрышко; ёнгоқ мағзи - ядро ореха (УзРС, 257), таж. мағз 2) зернышко, ядрышко (плода) (ТадРС, 222).

Дуварак - жүзүмдүн бир жайда экинчи ирет гүлдөп майда мөмө чыгарганы. I. ж. Канды к. дуварак - дуварак, көлтөкти нотогри кесса дуварак болади, Нам. кырг. - дуварак, Тал. дувуре - ара, аргын (КТДС, 508), ферганалык өзбектерде дуварак, өзб. ад. т. дуварак, дуварак ол-

мо - яблоки второго урожая; дуварак одам - человек маленького роста (УзРС, 133). Ташкент гов. дуварай//дувора-неспелые плоды второго урожая (УХШЛ, 90) > таж. дубораги I. по два раза, дважды; 2. вторичный, повторный (ТадРС, 133).

Газенек - коон, дарбыз, өрүк кээде картошканы терип алгандан кийин талаада калган майдасы. Анж. кырг. газек - тамом болушу. Кээде бадемек деп да айтылат. Анж. Миян к. Мис: Бадемеги калди, майдасы, Нам. Уч-Коргон к. Бадемектери, майдөлөри калат, чала-чака жей турган, Нам. Нанай к. Көртишкө газенекке бардым. Алма газенек, өрүк газенек. Кыргыз тилинин түштүк гов. газенек (КТДС, 377).

Өнжир хөкөси - анжирдин биринчи түшүмү. Анж. Найман к. Өнжир үн мөттө хөсил берет. Биринчи хөсилдин хөкөси дейт. Каганы чоз луб көтө берет тө, өзб. ад. т. хока - порошок, пыль, кумир хөкөси - угольная пыль (УзРС, 503).

Хөсил - түшүм. Анж. хөсил, хөсилат, Нам. хөсил - асыл, хөсидет, Нам. Нанай к. хөсил//асыл//түшүм. Ош гов. хөсил - түшүм. Чатк., Тал., Чүч., Н-Көл, Т-Шань говорлорунда жана адабий тилде түшүм, өзбек тилинде хөсил, хөсилат, унум (УзРС, 907) > таж. хөсил I) урожай: хөсилат I) урожай; урожайность (ТадРС, 507).

Полиэ - бакча. Анжияндын Канды, Найман к. полиэ, полиэ өкинлар. Намангандын кей кыштактарында бакча, бакчачылыр, кыргыз адабий тилинде бакча, өзбек тилинде полиэ I. бакча ковун полиэ-дынное поле (УзРС, 331) > фарс - тажик پاليز - полиэ - огород, бакча, таж. полиэ-бакча (ТадРС, 310).

Изилденип жаткан аймактагы кыргыздарда бак жана бакча өсүмдүктөрүнүн мөмөлөрүнө тиешелүү лексиканы талдоого алганыбызда төмөнкүдөй көрүнүштөр белгилүү болот. Тематикалык бул топто тажик-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр сан жагынан алганда негизги орунду ээлейт, тагыраак айтканда говордон чогултулган 46 сөздүн 32 си накта иран тилдеринен келген сөздөр болуп чыкты. Алар төмөнкүлөр: гүл, мөмө, шингил, ките-гүртек, йылдыз, пинниг, бөңдө, көңдө, пых, пөлөк, зөң, тенә, сулку, көлтөк, бөдөн, чикөлөк, шак, посту, почок, дон - денөк, мәгиз, көрч, төк, бөрг, гүнчө, дүвөрөк, газенек, бадемек, өнжир хөкөси, хөсил, полиэ, бакча ж. б.

Андан кийинки орун түрк тилдеринин өз сөзтөрүнөн касалган ата-лыштарга тиешелүү: бөл, буун, тилим, урук, узак, ийне - тикөн, көмш, бутак, жалбирек, ялдыз, томир, түн, тунгак. Ал эми кыргыз говорлорунун көбүнө жана бир катар түрк тилдеринен таралган: чыбык,

чырпык, бүртүк, чылыр, бутак, боо, кабык, жалбырак, түшүм, түп, тамыр, жемиш, сабак сыяктуу сөздөр иран тилдеринен кирген сөздөрдүн активдешүүсүнө байланыштуу изилденген объектиде күндөлүк колдонуудан чыгып пассивдешүү багытында өзгөрүп баратууда.

БАК, БАКЧА ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН ЖЕМИЛЕРҮНҮН ЖЕТИЛҮҮ УЧУРУНДАГЫ ПРОЦЕССИТЕРДИН АТТАРЫ

Пых чыгарыптыр - бүчүрлөнүү, күчүктөө. Нам. Желкон к. кыргыздарында пых, пых чыгарыптыр, пыхлери төгүлүб кетет.

Бөрк элиш - бүр алуу, жалбырак алуу. Изилдөөгө алынган эки областтагы кыргыздарда бөрк элиш-бөрк олмак - бөрк элиш формаларында жолуга берет. Узбек тилинде барг олмоқ, уйг. бэрг элмэк ж.б. > барг - лист + түрк ал - брать + мак же -ыш аффикстери улануу аркылуу жасалып, дарактың өсүү учурундагы бир процесстин атын туюндурат.

Энжир түгүптүр - анжирдин мөмө берген учурунун аталышы. Анж. Миян к. энжир түгүптүр. Энжир эки үч мәртә хосил береди, ону энжир түгүптүр дейт.

Пөлөк төшлөш - чылбыр таштоо (коон, дарбыз). Анж. Найман к. коюн төлөк төшкөгөн эди. Нам. Галава к. коюн төлөк салыптыр, өзб. пөлөк тошлоди > таж. пөлөк - плеть + түрк төшкө - бросать, ташшеди - бросил > бакча өсүмдүктөрүнүн өсүү мезгилиндеги процесстин наамын билдирет.

Эркөглөб кетибди - жүзүмдүн мууну узун бутактарынын көбөйүп кетүүсү. Анж. Найман к. Буюну узун келтөгди эркөг келтөг дейт. Олор көпөйүб кеткенинин эркөглөб кетибди дейт. Нам. Беш-Там к. эркөглөб кетти > түрк. эркек - мужчина + атоочтон тактоочту жасоочу -лаб мүчөсү жалганып, ага кетиштир этиши уланат да жүзүмдүн өсүп жетилүү учурундагы бир көрүнүштүн аты түшүндүрүлөт.

Үзүм пула болду - үзүм бышарга жакын калгандагысы, мындайча айтканда дүмбүл болуп калган учуру. Анж. Найман к. үзүм пула болгондо суу койулат, үзүм пышышка сөөл калганда. Нам. Желкон к. жүзүм-йүзүм пула болгон. Узбектерде да так эле ушундай формада жана мааниде үзүм пула болди түрүндө айтылган фактылар болгону менен пула деген сөздүн жекече мааниси аларда башка. Кара: өзб. пула - побитый, помятый (УзРС, 305). Кыргыз тилинин түндүк говорлорунда пула болду деген сөз айкашынын ордуна жүзүм ала бөйрөк болду же жүзүмдүн бышар мезгили сыяктуу сөз айкаштары таралган. Ал эми тажик тилинде пула +) побитый, помятый дегенден башка дагы 2) переспелый, перезрелый (ТадРС, 316) деген маанилери бар. Демек, алдыдагы маанинин тажик

тилиндеги фактыларга жакындыгы даана көрүнүп турат. Ошондуктан, бул жерде аны тажик тилдеринде жасалган сөз катары кароо ашыкча болбос. Мунун семантикалык мааниси: бышар мезгили + жард. этиш > жүзүмдүн бышар мезгилиндеги бир абалдын аталышы.

Бөнд береш - коон, дарбыз бышар мезгилде сабагынын куурап мөмөдөн ажырап калышы. Нам. Желкон к. коюн бөнт берет. Анж. Көтөрмө к. кыркмәни бөнд йегизмөздөн кырксө үзөг түрөди. Батк. бөнт-коонум тегиз бөнт берди (КТДС, 248), МН баңди - богланди - был привязан (МН, II, 35) > таж. баңд - ручка, черенок + түрк. береш - давать > коон - дарбыз бышып жетилгенде сабагынын куурап мөмөдөн ажырап калуу процессинин наамы.

Аталган территориялардан лексико-тематикалык бул топко тиешелүү чогулган 15 сөздүн ичинен 7 сөзү: көгөрүш, жетилиш, чаңлаш, эркөглөб кетибди, бышуу, солуш, куураш түрктүкү. (кыргыз, өзбектики) иран - түрктүкү болору аныкталды: гүллош, бөнд береш, мөмө бөйлөш, бөрк элиш, пых чыгарыптыр, пөлөк төшкөш, үзүм пула болду, энжир түгүптүр. Башка тилдерден келген сөздөрдүн бар экендиги азырынча байкалбады. Демек, мындан бак жана бакча өсүмдүктөрүнүн жетилүү учурундагы ар кандай процесстерге тиешелүү лексиканын аталган говордо калыптануусунда түрк (кыргыз-өзбек) жана иран тилдеринин компоненттери гана катышканы белгилүү болот.

БАК ЖАНА БАКЧА ӨСҮМДҮКТӨРҮН КӨБӨЙТҮҮ ПРОЦЕССИТЕРИНИН АТАЛЫШТАРЫ

Паргама - картайып бараткан жүзүмдү жашартуу максатында анын сөзүп турган эски сабагынын түбүнөн ажыратпай ийип, жерге көөмпү учун бир аз чыгарып коюу жолу. Мындай аталыш изилденип жаткан Анжиян, Наманган областтарындагы кыргыздардын баарына таралып, тыбыштык ар кандай варианттарда жолуга берет. Мис: Анж. Ардай к. пархамма, Анж. Миян к. үзүм мөмө кывай койот, сондо паргама кып иберсе мөмө береди деп калат. Анж. Көтөрмө к. паргама - паркама, Нам. Беш-Там к. паргама, ошол региондогу өзбектерде да паргама - пархамма түрүндөгү варианттары таралган.

Улама үзүм - кыйыштырылган үзүм. Анж. Найман к. улама үзүм, Нам. Нанай к. улама үзүм, ж.б.

Пайуант - кыйыштыруу. Жемиш бактарынын сорторун жашыртуу максатында бир бутанын же бүчүрүн экинчи бакка кыйып отургузуу. Бул сөз

аталган объектилердеги кыргыз говорлорунда жана башка тилдерде ар түрдүү тыбыштын варианттар аркылуу колдонулат. Мис: Нам. Үч-Коргон к. пайвент, өзб. пайванд с-х-прививка (УзРС, 316) ж.б. > таж. пайванд 4-прививка окулировка (растений) (ТадРС, 529); перс. بيواند/пейванд/ 2-прививка связь родства (ПерРС, 103). Иран тилдеринен кирген ал сөздүн негизинде аталган объектиде ар кандай түшүнүктөрдү туюндурган жаңы сөздөр, сөз айкаштары жасалган. Мисалы, Намангандын Нанай, Заркент совхоздорундагы жана Анжыян кыргыздарында искане пайвент - араланган алманын же башка дарактын түбүн искане - долото менен ажыратып ал жерге бүчүр же бутакты сайып кыйыштыруу, өзб. искана пайванд > таж. искана-долото (ТадРС, 166) + пайванд - колировка, прививка черенком. Намангандын Нанай совхозундагы кыргыздарда Ките пайвент - бүчүрдү ажыратып алып экинчи бир алманын бүчүрү бар жерине кыйыштыруу. Заркент совхозундагы кыргыздарда гуртак пайвент, өзб. ките пайванд-гуртак пайванд > таж. гуртак + пайванд - колировка.

Сукма пайвент - алма бутагынын кабыгын түтүккө окшотуп сууруп алып аны башка алманын ошондой көлөмдөгү бутагына кийгизип байлап коюу. Нам. Найман, Желкон к., Анж. кырг. сукма пайвент, Нам. Заркент совхозунда мостик пайвент. Анж., Миян кыштагында ушул эле сукма сөзү пийаз деген сөзгө кошулуп, сукма пийаз - күздө эгилип майдын акырында быша турган майда пийаз маанисин туюндуруп калган.

Нэйча пайвент - калемче түрүндөгү кыйыштыруу. Нам. нэйча пайвент, каламча пайвент. Анж. кырг. нэйча пайвент, нэйча пайванд ж.б.

Бак жана бакча өсүмдүктөрүн көбөйтүүдөгү колдонулчу негизги процесстеринин аттары аталган объектилерде анча көп эмес, биздин материал боюнча II терминден турат. Алардын ичинен кечет, улама түрк сөздөрү; паргама, пайвент, ис эне пайвент, ките пайвент, сукма пайвент, нэйча пайвент иран тилдерине тиешелүү, кечетээр түрк-иран, кө-лөмчө араб-түрк компоненттеринен куралган.

МӨМӨЛӨРДҮН САПАТЫНА БАЙЛАНЫШТУУ
АТАЛЫШТАР

Хом - кам, бышпаган, жетилбеген. Аталган объектидеги кыргыздарда ар кандай формада кезиге берет. Мис: Анж. Найман к. хом, Канды к. хомөй, Миян к. камек, Нам. Желкон к. хомаки, Нанай к. камөки ж.б. Кыргыз, өзбек ж.б. тилдериндеги фактылар да изилденип жаткан говордун фактыларына окшоп, ар кандай варианттарда колугат. Кара: Ош гов. хом-кам-камөки, өзб. хом-хомак-хомаки - сырой, незрелый, неспелый,

зеленый ж.б. > таж. хом - сырой, незрелый, неспелый, зеленый; хомаки - неспелый, незрелый, зеленый (ТадРС, 425).

Пырки - жүзүмдүн жалбырактарын жана майда бутактарын ашыкча суултуп жиберүүнүн натыйжасында анын мемелерүнүн бөлкылдап, даамсыз болуп калуусу. Изилденип жаткан объектиде бул сөз тыбыштык бир гана вариант пырки аркылуу колдонулат. Мис: Анж. Найман к. үзүм пырки боп калат. Өзүдөн өзү бөлкылөп, тээми йог болуп калат. Хомтегизни (н) акыбети шу руй береди. Фергана, Анжыяндык өзбектерде пыркь - пирки-ликко (офтоб урган үзүм) (Шоабдурахманов, 288), үзүм пыркый экен (УХШЛ, 220).

Шор - убагында суултоонун натыйжасында жүзүм, анардын мемелерүне түшкөн дарттын аталуусу. Анж. Найман к. хомтек бовой калса шор түшөдү. Үзүм мемелери эгип кетет. Кара ширәга окшогон майда нәрсе шор. Анж. Миян к. Энәрға шор түшүп кетет // шире түшө; өзб. шира, ширинжа - тля (Маматов, 128), Шире//тля - ковун полагагита шира тушибди - дьни поражены тлей (УзРС, 542).

Корасан - мемесүно чаар ала так түшүп, өрүктүн жараланып кетүүсү. Анж. Көтөрмө к. өрүкө дагал түшүп жараленип кетет, карасан, Анж. Найман к. Өрүк хорасан боп кантир кәсәл дә. Нам. Үч-Коргон өрүктү карасан уруб кирди, аптап урду, мык урду, Ферганалык өзбектерде корасан - кәсәл өрүк, өзб. адаб. т. корасан 1. гангрена, 2. повальной болезни скота и шелковичных червей (УзРС, 623).

Пек - бос. Анж. Миян к. Нам. кырг. п - пег, Эжир уланбаса көрөг о ичи пег нәрсе, тәмәсиники. өзб. пүк I. тухлявий, пустой внутри (УзРС, 336) > таж. пүк I. пустой внутри; дряблый; рыхлый (ТадРС, 316), перс. پوک /пук/ I. пустотелый, полый (ПерРС, 98).

Горо - алма, өрүк, шабдалы, жүзүм ж.б. мемелердүн жетилбеген, бышпаган, чийки ачуу учуру. Анж. Көтөрмө к. гора-горак-гороо, Нам. кырг. горо-горек, Ош гов. горо (КГДС, 409), Фергана, Анжыяндык өзб. горо (Шоабдурахманов, 249), өзб. ад. т. гүра - көк, быша элек, таж. гүра - көк быша элек жүзүм (ТадРС, 481), гурак обл. гуобандак - завязь плода винограда и других фруктов (ТадРС, 481) ж.б.

Какмач - өрүктүн лабышып жаман болуп калганы. Анж. Миян. к. как-мач, Нам. көкмөч, түркм. какмач I. тонко нарезанные ломтики мяса (ТүркмРС, 380).

Пүч-пүчүдәне - өрүк мемесүнүн бос, кендей болуп калуусу. Нам. Желкон к. өрүктүн денәси толук мөс пүчү болуп калат; Үч-Коргон к. пүчүдәне; кыргыз тилинин түштүк гов. бүч - дандын толбой калганы

(мистенин, өрүктүн, бадамдын, жаңгактын данына карата). М: миста-нин даны буч экен (КТДС, 359) Ош гов. пуч - баш алган эгиндин данынын майдараак болуп катып калышы (Бакинова, 1956), кырг. ад. т. анын говорлорунда баш - пустой; өзб. пучудона, пуч - пустой (УзРС, 335), пуч ёнгок билан куйинини гүлдирмок (КУРФС, 109), таж. пуч - пустой, пучу-дан I. пустой внутри полый (ТаджРС, 315).

Хамтараз - жүзүм сабагындагы керексиз бутактарын убагында алып турбоонун натыйжасында жүзүмдүн жакшы болушуна, жетилбей калуусу. Анж. Миян к. хамтак кылгасө йүзүм хамтараз боп калат.

Мөмөлөрдүн сапатына байланыштуу лексиканы талдоого алганыбызда төмөндөгүдөй көрүнүштөр аныкталды. Изилдөөгө алынган территориядагы кыргыздардын жыйналган 16 сөздүн бирөөсү гана чачала баш түрк тилдерине тиешелүү болуп, калган 13 сөз-термин иран тилдеринен келип кирген. Экинчиден, иран тилдеринин фактылары катары эсептелинген алдыңкы 13 сөз аталган говорлорго өзбек говорлору жана анын адабий тили аркылуу кийинки мезгилдерде гана өздөштүрүлгөн. Анткени, бул сөздөрдүн көбүнүн тыбыштык түзүлүшү өзгөрбөй, оригиналдагыдай же ошого жакындатылып айтылат.

МӨМӨЛӨРДӨН ЖАСАЛГАН ДААМДАРДЫН АТАЛЫМТАРЫ

Аштек - сөөгүнөн ажыратылып ичине данек салынып кургатылган өрүк. Мындай аталыш Анжиян, Наманган кыргыздарында айрым гана адамдардын кебинде өтө сейрек жолугуп, көбүн эсе аларда аштек өрүк "аштек өрүк" сөөгүнөн ажыратылып ичине данек салынып кургатылган өрүк" маанисиндеги вариант жыл колдонулат. Айрым жерлерде Анж. Канды к. аштек-паштак, Ош гов. аштек (Бакинова 1956, 88), Баткендик кыргыздарда аштек ч аштек-паштек (КТДС, 134), өзб. аштак-паштак -сушеный урук, вложенным в него очищенным ядрышком (УзРС, 46), таж. аштак "аштак" сушеный урук с вложенным в него очищенным ядрышком (ТаджРС, 36) мөнөн түпкү теги төркүндөш.

Баргек өрүк - сөөгүнөн ажыратылып кургатылган өрүк. Анын Анжиян, Наманган кыргыздарында баргек "баргек" "баргак" "баргы" деген варианттары таралган. Мис: Анж. Миян к. данеги йог кок кылынгани - баргек. Ош гов. баргек - сөөгүнөн ажыратылып кургатылган өрүк (Бакинова 1956, 88); өзб. баргак I. курага (УзРС, 54), таж. баргак I. курага (ТаджРС, 46); перс. برگه /барге/ 5. сухофрукты (без косточек) (ПерРС, 66).

Шинни - сок, бекмес. Анж. Нам. кырг. шинни, олма шинни, үзүм шин-

ниси, ковун шинниси, өзб. шинни-бекмес, патока, узум шинниси-виноградная патока (УзРС, 541) > таж. шинни-сок, бекмес.

Шире - сироп, навар. Кырг. ад. т. шире - жемиштин же өсүмдүктүн таттуу маңызы, суюк заты (КТТС, 731), Анж. Канды к. шира, Нам. Найман к. шире, Желкон к. шира, уйг. شیره [шире] (УйгРС, 554), өзб. шира I. сок, узум ширеси - виноградный сок ир. шире I. сироп, навар, сладкий сок, перс. شیره (шире). I. сок, сладкий сироп (ПерРС, 321).

Кийам - варенье. Анж. Найман к. кийом, кийом кылади, Нам. Желкон к. кийам кылат, хожалигда шакар салыб; өзб. кийом - варенье, олча кийоми - вишневое варенье (УзРС, 63), уйг. كيام /кийам/ I. густой сироп, патока. 2. варенье (УйгРС, 631) ж. б.

Шербет - шербет, жемиштин жасалган суусундук. Анж. Нам. кырг. шербет ч шербат, кырг. ад. т. шербет (КТТС, 730), уйг. шербат - сироп-сладкий напиток (УйгРС, 546), өзб. шербат - шербет, сладкий напиток, сироп, сок, узум шербати - виноградный сок, мева шарвати - фруктовый сок (УзРС, 535) ар. شیربات /шербат/ -шербат.

Мураббо - джем, варенье. Анж. Найман к. мураббо, Нам. Желкон к. мурабба, өзб. мураббо-варенье, джем, олча мураббо - вишневое варенье (УзРС, 272), уйг. мурабба - варенье, урук мураббиси - абрикосовое варенье (УйгРС, 715), түркм. эрик мураббеси - абрикосовое варенье, таж. мураббо - варенье (ТаджРС, 240) ар. мурабба.

Мусаллас - мусаллас, колго жасалган вино. Анж. Канды к. мусаллас, өзб. мусаллас - виноградное вино домашнего приготовления, мусалос солмок - сбразивать мусаллас (УзРС, 272), уйг. мусаллас - виноградное вино домашнего приготовления (УйгРС, 717), таж. мусаллас - название виноградного вина (ТаджРС, 241) ж. б. ар. мусаллас - виноградное вино домашнего приготовления.

Талқан - кургатылып майдаланган жемиш (мындайча айтканда талқан). Нам. кырг. талқан, алма талқан, Анж. кырг. олма талқан, тут талқани, кырг. ад. т. талқан, буудай талқан, арпа талқан, өзб. толкон, толкон еб (КУРФС, 119), таж. толкон I. мука, приготовленная из сушеных фруктов (урюка, туты, орехов) (ТаджРС, 378) > түрк. талк-колоть+ан этиштен атооч сөздөрү уюштуруучу мүчө.

Мөмөлөрдөн жасалган даамдарды атоочу сөздөрдү түпкү теги боюнча талдоого алганда Анжиян, Наманган областтарындагы кыргыздарда өздөштүрүлгөн сөздөр негизги орунду ээлери байкалды. Санына карата белүштүргөндө алар төмөнкүдөй көрүнүштөрдү берет. Аштек, аштек-паштек, баргак, майиз, как, шире сөздөрү иран тилдеринен, шинни, шер-

бет, мураббо, мусаллас, кыйам араб тилинен кабыл алынса, талкан, олма талкан, тут талкан түрк тилдеринин сөз фактылары болуп эсептелинет. Мындайча айтканда, өрүктү ж.б. кургатууга байланыштуу айрым аталыштар иран тилдеринен, суусундук, ичимдикке байланышкан аталыштар араб тилинен келип кирген.

ИНВЕНТАРЬ, ЭМГЕК КУРАЛДАРЫНИН АТТАРЫ

Төк - жүзүм көтөрүлүүгө ылайыкталып курулган нерсе, "спец. основа, стойло". Бирок мындай аталыш Анжыян, Наманган кыргыздарында өтө эле сейрек жолугуп, көбүн эсе ал сөздүн алдына сөрү же үзүм деген аныктоочу сөздөр кошулуп сөрү төк, үзүм төк түрүндө же жөн эле сөрү түрүндөгү аталышы активдүү таралган. Анж. Найман, Каңды к. сөрү, сөрү төк, үзүм төк; Миян, Ардай к. сөкүчөк, сөрү. Нам. кырг. селкинчек сөкүчөк, сөрү - йүзүм сөрү сөрү төк, йүзүм төк, йүзүм төк, үзүм стойка, Ош гов. сөрү, сөрүтөк, Анжыяндык өзбектерде сөкчак (Шоабдурахманов, 294), өзб. ад. т. үзүмдүн сүриси, сүри (виноградные шпалеры, опоры для виноградных лоз) (УзРС, 394), Ферганалык, Ташкенттик өзб. сүрь, үзүм сүрьсь ад. орф. үзүмнинг сүриси (Шоабдурахманов, 294), Өзгөн, Жалал-Абад, Сузактык өзб. сокитак//сори-так//соригүритак//сүри-шпалеры винограда (УХШЛ, 240), Анжыян, Ферганалык өзб. сорьтак//сартак//сокчак//сөкчак - сүри-виноградные шпалеры (опоры для виноградных лоз) (УХШЛ, 241), өзб. таг 3. спец. основа, 6 стойло (УзРС, 397), таж. сүри 2. подпорки для виноградных лоз, шпалеры (ТадРС, 372) ж.б.

Төк сөзүнүн аталган объектиде мындан башка дагы экинчи мааниси бар, ал маани "жүзүм, жүзүм сабагы". Мис.: Анжыяндын Найман к. сөрү-төк - букв. сөрү - основа, стойло + төк - виноград дегенден куралган. Мындай маани кыргыз тилинин Ош говорлорунан да ошондой эле Лейлек районунан жыйналган материалдарда төк - жүзүмдүн сабагы, төк тиктик - жүзүм тиктик формаларында учурайт. Өзб. ток - виноградная лоза, виноград, түркм. эрсары, сарыг гов. төк - үзүм чыбыгы (ТДГДС, 177) > таж. так - виноградная лоза, виноград.

Жер төк - тике орнотулган стойкалардын ортосуна бир нече катарым тартылып коюлган курулуштун аталышы. Адатта мындай нерсе колхоз чарбасындагы ири плантацияларда көбүрөөк курулуп, жеке чарбада сөрү-сөрү төктү орнотуу кеңири таралган.

Жер төк деген аталыш Наманган, Желкон, Үч-Коргон ж.б. кыштактарында учураса, Ант. Ардай кыштагындагы кыргыздарда ал эмгаз деген ат менен белгилүү. Жергиликтүү өзбектерде Йертөк ж.б. > түрк жер -

земля + ир. так - виноград кошулуусунан жасалган татаал сөз.

Айланма сым сөрү - стойкалар үстүнө каршы-төрши зым тартылып коюлганы Анжыяндын Көтөрмө кыштагында айланма сым сөрү, Миян. к. айланма сым сөрү ж.б.

Устун - жүзүм көтөрүүгө ылайыкталып курулган "сөрүнүн" (навес) тирөөчү. Анж. Көтөрмө к. устун - стойка, Нам. Желкон к. устун-вертикальные и горизонтальные стойки виноградных лоз, Нам. Үч-Коргон к. жүзүм стойкасы, Ант. Ардай к. айрым тике койгону айры дейт. Анжыян областынын Янги-Курган районундагы өзбектин кыпчак говорунда устун-стойка (Абдуллаев 1963, 119), Кызыл-Ордо, Чимкент, Жамбылдык казактарда устун (КазТДС, 356) ж.б. > түрк уст - верх + - ын атоочтон атооч жасоочу мүчө.

Торсун - там менен тирөөч ортосуна тике орнотулган жыгач. Анж. Көтөрмө к. торсун, Анж. Миян к. көлделен йыгач, Ош гов. досун//торсун//тозун - үйдүн ички төбөсүнө салынуучу жоонураак жыгач (Бакинова 1956, 90), өзб. түсин - балка перекладина (УзРС, 467), өзбекстандык казактардын говорунда тосын (Айдаров, 36), өзбектин Анжыян областындагы кыпч. гов. тосын (Абдуллаев 1963, 119) ж.б.

Валин - торсундун үстүнөн ташталган туура тактай же жыгач. Анж. Ардай, Миян к. валин, Анж. Көтөрмө к. валин, Нам. Желкон к. Саррап > ор. стропил.

Валин - жүзүм көтөрүүгө ылайыкталып ийил жасалган тирөөлөр. Өзгөн, Жалал-Абаддык өзбектерде валин-ишком (УХШЛ, 61), Анжыяндык өзбектерде валин 1. багаз 2. ишком. 1. багаз палки для поперечин виноградных шпалеров (УХШЛ, 61).

Тарак - тырмоо. Кыргыз адабий тилиндеги тарак - расческа, тат. тарак - гребень, гребенка (Тадж.РС, 517), түркм. дарак - гребень, гребешок (ТүркмРС, 246), уйг. тагак - таргак - гребень, гребенка - расческа (УйгРС, 278), өзб. тарак - гребенка (УзРС, 143), каз. тарак - расческа деген фактылардан өзгөчөлөнүп, изилденип жаткан территориядагы кыргыздардын тилинде ал сөз андан башка "грабли" маанисинде да колдонулат. Анж. Каңды к. таргак, Миян к. тарак, Нам. Желкон к. тарак. Ал эми Намангандын Нанай совхозундагы кыргыздарда тырмоок, Чатк, Тал гов. тырмоок - тырмооч, кырг. ад. т. жана түнд. гов. тырмооч, тырмоо, каз. тырма, тырмауыш (КазТТС, II, 394-395), түркм. дырмак - грабли (ТүркмРС, 299), тат. тырмоо 1. грабли; кул тырмасы - грабли, тырма-выч - маленькие ручные грабли для обработки грядок (ТатРС, 563), хак. тырбос ж.б.

Искана - долото. Анж. Найман, Канды к. искана, Нам. Желкон к. искана, Анжыян областынын Янги-Курган районундагы өзб. искана (ад. орф. искана) (Абдуллаев 1963, 119), өзб. ад. т. искана - долото, таж. искана - долото.

Суу//суу - суу; дарак өсүмдүктөргө берилүүчү суу. Нам. кырг. суу, Анж. Канды, Найман к. суу, Көтөрмө, Миян к. суу, Ош гов. суу//суу, кырг. ад. т., анын Таластан башка түнд. гов. суу, өзб. сув, уйг. су/су/, түркм. сув, аз., тат., түрк., каз. су, к. калп. суй, хак. суг, тув. шув, як. уу, монг. ус, усу, кор. су, кыт. шуй, суй, тибет. чу ж. б. Түрк жана башка тилдерге таралган бул сөздүн негизинде, аталган объектиде кыргыз адабий тилинен айырмаланып, бир катар жаңы түшүнүктөр, сөз айкаштары жасалган. Мис: Анж. Найман, Абдуллабий к. үзүм сууу - жүзүмдү көптөн кийин кышында берилчү суу > түрк. үзүм - виноград + суу - вода + ы таандык мүчө. Аны Нам. Заркент, Анж. Абдуллабий к. чилде сууу деп да атай беришет: Үзүмдү көптөн кийин Январь айларында богванлар тажрибасига караб чилде сууу бериледи. Муну үзүм танасиге олоди касалланбайт. Бул өзү чилде сууу деген вариант > таж. чилла - кышкы чилде - эизняя сорокодневка + сууу - вода > кышкы чилдедеги суу - полив в зимней сорокодневке. Нам сууу - коон дарбызды эгүү алдында берилчү суу. Анж. Миян к. нам сууу коонду эгистен алдын бериледи > таж. нам - ным - влажный + сууу - вода полив для влаги. Чабук сууу - коон, дарбыз ж. б. чабылар алдында бериле турган суу. Анж. Абдуллабий к. чабук сууу > түрк. чашук - обработка, рыхление + сууу - вода полив для обработки; I. Гүл сууу - чабык суусунан кийин берилчү суу > таж. гул-цветок + сууу - вода полив цветения; Дан сууу - экинчи жолку, дан алар мезгилиндеги суу. Нам. Казык-Арык к. Иккинчи сууу дөнгө толот. Ону дан сууу деб гойот > таж. дон-зерно + сууу - вода полив перед созреванием зерна; Кавыс сууу - анарга берилген үчүнчү суу. Нам. Казык-Арык к. Үчүнчүсү күздүн акырында берет. Ону кавыс сууу деб койо верет, өзб. кавсон сув - зимний полив > таж. кавс - Стрелец (Күн жылынын 9 - айына туура келчү мез. ил. 22 ноябрдан 21 декабрга чейинки) + суу - вода > кышкы суу - зимний полив; Яхоб сууу - бардык жерге берилчү тондурма суу. Анж. Иштимят к.. Яхоб сууу, - Нам. Беш-Там к. яхоб суу, өзб. яхоб суви > чилла суви > таж. чхоб - ледяная вода + суу - вода > зимний полив; Анж. Найман к. хосил сууу > таж. хосил - түшүм - урожай + сууу - вода ж. б. Мына ошентип, аталган объектинин материалдары бул жагынан кыргыз тилинин түндүк говорлорунан өзгөчөлөнүүчү касиетке ээ болгон.

Арык - арык, канал, борозда, грядка. Анж. орик - арык, Нам. арык. Ош гов., кырг. ад. т., анын түнд. гов. арык, өзб. орик, уйг. эрик, каз. арык, к. калп. арык, түрк а: рык, тат. арык, аз. арык ж. б. ушу сыяктуу фактылардын баарынын, уңгусу а: р болуп агуу, сиңүү (суу жөнүндө) сыяктуу жалпы маани менен байланышта болушу (ЭСТЯ, 1974, 188) мүмкүн деген пикир бар.

Изилденүүгө алынган территорияларда ал сөз төмөнкүдөй бир катар жаңы сөз айкаштарын жасоого негиз болуп түшкөн. Мис.: Анж. Найман к. ог арык - суу келтире турган түз арык > түрк. ок - прямой + арык - арык, канал; шак арык - ок арыктарга суу бөре турган арык. Анж. Найман к. шак арык - ог арыктарга суу берадиган. Ош Лейл. шаг арык - эгиндин ортосунан кеткен арык, өзб. шох арик > таж. шак - жөөг грядка + арык - арык, канал; Анж. Найман к. жөөк арык > түрк жөөк - грядка + арык - арык; Анж. Найман к. закан арык, Анжыандык өзб. гов. закан - зовур - дренажная канава (УХШЛ, 110; Шоабдурахманов, 258), Нам. Үч-Коргон к. бешмак - жөөкө суу бөре турган арык; кулак арык ж. б.

Изилденүүгө алынган кыргыздардагы инвентарь, эмгек куралдарын атаодо иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр сан жагынан алганда башка тилдерден келген фактыларга салыштырмалуу көбүрөөк экендиги байкалат: так, серутак, торсун, балин < валиш, хиоман, пайдөң, бел, сим, эмгаз. Андан кийинки орун түрк тилдеринин өз фактыларына тиешелүү: устун, арык (ог арык, жөөг арык), тарактырмоок, көйчи, суу (үзүм сууу, чабук сууу). Ал эми түрк-иран сөздөрү (уңгу жана туунду сөздөрдү кошкондо) жалпы алганда эң эле көп сандаган сөз айкаштарынан жана уңгу сөздөрүнөн турат. Мис.: эйләнмә сым сөрү, көтмөн, белгүрөк, ок сым, майла сым, мөүө көйчи, гүл көйчи, төк көйчи, чилде сууу, нам сууу, гүл сууу, дан сууу, кавыс сууу, яхоб сууу, шаг арык, закан арык ж. б. Булардан тышкары араб, орус ж. б. тилдеринен кабыл алынган сөздөр да бар. Бирок алар анчалык көп эмес. Араб тилинен сым, орус тилинен лопатка деген сөздөр өздөштүрүлгөн. Ал эми сым сөрү сөзүнө, араб-иран сетка сым сөзүнө орус-араб компоненттери кошулуп жасалган.

ЭМГЕК ПРОЦЕССИТЕРИНЕ БАЙЛАНЫШТУУ АТАЛЫШТАР

Эмгек процесстерине тиешелүү аталыштар боюнча изилденип жаткан объектинин материалдары менен түндүк кыргыз говорлору ортосунда негизинен жалпы биримдик сакталып келатат, б. а. кыргы адабий

тилинде, анын түндүк говорлорунда колдонулуучу: көчүрүү, эгуу, ачуу, көчүрүү, иктетүү, азыктандыруу, сугаруу, себүү, жумшартуу, терүү, тазалоо, түшүрүү, кыркуу, кесүү, кымуу, сактоо, түрмөктөө сыяктуу аталыштар бул эки областтагы кыргыздардын айтымында да -уу, -үү мүчөлөрүнүн ордуна -уш колдонулганы болбосо ошондой маанилеринде активдүү жолугат.

Кыргыз тилинин түндүк говорлорунан өзгөчөлөнүп туруучу аталыштар өтө аз учурайт.

Коолаш - казуу, көөлөө. Анж. кырг. көөлөш-көөлөш, Нам. көөлөш-көөлөш, кырг. ад.т., түнд. гов. казуу-казыш, өзб. ковлаш, түркм. көвлемек.

Тораш - жүзүмдү жаюу, таратуу. Анж. Миян, Найман к. үзүм тараш, үзүмдү таркатат калтагларини, үзүм тараш койот, экиретип байлап койот. Көтөрмө к. сөрү чыгарип йүзүмдү тарашт, суу тараш койиш-распределение воды, кырг. ад.т. жүзүмдү байлоо, сууну бөлүштүрүп коюу, өзб. үзүм тораш, сув тораш ж.б.

Камтек кылмак - көгөрүп турган жүзүм сабагындагы керексиз бутактарын алып таштоо процесси. Бул сөз жүзүмгө карата гана колдонулуп, багбанчылык, бакчылык жана дыйканчылыктын башка түрлөрүндө кезинбейт. Изилденип жаткан объектидеги кыргыздарда анын ар түрдүү тыбыштык формада колдонулушу мүнөздүү. Мис.: Анж. Миян к. хамтек, Найман к. хомтаг ↔ камтаг, Нам. Кызыл-Рават, камтак ж.б. Мындай термин өзбекстандык кыргыздарда гана эмес, кыргыз тилинин Ош говорлорунда да учурап калуусу мүмкүн. Өзбек тилинде хомтак 1. свежесрезанные ветки виноградного куста при пасынковании. 2. пасынкование, чеканка (РУЭС, 504) деген түшүнүктү тундуруп, аталган объектилердеги камтак сөзүнө структурасы жана семантикасы жагынан толук ылайык келет. Түркмөн гов. гамтек - ветки виноградника для подреза (ТДГДС, 185), таж. хомток - свежесрезанные ветки виноградного куста при пасынковании. Структуралык жагынан алып караганда камтек түрк сөзү эмес. Ал тажиктин кам 1. мало, немного; 2. редко (ТадРС, 127) + так - виноград деген эки сөздүн кошулуп айтылышынан улам жасалып, "редкий виноград" башкача айтканда "жүзүмдү суюлтуу" маанисин берген татаал сөз болушу мүмкүн. Же болбосо анын биринчи компоненти кам 1. (немного); 2. редко дегенди тундурбастан, тажиктин хом 1. (сырой, незрелый, неспелый, зеленый) (ТадРС, 125) деген сөзүнөн да пайда болуусу толук ыктымал. Ал эми ал сөздүн камтек ↔ хомтек-хомтак ↔ хөмтек түрүндөгү тыбыштык варианттарда колдонулушу, аталган объектидеги кыргыздардын

речинде сөз башында к-х-г тыбыштарынын алмашып айтылуусу менен түшүндүрүлүүгө тийиш.

Бул сөздүн жардамы менен кыргыз адабий тилинде, анын говорлорунда учурабай турган ар кандай жаны сөз айкаштары, түшүнүктөр пайда болгон: Биринчи хамтек - жүзүм гүлдөй электе жасалчу процесс; горо хамтек - жүзүм гүлдөгөндөн кийинки мезгилде жасалчу процесс. Анж. Найман к. гора хамтек май айларынина ахырында жасашт. Шора хамтек - жүзүм быларга жакын калган мезгилдеги ашык бутактарды алып таштоо процесси. Анж. Найман к. Шора гамтег үзүмлөр төйин боп ка анда жасалат, иоль айларында. Нохайаты таза очиб иберип керашт.

Каллак урду - дарактын чокусун, баш жагын гана калтырып буттоо. Нам. Уч-Коргон к. галлак, каллак уруп койду// галлактөп койду; Анж. Канды к. каллак урду; Найман к. каллактөш, өзб. каллак - с обрубленной верхушкой, с обрезанными ветками (о дереве) (УзРС, 198), түркм. гов. келлек (эрс.) п. келлеки (ем. дг, тек, мар.) - стриженные ветки тутовника (ТДГДС, 109).

Эмгек процесстерине тиешелүү аталыштарда өздөштүрүлгөн сөздөр дээрлик жокко эсе. Ушул тематика боюнча Анжиян, Наманган областтарындагы кыргыздардан жыйналган жыйырма эки сөздүн он сегиз сөзү түрк тилдеринин накта өздөрүнө тиешелүү фактылары болсо өздөштүрүлгөн катмар, б.а. иран тилдериндеги фактылар кошулуп жасалган сөз тартөө гана болуп эсептелинет: хамтак килмок, каллак урду, горо камтек, шоро хамтак.

Мына ошентип, бак жана бакча өсүмдүктөрүнүн мөмөлөрүнүн бөлүктөрүнө, инвентарга ж.б. тиешелүү лексиканы талдаганыбызда өздөштүрүлгөн катмар менен түрк тилдерине (кыргыз, өзбек) тиешелүү катмардын катышы бирдей эмес экени байкалды. Жалпы алганда аталган территориядан жыйналган эки жүз отуз төрт сөздүн жүз жети сөзү түрк (кыргыз, өзбек) тилдеринин фактыларына жатса, жүз жыйырма жети сөзү сырттан өздөштүрүлгөн фактылардан болуп чыкты. Мына ошол кабыл алынган жүз жыйырма жети сөздүн арасынан иран тилдеринен келген фактылар арбын учурайт. Бииздин эсебибиз боюнча иран тилдеринен кирген сөздүн саны сексен бир, иран - түрк тилдериндеги фактылар аркылуу жасалган сөздөрдүн жалпы саны - жыйырма беш, араб тилинен - алты, араб - түрктөн-бир, орус тилинен - эки, орус - ирандан - эки, орус - түрктөн-эки сөз жасалган (Кара 157-беттеги таблицаны).

Тематикалык топтор боюнча алганда да өздөштүрүлгөн катмар менен түрк тилдерине тиешелүү катмардын өз ара саны бирдей эмес. Эмгек процесстерине тиешелүү аталыштарда түрк (кыргыз, өзбек) сөзү көбүрөөк

орунду ээлеп, калган бөлүмдөрдө өздөштүрүлгөн сөздөр басымдуулук кылат. Мисалы, бак жана бакча өсүмдүктөрүнүн жетилүү жана көбөйтүү процесстерин, алардын бөлүктөрүнүн, мемелердүн сапатын, алардан жасалчу даамдардын, инвентарь, эмгек куралдарын атоодо сырттан келген, өзгөчө иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр басымдуу орунду ээлеп турат. Ал эми унгу түрүндө кабыл алынган сөздөрдүн негизинде жасалган туундуларда, сөз айкаштарында болсо, иран - түрк жө түрк - иран тибинде жасалган фактылардын арбыныраак учуроосу мүнөздүү.

И Г Л А В А

БАГБАНЧЫЛЫК, БАКЧАЧЫЛЫК, ЖҮЗҮМЧҮЛҮК ЛЕКСИКАСЫНЫН ЖАСАЛУУ ЖОЛДОРУ ЖАНА БАЙЫШ БУЛАКТАРЫ

Лексиканын башка тармактарына окшоп, багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүккө байланыштуу сөздөр да тилдин ички жана тышкы булактары аркылуу жасалып келатат. Башка тилдерден кабыл алынган айрым сөздөрдү тышкы булакка ал эми аффиксация (морфологиялык), композиция (синтаксисттик) ыкмалары аркылуу сөз жасоону ички булакка кошууга болот. Ички булак болуп эсептелинген лексикалык, грамматикалык ыкмалардын жардамы менен изилденип жаткан объектиде унгу сөздөн сөз уясын түзө турган бир катар сөздөр жасала берет. Мис.: йүзүм-жүзүмчүлүкчүлүк, йүзүмчүлүкчүлүк, йүзүмчүлүкчүлүкчүлүк, йүзүмчүлүкчүлүкчүлүкчүлүк, йүзүмчүлүкчүлүкчүлүкчүлүкчүлүк ж.б. Андай ыкма бонча, б.а. морфологиялык ыкмалар аркылуу сөз жасоо жолу изилденип жаткан лексиканын тармактарында негизги орундун бирин ээлеп турат.

ИЧКИ БУЛАКТАР:

ГРАММАТИКАЛЫК АМАЛ, МҮЧӨ УЛАШУУ АРКЫЛУУ СӨЗ ЖАСОО

Кыргыз адабий тилинде мүчөлөрдүн жардамы аркылуу сөз жасоо өтө түшүмдүү болгону менен, аталган объекти эрдеги багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүккө байланыштуу лексикасында сөз жасоонун активдүү жолу аффиксация эмес, композиция экендиги алдыдагы фактылардан ачык көрүнөт. Ошондой болсо дагы изилдөөгө алынган лексика тармагында сөз терминдеринин белгилүү бир бөлүгүн аффиксация жолу менен ушулган сөздөр түзүшөт. Андай сөздөргө уланган мүчөлөрдүн көбү кыргыз адабий тилинде учурап, айрымдары гана кыргыз говорлору лексикасынын чегинде колдонулат. Маселен, изилденип жаткан объектилерде бак, бакча, жүзүмчүлүк лексикасы төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат: -ак, -ча, -чы, -чилик, -ма, -ш(ыш), -оо(оу), -им, -и, -чи, -ка, -гак, -үк//үр, -ым, -ен, -зар, -төк, -бон, -дор, -заде//зат ж.б. Булардын ичинен -и, -дор мүчөлөрү кыргыз адабий тилинде көп анча учурай бербейт. Ал эми -заде, -төк буларда өнүмдүү.

-че Бардык кыргыз говорлорундагы, ошондой эле кыргыз адабий тилиндеги (Орузбаева, 286; КАТГ, 157) фактыларга окшоп изилденип жаткан объектилердеги лексиканын тармактарында да кичирейтүү маанисиндеги атооч сөздөрдү жасайт. Мис.: көлөмчө (көлөмчө) шакча (бутакча),

бакча (бак), какча, алача, ош алачаси, анжан алачаси, Сыр дарыя алачаси (коон түрлөрү), найча үзүм ж.б. Башка түрк тилдеринде да бул мүчө так эле ошондой мааниде жолугат (Кара ал жөнүндө Кононов, 126; Ма'руфов 1975, 315; Гуломов, 1955, 20; Баскаков, II, 179; ГТЯ; 125 ж.б.).

-ын Зат атоочту жасоочу м. чө. Изилденүүгө алынган лексиканын курулушка байланыштуу тармагында гана учурайт. Мис.: устун, торсун, велин ж.б.

-чек -чек мүчөсүнүн жардамы менен кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги зат атоочтор жасаат. Мис.: лүччак>лүб+чак (шабдалынын бир түрү), чебичек (коондун бир түрү) ж.б.

-чы//чи кыргыз адабий тилинде эң өнүмдүүлөрдөн болуп эсептелинген бул аффикстин жардамы менен кесип ээлери же айрым бир ишти аткаруучу жактын аттары жасалат. Мис.: багванчи, йүзүмчи, кетменчи, ковунчи, сучи ж.б. Мына ушундай эле маани өзбек (Кононов, 106), уйгур (Баратов, 73-74), түркмөн (ГТЯ, 121) ж.б. түрк тилдеринде, байыркы назма эстеликтерден торгичи (МК, 260) да орун алган.

-чилик (чинлык) мүчөсү аркылуу жасалган аталыштар белгилүү бир кесиптин абстракттуу маанисин билдирип атоочтон атооч сөздөрдү жасайт: богванчилик, когунчилик, үзүмчилик ж.б.

Кырг. ад.т. дыйканчылык, курбакчылык, азчылык, көпчүлүк, б. чыкчылык, уйг. багванчилик, дехончилик, когунчилик ж.б. (Баратов, 77), өзб. дехончилик, тукчилик, кукчилик, арзончилик ж.б. (Кононов, II 4), буёкчилик, дуппичилик, кагаччилык (Турсунова, 86), түркм. йүпекчилик, дайханчилик, үзүмчилик (ГТЯ, 122) ж.б.

-ма -ма - аффикси унгу этиштерге уланып кыймыл аракетке таандык болгон же ошонун натыйжасында ишкө ашкан буюм же аракет ыкма аттарын туздурут. Мис.: улама (кыймылтыруу жолу, түрү), паргама (өсүп турган жүзүмдүн сабагын чийип жерге көөмпү көбөйтүү жолу), учма (өрүк түрү), кыркма (коон түрү), тордомо ~ торломо (коон түрү), тил жарма (коон түрү), көчүрмө, басма, йаглама, айланма сым сөрү ж.б. Кыргыз адабий тилинде -ма: боемо (кездеме), байлама (тордун түрү) ж.б. (КАТГ, 161; Орузбаева, 202).

-ыш -иш -этиштерге уланып, иш процессинин аталыштарын, затташкан этилти жасайт. Мис.: йүзүм очыш, йүзүм тараш - йүзүм тәркәтиш, кесип, көмүш, чабыш, чөпиш, йумшатиш, түзлөш, түзлаш, тоблаш, төйөр-лөш, пиллө орош, гыркыш, териш, гуллөш; бөнд берип, мева бөйлөш, ж.б. Мындай маани кыргыз адабий тилинде (КАТГ, 161), өзбек (Кононов,

II 6; Ма'руфов 1959, 726; Турсунова, 86), түркмөн (ГТЯ, 127) ж.б. түрк тилдерине кеңири таралган.

-оо (ow) -ыш мүчөсүнө окшоп бул аффикс дагы этиш сөздөргө уланып, аракет, иш процессинин атын жасайт. Бирок багбанчылык, бакчалык жана жүзүмчүлүк лексикасында аны анчалык өнүмдүү мүчө деп айтууга болбойт, себеби ал бирин-экин гана төйөрлөо сыяктуу сөздөрдүн составында кездешип, көбүн эсе -ыш түрүндө айтылышы объектилерде кеңири таралган.

-м (им -үм -ым) Изилденип жаткан объектилердеги кыргыздардын речтеринде өтө аз, багбанчылык, бакчачылык, жүзүмчүлүк лексикасына тиешелүү йүзүм>үз+үм, тилим>тил-резать +ым, бугум, буун>буг - завязывать +ым сыяктуу саналуу гана сөздөрдүн составында жолугуп, өлчөм маанисин билдирет. Кыргыз адабий тилинде ал мүчөнүн сөздөргө жалганып айтылуусу изилденген объектиге салыштырмалуу бир кыйла өнүмдүү. Мис.: ашам, билим, бүтүм, буум, ыкым, тутам, уом, чалым (окшош-тук), тушум, токум, жем, чычам, сыйым, саам ж.б. (КАТГ, 260). Бирок өзбек, уйгур ж.б. түрк тилдериндеги бул мүчөнү окумуштуулар өнүмсүз мүчө катары түшүндүрүшөт (Кара ал жөнүндө Кононов II 7; Баратов, 77; ГТЯ, 128 ж.б.).

-ак -эк -к Зат же сын атооч сөздөргө кошулуп, кичирейтүү маанисин берүү үчүн, кээде орус тилиндеги -ий (короткий) аффиксине жакын мааниде колдонулчу мүчө. Мис.: кэлтак -короткий, кымызек -кислий, денек, испәрак, кабук, өзөй ж.б. Бул аффикс өзбек тилинин профессионалдык лексиканын башка да тармактарында ворварак, чамбарак (Иброхимов 1959, 172), өзбек говорлорунда хомак, хамай (Шоабдурахманов, 178), өзбек адабий тилинде атооч, сын атооч сөздөрүнөн мишак, курак, гүлдүрак (Ма'руфов 1959, 716) жана этиштерден эмизек-эмизак, кесак-кес-ак (Боровков 1959, 689) жолугуп, атооч сөздөрдү жасайт, бирок өнүмсүз аффикс катары эсептелинет" (Турсунова, 81).

-к (и)>таж.ги - аффикси атооч сөздөргө жалганып ошол ат маанисине мүнөздүүлүктү туздурган сөздү жасайт. Мис.: дуварак>таж. дивора+ -ги I по два раза, дважды, 2. вторичный, повторный (ТадРС, 138), бацки>таж. баца-ги, бөдөмак>таж. бодома -ги, гужанак>таж. гужноги, испәрак>таж. испара-ги, гөзәнак>таж. газана -ги, чигитак, чикәлөк, ыштек, бәргөк, чиртек, хомак-хамөк, хорөк-горөк ж.б.

-и Бир нече сөздө: гишлоки - житель кишлака, бузуки - склочник сакталып калган (тожик-перси тилдеринен кабыл алынган) өнүмсүз мүчө (Кононов, 109).

Кыргыз говорлоруна, адабий тилине салыштырмалуу бул мүчө объектилердеги изилденип жаткан лексика тармагында бир кыйла активдүү-рөөк мүнөзгө ээ. Экинчиден, ал мүчө уңгу сөздөргө улангандан кийин уңгуга тиешелүү маанилерди берүүчү атооч сөздөр түрүндө да колдонула берет. М.с.: султани - султанский, амири - эмирский, хусайни - хусейни-красивый, привлекательный, сиркейи, чаксаки, ишшеки, бешаки, молло гедайи, курмайи, гулоби, жайдери, чөптөри; субхони, хомаки, хешаки, чилги, алхори, Навойи, дарайи, шыбыргани, нашвати ж.б. Буга окшогон көрүнүш өзбек тилинде, говорлорунда көбүрөөк тараган. Алсак, Хорезм гов. кизил-кизили - чала янчилган бугдай (Абдуллаев 1961, 195), кеси иликтин башка тармактарында да атооч сөздөрдү уюштурат (Иброхимов 1989, 172-179).

-ман Бул мүчөнүн жардамы астында кандайдыр бир сапатка, нерсеге ээ экендигин көрсөтүүчү атооч сөздөр жасалганы менен, изилденген лексиканын тармактарында ал мүчө кенири планда тарала албай, саналуу терминдердин составында гана жолугат. Мис.: хирман, кетман ж.б.

-заат, /-заде. Бул мүчө негизинен жактын аталышын билдиргени менен, Мис.: шахзада - сын шаха, асылзада - благородный, арамзада - идиот, гнусный, адамзаат - сын человека, человечество, перизат - красавица, изилденүүгө алынган объектилердеги бакчачылык лексикасында бир гана бекзоди - бегизаат сөзүндө жолугуп уңгуга тиешелүү сапатты туюндурат.

-зар-зор. Негизги аталышка уланып, анын көптүгүн молдугун, ошол нерсе көп өсчү жерди атоо үчүн колдонулат. Мис.: олмазор, йүзүмзор ж.б. Адабий тилдин нормативдүү өлчөмүнөн алганда өтө сейрек учурайт. Бирок бул мүчө көркөм чыгармада, газет-журналдык макалаларда көп кезигет. Ошол үчүн сөз жасоонун конкреттүү амалы катары адабий тилге өтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу багытында жүрүп жатат.

Мындай маанини берген мүчө өзб. ад.т. -зор, олмазор, олчозор, гулзор, экинзор (Кононов, 115), Ферг., Анд. камьчзор// камьшзор, Ташк. толзор (Шоабдурахманов, 182) пахтозор, ўтзор, урикзор, толзор (УзРС, 692), түркм. -зар: лалезор, гулзор (ГТЯ, 124), кырг. ад. чыгарм.

-заг, гулзар, пахтазар, өрүкзар, терекзар, жузүмзар ж.б. > тал. -зор - бир нерсенин молдугун көрсөтүү маанисиндеги сөздөрдү жасоочу мүчөгө барып такалат.

-бон. Бир нерсеге көз салуучу же бир кесипте иштеген адамдын аталышын жасайт: багбан < богван - садовник (богсад). Кыргыз адабий тилинде, говорлорунда: багбан - садовник, саябан - тень сыяктуу сөз-

дөрдүн составында гана сейрек учурайт. Өзбек тилинде анын колдонулушу кенирирээк: богван - садовник, дарбозбон - привратник, тарозивон - весовщик (Кононов, 110), түркмөнчө багван - садовник, бендивон - покорный, саявон - зонт (ГТЯ, 124), тажик тилинде богван - садовник от бог - сад; подобон - пастух от пада - стадо; саябон - зонт, тент от соя-тень (букв. тень охраняющий) (Расторгуева 1954, 542).

-дор. Атооч сөзгө уланып белгилүү бир сыпатка ээ болгон аталышын туюндурат. Мис.: богдор - владелец садом; богдарчилик - садоводство. Изилденип жаткан лексика бөлүмүндө бул мүчө учуратылбаганы менен чорводор - животновод, махсулдор - плодородный сөздөрүнүн составы менен кошо айтылган фактылар кезиге берет. Ал эми кыргыз адабий тилинде, анын түндүк говорлорунда - дор мүчөсү мүнөздүү эмес. Экинчиден, ал мүчө Орто Азиядагы айрым гана түрк тилдерине таралган. Мис.: өзб. богдор, чорводор, махсулдор, гулдор - цветистый, гуштдор - мясистый (Кононов, 110), заминдор, бутадор (Турсунова, 83). Анд. накшдор кезаче, Ташк. пулдор (Шоабдурахманов, 182) түркм. билимдор - человек имеющий знания, дукондор - лавочник, тарапдор - сторонник (ГТЯ, 122-123) ж.б.

-кө-ке (<ор -ка). Орус тилинен кирген төмөнкүдөй сөздөрдүн составында жолугат: семерекке, размеринке, антонопка, семлөнкө, ранеткө, виске, коробка, лопатка ж.б.

-ий -ой (<ор -ий -ой). Коромовой > ор. кормовой, кормовой тыт, Росий гилас > ор. Российский гилас, варенишний > ор. варенишный ж.б.

-ский (<ор.ский). Жердигин же бир жакка таандык экенин көрсөтүүчү мүчө. Изилденүүгө алынган объектилердеги кыргыздардын речинде бир кыйла даражада таралган. Мис.: крымский > ор. Крымский, шампанский > ор. шампанский, китайский > ор. китайский, исполинский > ор. исполинский ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөгө алынган кыргыздардын тилиндеги багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк лексикасынын морфологиялык составын талдоого алганда, кыргыз жана өзбек тилдеринде мүнөздүү болгон аффикстер -ча: накча, алача; -ма: улама, оромо барк; -чи: коончу, комунчи, йибекчи-жибекчи; -чилик: йүзүмчилик; -ыш: териш, кесиш; -оо: тэйарлоо; -т: көчөт; -к(ак) көлтөк аркылуу да жана өзбек тили аркылуу тажик, иран тилдеринен кирген -бон: богвон; -зор: олмазор; өрүкзор; -дор: богдор, богдарчилик; -и; султани, амири, бешаки; -заат/заде; бегизаат; жана орус тилинен келген -кө: размерин-

ке, антонопке; -ски -ский: крымске, исполински ж.б. мүчөлөрү аркылуу да ушулары аныкталды. Бирок булардын арасынан кыргыз, өзбек тилдеринин нак өзүнө тиешелүү аффиксттери аркылуу жасалган атама-лар сан жагынан арбын келип, тажик тилдеринен киргизилген мүчөлөр аркылуу ушулган сөздөр андан кийинки орунда турат. Орус тилинен өздөштүрүлгөн мүчөлөрдүн негизинде түзүлгөн сөздөр жогорку катмарларга салыштырмалуу өтө аз. Экинчиден, орус тилинен кирген мүчөлөр негизинен алма түрлөрүн атоодо гана көбүрөөк жана регулярдуу түрдө жолугуп, калган тематикалык топтордо анча учурабайт. Демек, мындан аталган объектидеги кыргыздардагы алма түрлөрүнүн орусча аталуусу кийинки мезгилдерге, орустардын Орто Азияга кечүп келген мезгилинде башталып, Совет доорунда өзгөчө күч алган деп жыйынтыктоого болот. Ал эми кыргыз говорлорунун катышы жөнүндө сөз болгондо бул мүчөлөрдүн көбү -дор, -и дон (С. Кысы кыргыз адабий тилинде, анын говорлорунун морфологиялык составынан орун алган демекчибиз. Алардын аткарган функциялары маанилери боюнча аталган объектилер менен кыргыз адабий тилинин ортосунда жалпы биримдик негизинен сакталган. Байкалган айырма тигил же бул мүчөлөрдүн азыраак же көбүрөөк колдонулушуна тиешелүү. Өзбек тили аркылуу тажик, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн -дор, -зор, -бон ж.б. мүчөлөрдүн колдонулушунда да ушуга окшогон өзгөчөлүктөр сакталат.

КОМПОЗИЦИЯ ЖОЛУ МЕНЕН ЖАСАЛГАН АТАЛЫШТАР

Багбанчылык, бакчачылык жана жибекчилик лексикасында аффиксация жолу менен жаралган сөздөргө караганда композиция жолу менен пайда болгон сөз терминдер негизги орунду ээлерин жогоруда айткан элек. Мына ошол композиция жолу менен пайда болгон сөз терминдердин курулушуна карата: 1) кош сөз, 2) жуп сөз, 3) бириккен сөз - терминдер деп аларды үч топ менен ажыратып көрсөтүүгө болот.

КОШ СӨЗ ТҮРҮНДӨ КОЛДОНУЛГАН АТАЛЫШТАР

Булар дагы өз ара: а) компоненттеринде формалдык бир белги болбогон кош сөздөр, б) компоненттеринин арасында бириктирүүчү форманттар сакталган, (б.а. изафет конструкциясында жасалган) сөздөр деп экиге бөлүнүшү мүмкүн.

КОМПОНЕНТТЕРИНИН АРАЛАРЫНДА БИРИКТИРҮҮЧҮ ГРАММАТИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨР САКТАЛБАГАН СӨЗДӨР

көк алма, кызыл алма, ок алма, эшэк алма, пахта алма, апорт алма, нөмөнгөн алма, расий алма, аччык алма, тош алма, тоо алма, кум алма, ит алма, жөйдөри алма, золотой грин (алманын түрлөрү); мурут алма, кара нөк, көк нөк, чилги нөк, көттө нөк (алмуруттун түрлөрү); ак үсөйнү, экпэр үсөйни, кызыл хусөйни, әнжән кара, кара шубургани, ок крым, кызыл крым, сүдүрөп басар, кара чилги, кызыл чилги, ак чилги, кара чараз, вино үзүм (жүзүмдүн түрлөрү); кокон гилас, кара гилас (алма түрлөрү); ок өрүк, көнтөк өрүк, ковак өрүк, аччык дәнө, сухан өрүк, кызыл өрүк, сарыг өрүк, чигитег өрүк, көжөнт өрүк (өрүк түрлөрү); ат йагы шаптолу, ок шаптолу, айлар шаптолу (шабдалынын түрлөрү); тумалак беһи, дөвлөт беһи (беһинин түрлөрү); кай анар, ширин анар, түйө тиш, чүчүг дәнө (анар түрлөрү); кара әнжир, ок әнжир, сары әнжир (әнжир түрлөрү); алча кожун, басыб алды, гүрс кетти, солди пишти (коон түрлөрү); суу ковак, нәс ковак, чәр коваг, йәк ковак (кабак түрлөрү); кара тарбуз, Антон тарбуз (дарбыз түрлөрү); кәлләк урду, әркәгләб кетибди, әнжир тугуптур, пых чыгарыптыр, эски кәлтәк, кош кәлтәк, сурх кәлтәк, пишкән кәлтәк, гора гамтег, шора гамтег, ок сым, сетка сым, ог арык, шог арык, жәәк арык, мөвө көйчи, гүл көйчи, сурх нөвдә, чәчәлә бош, үзүм сөрү, үзүм в: иш, үзүм сөкүчөк, үзүм тараш, үзүм очиш, үзүм көмүш, үзүм кесиш ж.б.

Компоненттеринин араларында бириктирүүчү грамматикалык көрсөткүчтөр сакталган мындай сөздөр изилденип жаткан объектилердеги лексиканын аталган тармактарында сөз - термин жасоонун эң өнүмдүү жана активдүү таралган жолдорунан болуп эсептелинет.

КОМПОНЕНТТЕРИНИН АРАСЫНДА ӨЗ АРА БИРИКТИРҮҮЧҮ ФОРМАНТТАРЫ САКТАЛГАН, Б.А. ИЗАФЕТ КОНСТРУКЦИЯСЫНДА ЖАСАЛГАН СӨЗДӨР

Мындай конструкциядагы сөздөрдүн биринчи компоненти атооч жөнөдөмөдө, экинчи компоненти үчүнчү жактын таандык -и, -сы мүчөсү менен келген атооч сөздөрүнөн түзүлөт. Мис.: олма гули, оп өлөчөси, әнжән өлөчөси, сыр дәрыйө өлөчөси, кавуш суму, нәм суму, чавук суму, гүл суму, үзүм суму, чилде суму, яхоб суму, үзүм тәнөди, ок вино үзүм, баймүрзә уругу, мырзә чөл уругу, кой башы, ат йагы, төвө тиши, өрүк коки ж.б. Бирок изилденген объектиде мындай типтеги аталыштар анча-

лык көп таралбаган.

ЖУП СӨЗ ТҮРҮНДӨ КОЛДОНУЛГАН АТАЛЫШТАР

Адатта мындай сөздөрдүн аталыштарынын биригишинен пайда болуп, маанилеш сөздөр катары колдонулат. Мис.: алма-өрүг, аштөк-пөштөк, коон-төрүз ж.б. Бирок багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк лексикасында буга окшогон жуп сөздөр анчалык көп эмес, бирин-серин мүнөзгө ээ болгондуктан изилденип жаткан лексика тармагында мындай типте сөз жасоонун өнүмсүз абалда тургандыгы байкалат.

БИРИККЕН СӨЗДӨР

Синтаксистик жол менен биригип бир сөз түрүндө колдонулуучу аталыштар көбүн эсе мөмө түрүнүн наамдарын билдирет. Мис.: шөкөр пөлөк (коондун түрү), көттө курган (жүзүмдүн түрү), шөкөр энгур (жүзүмдүн түрү), аксултан (сливанын агы), көк султан (сливанын карасы), обинават (коондун түрү), өмүрүмү (коондун түрү), шатут (тут дарынын түрү) ж.б.

Ошондой эле алма, алмурут, алча, гайнолу, шабдалы сыяктуу тексттик аталыштарды да бириккен сөздөрдүн тарыхый катмарына кошуп кароого негиз бар. Себеби жогоруда аталган сөздөрдү азыркы турумуна карата биригип кеткен сөздөр сыяктуу эсептегенибиз менен, талдай келгенде алардын түпкү теги, компоненттеринин араларында бириктирүүчү грамматикалык көрсөткүчтөр сакталбаган кош сөздөргө оарып акалат. Аны төмөнкү фактылардан далилдөөгө болот. Мис.: шөкөр пөлөк > (таж. шөкөр - сахар + пөлөк - плеть), шөкөр энгур > (таж. шөкөр - сахар + энгур - виноград), көттө курган > (таж. көттө - большой + курган - курган, название местности), алма > (алу - плод + мила - кислый), алча > (алу - плод + чие - кустарник, растущее в горах), алмурут > (алу - плод + муруд - извилистый), ж.б. Бирок андай көрүнүш байыркы учурга тиешелүү. Аларды азыркы учурда кошмок сөз деп эсептөөгө негиз жок. Бардык говорлордун өкүлдөрү тарабынан алма, алча, алмурут ж.б. фактылары ич ара компоненттерге ажыратылбай турган бир бүтүн факты, сема түрүндө жолугат. Ошондой эле ал сөздөр көптөгөн тилдерге таралып, тазма эстеликтерден келип орун алган ж.б.у.с. Мына ошол сыяктуу фактылардын негизинде биз алдыңа көрсөтүлгөн фактыларды бириккен сөздөрдүн катарына кошуп арайбыз.

Багбанчылык, бакчачылык лексикасында бириккен сөздөр анчалык көп эмес. Изилдөөгө алынган лексика тармагында андай сөздөрдүн жалпы саны 20 дан ашпайт. Негизинен алар тексттик аталыштарда көбүрөөк, түрдүк аталыштарда азыраак таралган.

Жыйынтыктап айтканда, композициялык ыкма менен ушулган сөздөрдүн 80 процентине жакыны компоненттеринин араларында бириктирүүчү грамматикалык көрсөткүчтөр сакталбаган кош сөздөр түрүндөгү конструкциялар аркылуу жасалат. 20 процентинен ашуун аталыштар гана бичкөн сөз тибиндеги конструкцияларга тиешелүү. Демек, композициялык жол менен сөз жасоонун эң эле өнүмсүз ыкмасы катары кош сөз түрүндөгү конструкциядагы фактылар каралууга тийиш. Ал эми бириккен сөз, жуп сөздүн үлүшүнө композиция жолу менен жасалган сөздөрдүн 20 процентинен ашуун аталыштары туура келет, б.а. кийинки эки типтеги конструкция анча мүнөздүү эмес.

АТАЛЫШТАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУНДАГЫ СЕМАНТИКАЛЫК ЗАКОН ЧӨНӨМДҮҮЛүКТӨР

Жалпы эле жаны предметке же түшүнүккө ат коюу жагы көбүнчө ар кандай кесипчиликте иштөп келген адамдардын адатта аны кабылдоосуна, сөз байлыгына, жалпы эле алардын түшүнүгүнө байланыштуу болот. Ар бир жаңы предмет, түшүнүк башка бир буюм, жан-жаныбар жана башка нерселердин белги, касиеттерине, окшоштурулуп же анын жердигине, окуяга байланыштырылып аталуусу мүмкүн. Бирок ошол жаңы нерсени атао үчүн жаңы сөздөр же мурдагы сөздөргө кошумча маани берүү ыкмалары колдонула берет. Бул жагынан алганда багбанчылык, бакчачылык лексикасында лексиканын башка тармактарынан өзгөчөлөнтүп туруучу олуттуу дөңгө касиеттерди таба албайбыз. Кесипчиликтин башка тармактары сыяктуу багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк лексикасындагы аталыштардын бир кыйла бөлүгү бир нерсенин формасына, келешине, дамына, өңүнө ж.б. белгилерине негизделген бир катар төмөнкүдөй моделдер боюнча жасалат.

ӨНҮНӨ, ТҮС-ЫРАНЫНА КАРАТА НААМ БЕРҮҮ ПРИНЦИПИ

Мындай аталыштарда мөмөнүн өңү, эски же жаңылыгы көрсөтүлгөн, көбүнчө эки компоненттен туруу менен бирге, анын бири өз алдынча

сүдүрөп базар (жүзүмдүн түрү).

Мөмөлөрдү сапатына жараша атоо принциби да лексиканын бул тармагындагы өнүмдүү жолдордон. Бул принцип боюнча жасалган аталыштардын жалпы саны 33 ге жетет. Алардын арасынан "буум, предметтин аты-мөмөнүн жалпы аты → мөмө сортунун аталышы" модели боюнча ушулган сөздөрдүн саны 20 га жетип, өнүмдүү, продуктивдүү жолго жатат. Ал эми калган эки пункттун негизинде ушулган аталыштар анчалык даражада кезиге бербейт.

ОКШОШТУРУУ ПРИНЦИБИ

а) Мөмөнүн формасы + мөмөнүн жалпы аты → мөмөнүн бир түрүнүн аталышы: Мис.: жүрөк элмэ, истикан элмэ, сопон элмэ, сопон гайналы, бөөн жүзүм, коваг өрүг, коваг өңжир, өңжир шөптоли, гирпи тумшуг коон, (лла эшкөү өк, дөстөр эшкөү өк, кәсә нәк, (дөкүз кәллә коуун, йумалак үзүм, тухум эшкөү өк.

б) мөмөнүн формасы + мөмө сортунун аталышы → мөмөнүн дагы бир жаңы сортунун аты: кәндил синәп - формасы лампадагы оңпогон, элманын сорту.

в) предмет, жан-жаныбардын бөлүктөрүнүн белгилик аталышы → мөмө сортунун аталышы: кой бәши, бөрү кәллә, гирпи тумшуг, гурбак (коон түрлөрү), нәйчә бел, гелин бармак (жүзүм түрлөрү), төвө тиши (анардын сорту), әтир нәк, беш уруг (коон сорту).

Биздин материалдар боюнча окшоштуруу принцибине негизделип жасалган аталыштардын жалпы саны - 25 сөз. Анын 15 сөзү "мөмөнүн формасы + мөмөнүн жалпы аты → мөмөнүн бир түрүнүн аталышы" тибиндеги моделге тиешелүү болсо, 9 сөзү "предмет, жан-жаныбардын бөлүктөрүнүн белгилик аталышы → мөмө сортунун аталышы" модели боюнча жасалган. 1 сөз гана "мөмөнүн формасы + мөмө сортунун аталышы → мөмөнүн дагы бир жаңы сортунун аты" - моделинде ушулган. Демек, окшоштуруу принциби боюнча жасалган атамаларда негизги орунду а, в, пункттары ээлейт.

ДААМЫНА КАРАТА НААМ БЕРҮҮ ПРИНЦИБИ

Жаңы мөмөлөргө коюлчу наамга ар кандай жей турган нерсенин даамдык касиети да негиз болуп түшөт. Изилденип жаткан тармактарда мөмөнүн даамына карата ат берүү өнүмдүү жолдордун бирине жатат. Ал боюнча төмөнкүдөй структурадагы аталыштар жасалган:

а) Мөмөнүн даамы + мөмөнүн жалпы аты → мөмө сортунун аталышы:

шәкәр әнгүр (жүзүмдүн сорту), шәкәр өлмә, шәкәр коуун ширин өнөр, ширин бөһи, нават коуун, эсал нәк, сүт элмә, аччык алча, аччык алийча, аччык бөһи, өрүк шәптоли, горек өрүк, кымызек элмә, хурмой өрүг.

б) Мөмөнүн даамы + мөмөнүн бир бөлүгүнүн аты → мөмөнүн жаңы сортунун аты: аччыг дәнә (өрүктүн бир сорту), аччыг дона, чүчүг дәнә (чүчүдәнә), ширин дона (анардын сорттору), шәкәр пәләк (коондун бир түрү) ж.б.

БЫШАР МӨЗГИЛИНЕ ЖАРАША АТ КОЮУ ПРИНЦИБИ

а) Мөмөнүн бышар мезгилин туондуруучу сөз + мөмөнүн жалпы аты → мөмөнүн жаңы түрүнүн аталышын берет. Мис.: чилги олма, чилги йүзүм, чилги коуун, чилги әндәләк, чилги таруыз, чилги шөптоли, жазгы өлмә, эртеги коуун, эрте пиләр шөптоли, күзги өлмә, күзги шөптоли, гечки коуун, кышкы өлмә, арпа пиләр өлмә.

б) мөмөнүн бышар мезгили + мөмөнүн бир сорту → мөмөнүн жаңы сортунун аты: жазгы апорт, жаскы нәк, күскү нәк (күзгү нәк летний шөпран, солди-пишти (коондун, алкабактын сорту), чилги нәк, гечки кыркмә, эртеги кыркмә (коондун түрлөрү).

в) мөмөнүн бышар мезгили + жердин аты → мөмө түрүнүн аталышы: ранний сәмәркән.

МИЛДЕТИНЕ, АТКАРГАН КЫЗМАТЫНА КАРАТА АТОО ПРИНЦИБИ

Мындай типте жасалган аталыштар артылуу мөмөлөрдүн кандай максат үчүн пайдаланары даана сезилип турат. Мис.: нәк коуак, мөй коуак, мөнта ковак, нәс коваг, чилим ковак, беденә ковак, илгил кавак, сәмсә өшкөү өк, кормоуой нәк, кормовой өшкөү өк, кормовой терүүз, вино үзүм, султани жүзүм. ж.б.

БИР НЕЧЕ БЕЛГИСИНЕ (ТҮСҮ, ДААМЫ, БЫШАР МӨЗГИЛИ, МИЛДЕТИ Ж.Б.) ЖАРАША АТ КОЮУ ПРИНЦИБИ

а) Мөмөнүн түсү + анын бышар мезгили → мөмө түрүнүн аты: ак чилги, кара чилги, кызыл чилги (жүзүм түрлөрү).

б) Мөмөнүн түсү жана даамы + мөмөнүн жалпы аты → мөмө сортунун аталышы: ак нават коуун.

улама, суу, устун, чыбык, бугум, чылбыр, бутак, кабуу, жалбирек, урук, өзөк, баш, бүүр, жемиш, сакташ, сөзүш, көчүрүш, көмүш, түшүрүш, кесил, очил, көтөрүш, экиш, тараш, көгөрмөк, бышуу, чаңлаш, жетилиш, куураш, сугарыш, жумшартыш, ишлетиш, азыклантириш, терил, тазалаш, кургатыш.

б) түркчө-түркчө компоненттүү аталыштар: ок элма, көк элма, кызыл элма, эшек элма, кымызек олма, наманган элма, жүрөк элма, тоо элма, сүт элма, кийиз элма, ачылг элма, күзгү элма, какырын элма, котур элма, сары тегерек, арпа пишар (алма түрлөрү); ит жүзүм, сүдүрөп базар, энжан кара, келин бармак, бөөн жүзүм, аг үзүм, ызыл жүзүм (жүзүм түрлөрү); гүрс кетти, ит коон, ак урук, гирпи түшүк, эски чапан, ак коюн, сарык коюн, тил жарма, энжан урук, беш урук, ош урук, кой башы, баймузда, байдавлат, солди-пишти (коон түрлөрү); кен эшкөвөк, тукум эшкөвөк; ок тамыр, эски сабак, эркөглөб кетти, чачала ба, ок арык, жөө арык,

в) түркчө - иранча: кара шубургани, ак шубургани, кара чилги, ак чилги, кызыл чилги, ак чэрээ, кара чэрээ, ак кишмиш, кара кишмиш, кызыл дарайи, ак халили (жүзүм түрлөрү); кара андалак, көкчө андалак, ала камек, сары андалак (коон түрлөрү); кара гилас, ак гилас, сары гилас, кызыл гилас (алчанын түрлөрү); кара энжир, коваг энжир, сарык энжир (анжир түрлөрү); кара кайи, ачык анар, ачык дана, кызыл анар, кара почок (анардын түрлөрү); ат йагы, ок шаптоли, түкли шаптоли, көк шаптоли, кызыл шаптоли, күзгү шаптоли (шабдалынын түрлөрү); күзгү нөк, жаскы нөк, таш нөк (алмурут түрлөрү); кара гайналы, сары гайналы, ак султан, көк султан, бек султан (кара өрүктүн түрлөрү); күзгү бийи, ок ылына, үзүм эани, жертак, үзүмтөк, айланна сөрү ж.б.

г) түркчө - арабча: сары өрүк, ковак өрүк, кызыл өрүк, Тожибай өрүк; ак хусейни, кызыл хусейни, кара хусейни, акпар хусейни (жүзүм түрлөрү).

д) түркчө - орусча: ок крым, кызыл крым, кара вино үзүм, ок вино үзүм, кара крым, жазгы апорт, күзгү апорт ж.б.

ИРАН-ТАЖИК ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНЕН КӨРГӨН АТАЛЫШТАР

Бул типтеги аталыштар төмөнкүдөй структурадан турат.

а) Иранча-иранча компоненттүү сөздөр: албалы, шабларч, гайналы, зарноли, алмурут, хамеки гилас, хамеки онар; хомеки шаптоли, чилги,

шаптоли, жайдари шаптоли, энжир шаптоли, луччек шаптоли, айлар шаптоли (шабдалынын түрлөрү); жайдари нөк (алмуруттун түрлөрү); шөкар энгур, нимран, чамгари, баян ширин (жүзүмдүн түрлөрү); шөкар пөлөк, жуван морг, печек андалак, гармоб андалак, абуноуат, чамгари (коон түрлөрү); ширин дона, көмөки онар, чучу дона, ширин дана, кай анар (анар түрлөрү); молло гадәйи, чучу дана (өрүк түрлөрү); сопон гайналы, чилги бийи, нөк бийи, сүсх нондә, энжир хокәси, искәна пәйвәнт, ките пәйвәнт, сукмә пәйвәнт, найча пәйвәнт ж.б.

б) Иранча: нөк, нәшвәти; чэрээ, чилги, шыбыргани, чәксәки, султани, тәйпи, дарайи (жүзүмдүн түрлөрү); бешәки, наазат, бегиззәт, хомак, чилги, печак, гамай, долми, чебичек, зомбича, гурвак, арайкаш, такки, гулоби, кәләсәч, бәрги, асәти (коон түрлөрү); гүл, мөвә, шингил, ките, бәнд, нондә, пых, пөлөк, заң, танә, сулку, кәлтәк, шак, пост, почок, дан, дәнәк, мәги, гарч, бәрк, гүнчә (багбанчылык, бакчачылыкка тиешелүү аталыштар); дүвәрәк, газенек, бадәмәк, гужәнәк, хәмтәк, бешәмәк, аштәк, бәргәк, чүчүдона, көкмач, намкуш, хом, пырки, шор, карасан, пәк, хосил, полиз, сөрүтәк, зымгаз, торсун, балли, хирмән, пәйдәң, бел ж.б.

в). Иранча - арабча компоненттүү сөздөр: сым сөрү, аштек өрүк, сухан өрүк, чигитег өрүк, хашәки өрүк, шәәнтә өрүк, көжәнт өрүк, загара өрүк ж.б.

г) Иранча-түркчө компоненттен түзүлгөн аталыштар: пахта, олма, лейдари элма, сопон олма, көмөки элма, шәкә элма, ноктә элма, чиртәк элма, чырыч элма, чилги алма; чилги үзүм, найча бел (жүзүм түрлөрү); амири коюн, зәр көкил, чилим ковак, чар ковак, сәллә эшкөвөк, дөстөр эшкөвөк, тукум эшкөвөк, алийча, бәнд берил, пөлөк ташшәди, пых чыгарыптыр, бәрк олиш, мөвә бәйләш, энжир тугуштур, кәлләк үрдү, дан сүмү, нам сүмү, кобус сүмү, яхоб сүмү, чиллө сүмү, тәк кәйчи, гүл кәйчи, баг кәйчи ж.б.

АРАБ ТИЛИНЕН КӨРГӨН СӨЗДӨР

Булар өтө эле сейрек бирин-серин гана саналуу сөздөрдө учурайт. Мис. хусейни, өрүк (> аль - бар - кук), шәрбәт, мураббо, мусаллас, сым, кәләмчә. Алардын айрымдарынан жаны сөздөр, аталыштар жасалып келүүдө: сым сарү, сухан өрүк, чигитег өрүк, шәәнтә өрүк, сары өрүк, ковак өрүк, ак хусейни, кызыл хусейни, кара хусейни ж.б. Бирок аталган сөздөрдүн баары эле иран-тажик жана араб тилдеринин туурадан-туура түз таасири алдында пайда болгон фактысы катары кароого бол-

бойт. Алардын айрымдары тажик-иран тилдеринде учурабай өзбек, кыргыз тилдеринде көбүрөөк жолугат. Мис: кэтте, кэса, хэмэки, айдари, чилги ж.б. сөздөр Фергана өрөөнүндөгү кыргыз говорлорунда, ошондой эле өзбек тили, анын говорлорунда мурдатан эле кабыл алынып көптөгөн жаны түшүнүктөрдү берүүдөгү сөз айкалынан же аталыштын ажырагыс бир компоненти катары активдүү колдонулуп келүүдө: жайдари кой, кэтте адам ж.б. Ошондон улам составында жайдари, чилги, кэтте, хэмэки сөздөрү катышып ушулган айрым аталыштарды жергиликтүү кырг., өзбек говорлорунун басында пайда болгон кийинки аталыштар катары эсептөөгө негиз бар.

ОРУС ТИЛИНИН ЖЕ АЛ АРКЫЛУУ БАШКА ТИЛДЕРДЕН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨР

Изилденүүгө алынган территориядагы тармактык лексиканын составында орус тилдеринин негизинде түзүлгөн аталыштар өңдөчө бир лексикалык катмарды түзөт. Башкаларга караганда ал эң кийинки мезгилдерде пайда болгон жаны катмар болуп эсептелинет. Анын башталыш доору катары XIX-кылымдын аягы, XX-кылымдын башы көрсөтүү туура. Анткени Кокон хандыгы Россияга кошулган мезгилден тартып гана Ферганалык кыргыздар менен орус улутунун өкүлдөрү ортосунда байланыштар түзүлөт. Жети-Суу, Фергана өрөөнүнө көчүп келе баштаган алгачкы орус элинин өкүлдөрү аркылуу алма, алмурут ж.б. мемелердүн жаны сортторунун аталыштары америкалык менен жергиликтүү кыргыздардын тилине сиңе баштайт. Мындай процесс Совет бийлиги орногон мезгилден кийин, жер-жерлерде отурукташуу жүрүп, коллективдештирүүдөн кийин өзгөчө күч алат. Айрыкча Наманган, Анжыян областтарынын тоо этектеринде Агашман Нанай, Заркент, Алдай ж.б. сыяктуу атайын адистештирилген ири чарбаларда алма, алмурут, жүзүм сыяктуу мемелердүн ири плантациялары түзүлгөн эң кийин, андай процесс өтө интенсификация жүрө баштайт. Ал жердеги жергиликтүү элге мурда белгисиз болуп келген, товардык сапаты жана керектөөсү жогору болгон алма, алмурут, жүзүмдүн жаны сортторунун элинин менен алардын орусча аталыштары дагы кошо таралып жатканы сезилет. Экинчиден, азыркы учурдагы Наманган, Анжыян областтарындагы жалпы элдин белгилүү бир бөлүгүн орус улутунун өкүлдөрү түзөөрлүгү, ошондой эле кесиптик адабияттардагы мемелердин орусча аталуусу сыяктуу сырткы факторлордун болушу да орус тили менен же ал аркылуу башка тилдерден келип жаткан фактылардын жергиликтүү объектиде бекемделүүсүнө көмөкчү болуп жатканын белгилебей кетүүгө болбойт. Кыргызча, өзбекче эквиваленти жок мемелер түрлөрүнүн аталыштары дагы, адатта кыргыз, өзбек адабий тилдеринде орусча наамы боюнча аталып келүүдө. Кыскасын айтканда, жергиликтүү элде мурда учурабаган мемелер түрлөрүнүн атоодо орус тилинен же ал аркылуу келген аталыш-

тардын таралуусуна жогоркудай факторлор көмөкчү болууда.

Бирок орус тилинен өздөштүрүлүп жаткан аталыштар уңгу сөз, туунду сөз жана кош сөз түрүндө жолугуп, же башка тилдердеги аталыштар менен биригип, төмөнкүдөй ар түрдүү структурадагы сөздөрдү, сөз айкаштарынын турат.

а) Орусча аталышы бойдон бир компоненттүү лексема түрүндө кабыл алынган сөздөр: апорт, антонопка, севиченко, бойкин, размарин, шапрэн, варенишкий, шампанский, семлянка, ренатка, китайский, фентел (алманын түрлөрү); крымские, мускат, победа, тауквери, сапирэви (жүзүм түрлөрү); бертон, бярбэц, исполинский (шабдалынын түрлөрү); душест, кормовой (алмурут түрлөрү); лопатка ж.б.

б) Орусча-орусча компоненттүү сөздөр; белый нэлип, летний парсик, золотой грейп, летний шапрэн, ранний самраканд, красны железняк.

г) Компоненттери орусча - иранча аталыштар, росий гилэс, мэйский гилэс, мостик гайвант.

г) орусча - түркчө компоненттүү аталыштар (кыргызча, өзбекчө): диске өлмө, алтарикан өлмө, кырымские чаум ж.б.

Орус тилинен кирип жаткан аталыштар негизинен орусча дин өзүнөн жана өзбек адабий тили, анын говорлору аркылуу өздөштүрүлүүдө. Экинчиден, алардын көбү мемелердүн түрдүк аталыштарында басымдуу колдонулуп, мемелердүн тектик аталыштарында дээрлик учурабайт. Алсак, орус тилинен кирген сөздөрдүн басымдуу бөлүгү алманын түрлөрүн атоодо көбүрөөк кезигип, жүзүмдүн, ошондой эле алмурут, шабдалы түрлөрүн атоодо да азыраак учурайт. Ал эми анар, акжир, өрүк, коон, анделек ж.б. мемелер түрлөрүн атоодо орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр дээрлик жокко эсе.

Булардан тышкары изилденип жаткан объектидеги кыргыздардын сөздүк составында грек, латын, санскрит ж.б. тилдерден келген аталыштардын компоненттеринин да орун алышы мүнөздүү. Бирок ар кандай булактар аркылуу кабыл алынган мындай сөздөрдүн саны изилденип жаткан объектидеги кыргыздардын сөздүк составында анчалык көп эмес. Болгону алар мемелердүн тектик жалпы аталышын билдирүүчү сөздөрдө көбүрөөк жолугуп, түрдүк аталыштарда азыраак учурайт. Мисалы, гилэс - гилэрс > ир. ki laz > гр. гирэс, коон > ар. каун > гр. κυδβλεα παλιμ - Кидонское яблоко > cydon > cydon < cyvon > cyvon > совил > сооп, ошондой эле багбанчылыкка тиешелүү мемелердү атоодо кезигүүчү ол - олу компоненти дагы тектик аталышты тувиндуруучу номинативдерге катса, кэндил алманын бир сорту > гр. кэндил - лампада деген бир гана аталыш түрдүн аталышка жатат.

Изилденген объектидеги кыргыз говорлору боюнча таадоого алынган бакчачылык, багбанчылык лексикасы төмөнкүдөй көрүнүштү берет:

1. Фергана өрөөнүндөгү, анын ичинен аталган региондогу кыргыздар түндүктөгү кыргыздарга караганда эртерээк отурукташып дыйканчылыкка мурдараак өткөн. Экинчиден, изилденген объектидеги кыргыздардын бакчачылык, багбанчылык жана жүзүмчүлүк кесипи жөкө өзүнчө өнүкпөй, орто Азиядагы өзбек, уйгур, тажик элдеринин багбанчылык, бакчачылык, жүзүмчүлүк кесиптери менен ажырагыс биримдикте өнүгүп келген. Мына ошондой эле себептерге байланыштуу изилденген объектидеги кыргыздардын лексикасында өзбек, тажик тилдериндеги фактылар менен орток белгилери, ич ара жалпылыктары түндүк кыргыздарга караганда көп учурайт жана байыраак келет.

2. Составы жагынан алганда, изилденген объектидеги кыргыздардын багбанчылык, бакчачылык жана жүзүмчүлүк лексикасы түрк тилдеринин өзүнө тиешелүү жана өздөштүрүлгөн катмарлардан турат.

3. Төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ич ара катышы бирдей эмес, ал тематикалык топторго жараша болот. Маселен, бакчачылыкка, багбанчылыкка байланыштуу дарак, мөмө сортторунун аталыштарында дээрлик сырттан кабыл алынган сөздөр басымдуу колдонулса (түрк тилдеринин өзүнө тиешелүү аталыштар өтө эле аз), эмгек процесстерин, инвентарды атоодо түрк тилдеринин базасында, т.а. кыргыз, өзбек тилдеринин негизинде жасалган аталыштар арбыныраак орунду ээлейт. Ал эми калган процесстер аталыштарда кыргыз, өзбек тилдерине тиешелүү лексика менен өздөштүрүлгөн лексиканын ич ара катышы, негизинен бирдей. Эгер алардын катышын сан аркылуу тематикалык топтордо керестүүгө өтсөк, бизге төмөнкүдөй көрүнүштөр ачылат. Багбанчылык лексикасына тиешелүү 189 аталыштан иран тилдеринен - 50, иран-иран - 23, иран-түрк компоненттеринен куралган сөздөр - 13, түрк - иранча - 31, орус - 25, түркчө - 28, арабча - 6, араб-түркчө - 1, орус-түрк, түрк-орусча - 6 сөз жасалган.

Мындайча айтканда иран тилдерине тиешелүү компоненттер кошулуп жасалган сөздөрдүн жалпы саны - 119, түрк тилдерине тиешелүү компоненттер кошулган сөздөрдүн саны - 81. Араб тилинен киргени - 6, орус тилинен терминдер - 25. Изилденип жаткан объектиден бакчачылык лексикасына тиешелүү 234 аталыш жыйналды. Түзүлүшү (компоненттери) боюнча ажыратканда алардын ичинен 117 сөзү бир компоненттүү, 92 сөзү эки компоненттүү аталыштардан турат. Составы боюнча алганда алардын арасы-

нан 88 аталышы - түрк, 71 аталышы - иран, 6 аталышы - орус тилине тиешелүү. Бир компоненттүү сөздөрдө иран тилинен 65 сөз, орус тилинен 2 сөз кирген. Түрк тилдерине тиешелүүсү - 50. Эки компоненттүү аталыштарда сан жагынан басымдуусу - түрк тилдеринин негизинде ушулган сөздөр. Ал боюнча 38 сөз жасалган. Иран тилдеринен мындай типтеги 16 сөз кабыл алынган. Булардан тышкары 25 сөз иран-түрк, 19 сөз түрк-иран, 4 сөз орус-иран, орус-түрк компоненттеринен куралган. Жыйынтыктап айтканда, багбанчылыкка, бакчачылыкка тиешелүү аталыштар составы боюнча да, түзүлүшү боюнча да бирдей эмес.

4. Багбанчылыкка, бакчачылыкка тиешелүү элдик лексиканын составын хронологиялык жактан талдоого алганда да анын ар түрдүү мезгилдерде куралганы белгилүү болот. Айрым фактылар архаикалык мүнөздөгү сөздөрдүн катмарына, башкача айтканда байыркы доорлордо эле колдонулуп келген эски катмарга барып такалат: Мис: коон (> соин *dupia*), өрүк (> аль-баркук), килмиш, тарбуз-арбуз ж.б. Себеби азыркы учурда аларды жалпыз гана түрк тилдеринин фактылары менен түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Экинчиден, андай аталыштар түрк тилдеринде гана кезикпестен, биринен-бири кескин айырмаланып турган араб, иран, славян, монгол, түрк тилдеринен кошо орун алган, башкача айтканда алар ностратикалык мүнөздөгү саякатчы сөздөргө жатат. Ошондой эле алардын байыркы жазма эстеликтөрдөн да учурай берери адабияттардан жакшы белгилүү.

Ностратикалык мүнөздөгү андай фактылар менен кошо жаралыш доору байыркы мезгилдерге тиешелүү болгон набак, алкабак, жүзүм-үзүм сыяктуу накта түрк аталыштары, ошондой эле составында башка тилдерден келген компоненттер катышкан: олма (> олу + мила), алмурут (> олу + моруд), алча (> олу + чийе) сыяктуу тектик аталыштар, латын, грек тилдеринен кирген гидас, гирас, кандил - алманын сорту ж.б. сөздөрү орун алган. Биринчиден, мөмөнүн түрлөрүн атоодо түрк тилдеринде эң эле көп жолугуучу компонент ал-олу - плод болуп эсептелет. Ал компонент түрк тилдеринде дээрлик багбанчылык лексикасында гана учурап, башка мөмөлөрдү атоодо негедир жолукпайт. Экинчиден, багбанчылык лексикасында учуроочу ал-олу компоненти мөмөнүн тектик аталыштарынын составында кезигип, түрдүү аталыштарды жасоого негиз болуп түшпөйт. Үчүнчүдөн, ал-олу компоненттүү аталыштар Орто Азиядагы түрк тилдеринде, айрыкча өзбек тилинде, ошондой эле кыргыз тилинин түштүк говорлорунда арбыныраак таралып, башка түрк тилдери жайгашкан жерлерде азыраак учурайт. Иран тилдеринде ал-олу компоненти кошулуп жасалган сөздөрдүн жалпы саны дагы Орто Азиядагы түрк тилдерине караганда аздык кылат, тагыраак айтканда Орто Азиядагы түрк тилдеринде учуроочу алийче, алморуд, албали, алхэри - алгидеги

рат, зардоли, гайноли, шабдоли сыяктуу сөздөр иран тилдеринде да колдонулат. Бирок алма-алмила сөзү аларга мүнөздүү эмес. Алма - деген түшүнүктү берүү үчүн аларда себ сөзү колдонулуп калган. Ошентип, мындан ал олу компоненти кошулуп келеган аталыштардын эң көп таралган жери Орто Азиядагы түрк тилдери, өзгөчө өзбекстандын территориясы экендиги белгилүү болот. Бирок анын өзү олу - компонентинин сырттан кабыл алынган факты экендигин четке какпайт. Ал мындайча мүнөздө өткөн. Башталышында ал олу компоненти иран тилдери аркылуу түрк тилдерине байыркы доорлордо жалпы эле "плод, ягода, слива" маанилеринде өздөштүрүлгөн болуу керек. Кийин багбанчылыкка тиешелүү мөмөлөрдү түрлөргө ажырата баштаган мезгилден тартып, олу - плод, ягода, слива компоненти көптөгөн түрдүк аталыштарды жасоого катышат, башкача айтканда алма, алмурут, алча, алгийрат сыяктуу аталыштар жаралат.

Учурунда түрдүк аталыш катары бөлүнгөн: алма, алча, алгийрат, алмурут сыяктуу мөмөлөр көптөгөн мезгилдер өтүп, убакыт улам нарылаган сайын ич ара дагы түрлөргө (подвид) ажырай берген. Натыйжада алма, алмурут, алча, алгийрат деген мөмөнүн аталыштары кийинки чыккан түрлөргө карата тектик аталыштын кызматында бизге жетип отурат.

Ал эми жогоркулардан өзгөчөлөнүп зардоли > ир. зард - желтый+оли-плод, слива, гайноли > ир. гайн - горький+оли-плод, слива, шабдоли > ир. шафт - молоко+оли - плод аталыштарды кийинки мезгилдерде гана иран тилдеринен өздөштүрүлгөн факты катары кароо туура. Себеби, бул сөздөрдүн семантикасы даана, кошумча түшүндүрүүнү талап кылбайт, иран тилдеринде: олу - ягода, слива жана зард - желтый, гайн - горький, шафт - молоко маанилери сакталган. Экинчиден, мындай аталыштар иран тилдеринен жакын же ага чектеш турган түрк тилдеринде, говорлорунда көп таралып, алардан ыраак жайгашкан түрк тилдеринде сейрек учурайт же такыр эле таралбаган. Үчүнчүдөн, ал сөздөрдүн семантикасы түрк тилдерине белгисиз¹.

Хроникалык жактан алганда кыргыз тилинин, говорлорунун жалпы эле түрк тилдеринин байыркы мезгилинде жаралган, түрдүк түшүнүктөрдү түшүндүрүүчү лексемалар чектелген мүнөздө учурайт: жүзүм, кабак, ашкабак,

¹ Албетте, алма, алмурут, алча сыяктуу мөмө жемиштердин түрк (кыргыз, өзбек) тилдеринде өз аталыштары болгон болуу керек, бирок тажик-иран тилдериндеги аталыштардын Орто Азиядагы түрк, анын ичиндеги аталган объектидеги кыргыздардын тилине таралуусуна байланыштуу андай аталыштар (мәселен, гертме, кертме - груша, кара жемиш - черная слива) колдонуудан биротоло чыгып калышы ыктымал.

гертме ж.б. Кыргыз ж.б. түрк тилдеринин өнүгүшүнүн кийинки мезгилинде сырттан кабыл алуунун жана түрк тилдеринин ички өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде түрдүк аталыштардын көбөйүүсү белгилүү болот. Изилденген объектиде сырттан кабыл алынган фактылар өтө көбөйүп кеткен.

5. Изилденген тармактардагы термин сөздөр даяр сөздөрдү өздөштүрүү аркылуу же кабыл алынган түшүнүккө мааниси жагынан жакын турган сөздөрдү тандап алуу аркылуу да, өзүнө тиешелүү лексикалык ресурс, стардан жаңы сөздөрдү жаратуу аркылуу да түзүлгөн.

Алардын арасында жалпы элдик тилге тиешелүү сөздөрдүн көнөкөй, туунду татаал сөздөр сыяктуу структуралык типтеринин баары орун алган. Аталган терминдерди жасоо жалай кыргыз тилинин лексикасына мүнөздүү семантикалык, синтаксисттик жана морфологиялык жолдор аркылуу толукталат. Бирок алардын ичинен эң эле өнүмдүү жолдорунун бири болуп терминдерди морфологиялык жана композициялык жол менен жасоо эсептелинет. Композициялык жол менен жасалган аталыш арасынан (жуп сөз, бириккен сөз) кош сөз түрүндөгү аталыштар негизинен туунду ээлеп турат.

VI. Мөмөлөрдүн аталыштарын жасоодо негизинен төмөнкүдөй семантикалык моделдер колдонулат: I. "Тектик аталыш > түрдүк аталыш". Мис: олу-плод (тектик аталыш) + мила-кислий > олмила-алма-яблоко (түрдүк аталыш), олу-плод (тектик аталыш) + моруд - изогнутый > олмурут - груша (түрдүк аталыш) ж.б.

2. "Түрдүк аталыш > тектик аталыш" Мис: алма-яблоко (түрдүк аталыш) + эшек - осел > эшек алма (түрдүк аталыш) ж.б. Башкача айтканда, кийин пайда болгон түрдүк аталышка (мис: эшек алма) карата мурдагы аталыш (алма) тектик аталыш катары кызмат кылып калат. Андан кийинки учурда болсо түрдүк аталыш (Мис: апорт - сорт яблок + жазгы - ранний > жазгы апорт) өз кезегинде жаңы аталышка карата тектик аталыш түрүндө жолугат. Мына ошентип "тектик аталыш түрдүк аталышка, түрдүк аталыш өз кезегинде тектик аталышка, тектик аталыш түрдүк аталышка" өтүп жүрүп отурат. Эгерде мөмө түрлөрүнүн жасалышындагы азыркыдай семантикалык өзгөрүүнү схема түрүндө берсек, төмөнкүдөй көрүнүш ачылат.

Тектик аталыш:

ал олу - плод, ягода, слива.

Түрдүк аталыш:

алма - яблоко, алмурут - груша, алча - вишня,
алгийрат - слива, кайналы - слива,
звртоли - абрикос, шабдоли - персик.

Түрдүк (под вид)

аталыш: шекер алма, апорт алма ж.б.

Ал эми мемелердүн түрдүк аталыштары: жасоодо жогоркудай жалпы моделден тышкары семантикалык жекече закон ченемдүүлүктөр, үлгүлөр колдонулат. Адатта ар бир аталыш ошол түргө мүнөздүү "негизги белгисин" же өзгөчөлүгүн гана ч. ылдырат.

Мына ошондой атоонун активдүү жолдоруна: 1. өңүнө, түс-ыраңына карата, 2. тегине, жердигине карата; 3. сыпатына жарыша, 4. окшоштуруу; 5. даамына карата ж.б. атоо кирет. Булардын ичинен эң эле өңүмдүү жолу болуп 1,2,3,4, пункттагылар эсептелет. Ал эми мөмөнүн көлөмүнө, аткарган кызматына жана бир нече белгисине карата атоо, ошондой эле окуяга, датага байланыштуу наам берүү жагы аталган региондогу кыргыздар үчүн сөз жасоонун өнүмсүз жолдоруна жатат.

АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка т. I - М.; - Л.; Издательство АН СССР, 1958.
- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка т. II - Л.; - 1979.
- Абдувалиев И. Конноспортивная лексика в киргизском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Фрунзе, 1984.
- Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору - Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1956.
- Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Узбекстандык кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр - Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1962.
- Абдуллаев Ф. Кылчакский говор узбекского языка (по материалам Янгикурганского района Наманганской области): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1957.
- Абдуллаев Ф. Хорезм шевалари. I. - Ташкент, 1961.
- Абдуллаев Ф. Андижон область Янгикурган район кипчоклар шевасида баъзи лексик мусусиятлар // Ученые зап. Вып. VII, - Ташкент, 1963.
- Абдурахимов М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. - Ташкент: Унутувчи, 1980. (КУРФС).
- Айдаров Т. Казак тилинің лексикалык ерекшеликтери. - Алматы: Мектеп, 1975.
- Алиев А.Д. Уйчи шеваси // Узбек диалектологиясидан материалдар. II. - Ташкент, Узбекстон ССР фанлар Акад. нашриети, 1961.
- Алиев А.Д. Уйчинский говор узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1960.
- Алиев Ф.Ф. Очерки по лексике языка турок Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1978.
- Арабско-русский словарь - М.: 1962. (Ар.РС).
- Аразкулов С., Атаныязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Туркмен дилиниң гысгача диалектологик сөзлүги. - Ашгабат: Илим, 1977. (ТДГДС).
- Ахматов Т. Кыргыз тилинин Талас говору. - Фрунзе: Кыргыз мамлекеттик ун-т басмасы, 1959.
- Базаркулова Т. Формирование и развитие киргизской б ологической терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1978.

- Бакинова Г. Октябрь районундагы кыргыз говору. КД. Фрунзе, 1953.
- Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С., Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору. - Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1958.
- Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. - Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1956.
- Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Чүй говору. - Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1959.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык // II, Фонетика и морфология. Часть первая. М.: Изд-во АН СССР, 1952.
- Баратов Ш. Уйгур тилинин көпий лексикиси. - Алматы. Наука, 1975.
- Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдар // Труды института языка и литературы. Вып. XI. - Фрунзе, 1957-149-159 б.
- Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков. - М.: Наука, 1974.
- Биялиев А. Киргизские народные термины промысловой охоты: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1972.
- Боровков А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка // Узбекско-русский словарь. - М.: Изд-во иностр. и национ. словарей, 1959.
- Брежнев Д.Д., Кононков П.Ф. Овощеводство в субтропиках и тропиках. - М.: Колос, 1977.
- Виноградарство. - Ташкент: Укитувчи, 1975.
- Основы плодоводства и виноградарства Киргизии. Под ред. и с введ. д-ра биол. наук Э.З. Гарева. - Фрунзе: Кыргызстан, 1966.
- Грамматика туркменского языка. ч. I. Ашхабад: - Илим, 1970.
- Гулмонов Х. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация. ч. I. Словообразовательные аффиксы имен: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. - Ташкент, 1955.
- Гулмонов Х. Чил сўзининг кулланыли ва мавиомлари // Узбек шеваляри лексикаси. - Ташкент: ФАН, 1966.
- Гуцаляк Т., Эренбург П. Бахчеводство. - Алма-Ата: 1965.
- Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков (Избранные труды). - М.: Изд-во вост. лит., 1962.
- Дмитриева Л.В. Фитонимы и фитонимическая терминология общая для тюркских и монгольских языков. // Проблемы алтаистики и монголоведения. Вып. 2. Серия лингвистика. - М., 1975.
- Дмитриева Л.В. Инициальные гласные в тюркских названиях растений // - Изв. АН Туркм. ССР. Серия общественных наук. - Ашхабад, 1978. №2. - 53-62 б.
- Дмитриева Л.В. Из этимологий названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. - М.: Наука, 1979. - 13 - 191 б.
- Доспапов О. Каракалпак тилинин Куба диалектинин лексикаси. - Нукус: Каракалпакстан, 1977.
- Древнетюркский словарь. - Л.: Наука Ленингр. отд-ние, 1969. (ДТС).
- Дуйшеналиева Т., Закирова В. Киргизская терминология // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. - М.: Наука, 1987. - 170-174б.
- Дуйшеналиева Т. Киргизские термины животноводства: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1969.
- Жаппуев А.А. Заимствованная и общетюркская земледельческая терминология карачаево-балкарского языка // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. Вып. I. - Пальчик, 1979.
- Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. - Чебоксары: Чувашгосиздат, 1964.
- Еришкин В.Н., Каримов А.К. Узбекистон қовуллари. - Тошкент: Узбекистон, 1969.
- Жураев Б. Эхори Қашқадарье узбек шеваляри лексикаси // Узбек шеваляри лексикаси. - Тошкент: ФАН, 1966.
- Закирова В. Грамматические термины в киргизском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1973.
- Закиров К.З., Жамолжонов Х.А. Ботаникадан русча - узбекча энциклопедик дугат. т. I. - Тошкент: Укитувчи, 1973.
- Иброхимов С.И. Профессиональная лексика шелководов Ферганской долины: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Л., 1950.
- Иброхимов С.И. Фергана шевалярининг қасб-хунар лексикаси. Т. 2-3. - Тошкент: УзФАН, 1959.
- Иброхимов С.И. Профессиональная лексика узбекского языка на материалах Ферганских говоров: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. - Ташкент, 1961.
- Итоги всесоюзной переписи населения 1979 года по Ферганской области Узбекской ССР - Фергана, 1980. (ИВМ).

- Исабекова А. Общественно-политическая терминология в киргизском языке и вопросы ее упорядочения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1971.
- Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV. Лексика. - М.: Изд-во АН СССР, 1962.
- Казак тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1966. (КТҰЭС).
- Казак тілінің түсіндірме сөздігі. I. - Алматы: Казак ССР ғылым академиясының баспасы, 1959; II. 1961. (Каз.ТТС).
- Каримходжаев Ш. Каракалпак тилиндеги дыйканчылык терминларин изерлеу маселелери. КД, Нокус, 1970.
- Каримходжаев Ш. Вопросы изучения терминов земледелия в каракалпакском языке: Автореф. дис. .... канд. филол. наук. - Ташкент, 1970.
- Касымбеков Т. Сынган кылыч // Ала-Тоо, 1970, №7.
- Киргизско-русский словарь. М.: Советская энциклопедия. - 1965. (КРС).
- Қожабеков М., Қожабекова Г. Дәрілік есімдіктер. - Алматы: Қазақстан, 1962.
- Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - М.: Л. Изд-ва АН СССР, 1968.
- Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде өміштин жасалышы. - Фрунзе: Мектеп, 1979.
- Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. - Фрунзе: Илим, 1980. (КАТГ).
- Кыргыз совет энциклопедиясы. I - Фрунзе: Кырг. СЭ Башкы редакциясы. 1976. (КСЭ).
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе: Мектеп, 1969. (КТТС).
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү // эки томдук. I т. - Фрунзе: Мектеп, 1984. (КТТС).
- Кыргыз элинин сүйүү ырлары. - Фрунзе, 1974, (КЭСН).
- Малов С.Е. Уйгурское наречие Синцзяна / тексты, переводы, словарь. - М.: Изд-во вост. лит., 1961.
- Маматов Н. Пахтачилик терминларининг қысқоша изохли луготи. - Ташкент: ФАН, 1964.
- Магруфов З.М. Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка // Узбекско-русский словарь. - М., 1959. - 716-727б.

- Магруфов З.М. Узбек тилида от ясовчи аффикслар. Хозирги зоман узбек тили. - Ташкент, 1975.
- Махмуд Кашгари. Девони лугати турк. т. I. - Ташкент: ФАН, 1960; т. II, 1963; т. III, 1967; индекс, 1967. (МК.ДЛТ).
- Маркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений / Травы, Грибы, Ягоды. - М.: Наука, 1967.
- Мирзаев М. Диалектал сузлар // Узбек шевалари лексикасы. - Ташкент, 1966.
- Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. I-том. - Фрунзе: Илим, 1976. (КТДС).
- Мусаев К.М. Лексика тюркских языков (в сравнительном освещении). - М.: Наука, 1975.
- Назаралиев Т. Түштүк диалектидеги кээ бир термин сөздөр жөнүндө // Кыргыз терминологиясынын маселелери. - Фрунзе: Илим, 1968. - 49-52б.
- Назаралиев Т. Киргизские народные строительные термины: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1971.
- Нугматов Т. Узбек тилида полицилик терминлари (Фергана водийси материаллари асосида). КД, Ташкент, 1971.
- Оба жомалык терминлеринин Түркмөнчө-русча сөздүгү. - Ашгабат: Илим, 1979. (ОКІТРС).
- Орысша - казакша сөздүк. Т. I. - Алматы: Главн. редакция казах. советск. энциклопедия. 1978; Т. II, 1981. (ОКС).
- Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. - Фрунзе: Илим, 1964.
- Орузбаева Б.О. Кыргыз терминологиясы. - Фрунзе: Мектеп, 1983.
- Пенжиев М. Түркмөн дилинин экранчылык лексикасы. - Ашгабат: 1979.
- Персидско-русский словарь. сост. В.В. Миллер. - М.: Гос. Изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. (Пер.РС).
- Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка // Таджикско-русский словарь. - М., 1954. - 529-570б.
- Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 5. - Таджикско-русский диалектный словарь. М.: Изд-во АН СССР, 1963.
- Русско-арабский словарь. - М.: 1967, (РАР.С).
- Русско-афганский словарь. (пушту) - М.: Советская энциклопедия, 1973. (РАФ.С).
- Русско-азерб. байжанча лугат, II. - Баки: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959. (РАА).
- Русско-киргизский словарь. - М.: Гос. Изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. (РКС).
- Русско-персидской словарь. - М.: 1953. (РПС).

- Русско-уйгурский словарь.-М.: Редакт. журн. "Новая жизнь", 1955, (РУИС).
- Русско-узбекский словарь.-М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1954. (РУз,С).
- Русско-хакасский словарь.-М.: ИС: 1961. (РХС).
- Сахобиддинов С.С. Урта. Осидеги фойдали ва зарарли ўсинликларнинг илмий хам махалий номлари лугати. - Тошкент, 1953.
- Севертян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные).-М.: Наука, 1974. (ЭСИЯ).
- Севертян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на букву "Б").-М.: Наука, 1978. (ЭСИЯ).
- Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков. Шейбани - хана//Труды АН Таджикской ССР, т. XII, в I, 1954.
- Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I.-Л.: Наука, 1975. (ССТМЯ).
- Стеблин-гамачский И.М. Счерки по истории лексики намирских языков: Название культурных растений. -М.: Наука, 1982.
- Таджикско-русский словарь. - М.: ГИС, 1954. (Тад.РС).
- Татарско-русский словарь.-М.: Советская энциклопедия, 1966. (Тат.РС).
- Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси.-Тошкент: ФАН, 1978.
- Тувинско-русский словарь.-М.: Советская энциклопедия, 1968. (Тув.РС).
- Турецко-русский словарь.-М.: Русский язык, 1977. (Тур.РС).
- Туркменско-русский словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1968. (Турк.РС).
- Узбекско-русский словарь.-М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. (Уз.РС).
- Ўзбек совет энциклопедияси. Т.7-Тошкент: УзСЭ Бош редакцияси, 1976. (УСЭ).
- Ўзбек халк шевалари лугати. - Тошкент: ФАН, 1971. (ЎХШЛ).
- Уйгурско-русский словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1968. (Уйг.РС).
- Хабичев М.А. Взаимовлияние языков народов Западного Кавказа.-Черкасск: Ставроп. книж. изд-во, 1960.
- Шелководство. - Ташкент: Узбекистон, 1957.
- Шоабдурахманов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халк шевалари. - Тошкент: Узбекистон ССР Фанлар Акад. нашриети, 1962.
- Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка.- М.: Просвещение, 1971. (КЭСРЯ).
- Флора Казакстана Т. I. - Алма-Ата: Наука, 1956; Т. II, 1958; Т. III, 1960; Т. У, 1962; Т. VI, 1963; Т. VII, 1964; Т. VIII, 1965; Т. IX, 1966.
- Флора Киргизской ССР. Определитель растений.- Фрунзе: Наука, Т. 4., 1953; Т. 7., 1957.

- Днусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч. I.- Фрунзе, 1959.
- Днусалиев Б.М. К вопросу о формировании обменародного языка//Труды ИЯЛ АН Кирг.ССР, В. VI, 1956.-19-456.
- Днусалиев Б.М. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө // Советтик Кыргызстан, 1962, 5-январь.
- Якутско-русский словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1972. (ЯРС).
- Abi-Nauun. Kitab al-idrak li-lisan al-Atrak-istanbul, 1931. (АХ).
- Joki A.M. Der wandernde Apfel-Sto, XXVIII, N12.-Helsinki, 1964. (Йоки)
- Ramstedt G.J. Kalmückisches Wörterbuch.- Helsinki, 1935. (РКМ).
- Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der türkischen Sprachen - Helsinki, 1969 (Рясанен).
- Muncagi B.-Keleti Srenite, VI- Budapest, 1905 (Мунячи).
- Lessing T.D. Mongolian- English Dictionary. University of California Press.-Berkeley and Los-Angeles, 1960. (Лессинг).
- Trujarski E. Dictionnaire armena-kiptchak, t-1-3 Warszawa, 1968-1969. (Трмярский).

БАГБАНЧЫЛЫК ЖАНА ЖУЗУМЧУЛУК ЛЕКСИКАСЫН СОСТАВЫНА, СТРУКТУРАЛЫК ТИПТЕРИНЕ ЖАРАША БӨЛÜШТÜRÜY ТАБЛИЦАСЫ

Аталыштардын компонент-тери	Лексика-тематикалык топтор боюнча жыйналган сөздөрдүн саны										
	Алманын аты	Алмуруттун аты	Бруктун аты	Кара өрүктүн аты	Шабдалын аты	Алчанын аты	Анардын аты	Анжирдин аты	Бехинин аты	Жузумдун аты	Сөздөрдүн жалпы саны
	Бир компоненттен турган сөздөр:										
түрк	23	-	5	-	-	-	1	-	-	14	44
иран	5	I	30	2	-	5	6	I	I	37	88
араб	-	-	6	-	-	-	-	-	-	2	8
орус	23	-	-	2	-	-	-	-	-	10	35
грек	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I
Эки компоненттен турган сөздөр:											
түрк-иран	I	4	I	6	7	4	2	5	I	18	47
түрк-орус	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
иран-иран	-	II	-	2	6	-	2	I	T	4	27
иран-түрк	7	-	5	-	-	I	-	-	-	8	21
араб-түрк	-	-	-	-	-	-	I	-	-	4	5
орус-түрк	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
орус-иран	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Сөздөрдүн жалпы саны	66	18	47	12	13	11	12	7	3	97	286

БАКЧАЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫН СОСТАВЫНА, СТРУКТУРАЛЫК ТИПТЕРИНЕ ЖАРАША БӨЛÜШТÜRÜY ТАБЛИЦАСЫ

	Лексика-тематикалык топтор боюнча жыйналган сөздөрдүн саны					
	Коондун аты	Дарбыздын аты	Ашкабактын аты	Бакча-чылыкка тиешелүү аталыштар	Сөздөрдүн жалпы саны	
	Бир компоненттен турган сөздөр:					
түрк	5	-	I	44	50	
иран	27	7	-	31	65	
араб	I	-	-	5	6	
орус	-	-	I	I	2	
Эки компоненттен турган сөздөр:						
түрк-түрк	26	-	8	4	38	
түрк-иран	12	7	-	-	19	
түрк-грек	I	-	-	-	I	
иран-иран	5	4	3	4	16	
иран-түрк	-	-	II	14	25	
араб-түрк	-	-	I	I	2	
орус-түрк	-	-	I	I	2	
орус-иран	-	2	-	-	2	
ж.б. компоненттүү аталыштар	-	-	-	-	6	
Сөздөрдүн жалпы саны	77	20	26	105	234	

ЖҮЗҮМДҮН АТАЛЫШТАРЫ

1. Аг үзүм
2. Ак баян ширин
3. Акпар хусейни
4. Ак чилги-Дорайи
5. Ак чараз
6. Ак үсөйнү
7. Ак халили
8. Ак шыбырганы
9. Әнжөн кара
10. Ог вино үзүмү
11. Баян ширин-баян ширей
12. Бегизөөт-бекзоди
13. Бөөн жүзүм-чараз
14. Буваке
15. Винный сорт
16. Дарайи//дөрөйи-шөкөр өнгүр-ак чилги-чөроз-чөксөки
17. Дәүлөтүзүм
18. Жүзүм-үзүм-йүзүм
19. Ит үзүм-ит жүзүм
20. Ишеки
21. Йумалак үзүм
22. Кара вино үзүмү
23. Кара баян ширин
24. Кара крым
25. Кара чилги
26. Кәт 1 чөроз
27. Кара шубурганы-кара шыбырганы
28. Көттө-Курган-чөксөки
29. Кишмиш-шубурганы
30. Крым-крымске-нимраң
31. Келин бармак-нәйчә бел-хусейни
32. Кызыл чилги
33. Кызыл үсөйнү-кызыл үсөйнү
34. Кызыл жүзүм
35. Мускат
36. Нәйчә бел
37. Нимраң
38. Пинниг

39. Победа-кара үзүм
40. Рекәстил (Ркацтели)
41. Ризимәт өтө
42. Сәпирови
43. Сиркейи
44. Султани
45. Сүдүрөп базар
46. Тайпи-төйфи-кызыл хусейни
47. Тауквери
48. Чәмгәри
49. Чөксөки
50. Чөроз-чөроз
51. Чилги үзүм
52. Шөкөр өнгүр-шөкөр өнгил
53. Шубурганы-шыбырганы
54. Халили
55. Хусейни-хусейни-үсөйнү

АЛМАНЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Ак алма-ок олма
2. Алма-олма-өлмө
3. Антонопка-әнтонопка-әнтонский
4. Апорт-апорт алма
5. Аштеркан-аштаркан өлмө
6. Ачуу алма-аччык алма-кымызөк-чөпөзөк
7. Әрпә пшәр
8. Белы нәлип-ок олма-кум өлмө
9. Бойкин
10. Бурхәрт
11. Варенишний
12. Велфлор-верфлор-бәлплер-пултур
13. Грәйштейн
14. Дискө өлмө
15. Жәйдәри өлмө-жапайы өлмө
16. Жәннәти-жәннәттөн
17. Жазгы алма
18. Жүрөк алма-истикан өлмө
19. Жазгы апорт

20. Золотой грөйн « золотой грин « золотой грейме
21. Истакан өлмө
22. Ит өлмө
23. Кандил « кандил синөп « кандин синөп
24. Кәсилский « костинский
25. Какырым алмө « таш өлмө
26. Кашеки алмө « семләнкө
28. Китөйский рәнетка
29. Крымский
30. Кийиз өлмө
31. Кәмпир өлмө
32. Күзгү өлмө
33. Кызыл өлмө
34. Кәлмәзек « чилги
35. Красны железнәк
36. Кот р өлмө
37. Летни персик « летне персиковый
38. Летни шафран « шафран « кызыл олма
39. Мурут өлмө
40. Навойи
41. Намангән өлмө
42. Орус өлмө
43. Пахта өлмө « пахта сөп
44. Победа
45. Рәнний Сәмәркән
46. Размәрин « размәринкө
47. Семеренкө « симиренкө « көк өлмө « күзгү олма
48. Сары тегерек « сары өлмө
49. Сүт өлмө
50. Сопон өлмө
51. Семләнкө
52. Таш олма « таш өлмө « эшөк алма
53. Тоо өлмө
54. Чиртег өлмө
55. Чәпәзәк « чәпәзәк өлмө
56. Чилги өлмө
57. Чырыч өлмө
58. Шафран
59. Шампанский

60. Шәкәр өлмө
61. Шалиги « шафиги өлмө
62. Хәшәки « кашеки

АЛМУРУТТУН АТАЛЫШТАРИ

1. Алмурут « олмурут « мурут олма
2. Әсәл нәк
3. Әтир нәк
4. Дилофрус « дилофурус « диләпурус « нәшбото
5. Маскы нәк
6. Жәйдәри нәк
7. Үра нәк « көк нәк
8. Кәсә нәк
9. Кәттө нәк
10. Кормовой нәк
11. Крымский нәк
12. Күскү нәк « күзгү нәк
13. Нәк
14. Нәшбото « нәшпото « нәшпото « нәшүәнг « нәшпурт
15. Сиркә нәк
16. Тош нәк
17. Чилги нәк

ЕРҮКГҮН АТАЛЫШТАРИ

1. Аг өрүг « ак өрүг « йағлама
2. Ак хорек
3. Бабайы
4. Гәдәйи
5. Дә √ ләт өрүк
6. Дәнәг « дәнәг өрүк
7. Жәйдәри өрүк
8. Зә ара өрүк
9. Испәрәк « исфәрәк « испәрә өрүк
10. Кавак өрүк « коваг өрүк
11. Кәндәк « кәндәг өрүк « кәнтәк өрүк
12. Кәшеки « хәшәки

13. Кызыл өрүк «кожент өрүк
14. Курмайы «хурмайы
15. Молло гедейи «гәдәйи
16. Мирсәлмәли
17. Писте кәнтәг
18. Сарыг өрүк хәшәки
19. Суухан «сухан «сукан «субхони «супхон «суған өрүн
20. Чигит «чигитег өрүк
21. Чилги
22. Шәәнтә өрүк
23. Хурмойи

КАРА ӨРҮКТҮН АТАЛЫШТАРЫ

- I. Ак султан
2. Бәрбәд «бәрбәдк
3. Бертон
4. Бексултән
5. Исполинский
6. Гайноли «қайналы
7. Қара қайналы «көк султән
8. Көк султән
9. Орус гайнолу
10. Өрүк гайналы
- II. Сары гайналы
12. Сопон гайноли
13. Алхори «олийрәт «олийлет

ШАБДАЛЫНЫН АТАЛЫШТАРЫ

- I. Айлар шаптоли «әйләр шаптоли «айдар шаптоли «айлалек шапталы «айым шапталы «ак шапталы «лубчәк шапталы
2. Алиберта
3. Ат жагы «ат йагы шаптоли
4. Әнжир шаптоли
5. Жәйдәри шаптоли «кәшәки
6. Көк шәптәли
7. Күзгү шәптоли «түкли шәптоли
8. Кызыл шәптоли

9. Лубчәк шәптоли «лубчәк шәптоли
10. Өрүк шәптоли
- II. Чилги шәптоли «әрте пишәр шәптоли
12. Шапталы «шәптоли
13. Хәшәки «кәшәки шаптоли

АЛЧАНЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Олча «әлчә «олийчә
2. Алчык олча «алчык олийчә
3. Тоо алча
4. Албали «әлвали «әлвали
5. Алчинбар гиләс
6. Гиләс «гиләрс «гүләс
7. Кара алвали «кара гиләс «гиләс «көкөн гиләс
8. Көкөн гиләс
9. Кызыл гиләс
10. Сары гиләс
- II. Хәшәки

АНАРДЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Анар-әнәр
2. Алчыг әнәр «ачуу әнәр «алчыг дәәнә «алкыл әнәр «кай әнәр «кайын әнәр «кызыл әнәр
3. Кай әнәр «кайын әнәр «кара кай әнәр «кара кайын әнәр
4. Тевә тиш «түйә тиш «түгә тиш «төө тиш әнәр «ширин әнәр «чүчүг дәәнә «чар әнәр
5. Ширин әнәр
6. Кызыл әнәр

АНЖИРДИН АТАЛЫШТАРЫ

1. Ак анжир «әк әнжир «коваг әнжир
2. Анжир «әнжир «әнжир
3. Кара анжир «кора әнжир

4. Сарык өңжир
5. Кавак өңжир и тегерек өңжир

БИЙ АЛМАНЫН ЖЕ БЕКИНИН АТАЛЫШТАРЫ

1. Аччык беги
2. Беки и бей алма и бий ал а
3. Ширин беги

БАКЧАЧЫЛЫККА БАЙЛАНЫШТУУ АТАЛЫШТАР
КООНДУН АТАЛЫШТАРЫ

- I. Абдинават и абинават и обинават кой бәши и шәкәр пәләк
2. Аг әңделег
3. Аг нават
4. Аг урук
5. Ак коюн
6. Ак кыркма
7. Ак торломо
8. Ак чилги
9. Ак тумшуг
10. Ала гамек
- II. Алача коюн и ала почок и ала когун
12. Амири
13. Амиркән коюн и өмиркән коюн
14. Әңделек и әңделек и һәңдәләг
15. Анжән өлөчәси и әнжән өлөчәси
16. Анжән урук и әнжән урук
17. Асати
18. Баймурза уругу и Үргөлч
19. Барги коюн и кыркма
20. Басивалди и босивалди и басма
21. Бәйдөлөт
22. Бегиз-әәт и бегзәәт и бегзәәт и бекзоди коон
23. Бечак и печак
24. Бешаки коон и бешак и бешак ширин

25. Беш урук
26. Гажай и гажак и гажи коюн
27. Гармоб
28. Гечки кыркма
29. Гирпи тумшугу
30. Гулобичгүл сузу
31. Гүрүк коон и кой башы и бөрү кәллә
32. Гүрс кетти и күрс кетти и гүрс
33. Жәмән чәпән и әски чәпән
34. Жуғанмәрг әңдәләг и жуғанмәрг
35. Зомбича и зомичә әңдәләк
36. Зәр кәкил коюн и зар пәчә
37. Ит коон и ит хамек и ит дүтнәк
38. Йагач коюн
39. Кара әңдәләк
40. Кара мурут
41. Кара почок и кыркма
42. Кәләсән и кәләсән коюн и кәләйсән
43. Кой башы и кара кыркма и гүрүк
44. Көк нават
45. Көкчә и картшикә көкчә и алчампәр
46. Көкчә әңдәләк
47. Кыркма и кыркма
48. Ләлми коюн
49. Мырзә чөл уругу
50. Ош өлөчәси
51. Ош урук
52. Пәрпаша
53. Пәчәк әңдәләк и зомбичә и печак коон
54. Солди пишти и чилги
55. Сары кыркма
56. Сары коюн и сарык һәңдәләк
57. Сыр дарыйә өлөчәси
58. Такки коюн
59. Тил жәрмә
60. Торломо и тордомо
61. Чөкөр коюн и чөңөр и чөкөрү и жүгөри
62. Чилги коюн и чилги әңдәләк
63. Чипәр төрүз

64. Чебичек коюн и сөлчө
65. Өмүрү акы и умру акы и мырү акы и нурү акы и тил жарма и кыркма
66. Үргөнч
67. Шөкөр пөлөк
68. Көкүз калла коюн
69. Эски чөлөн
70. Эртеги кыркма
71. Элег өңдөлөк
72. Хомак коюн

ДАҒЫЗДАРДЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Ала төрүз, антон төрүз
2. Ала чилер төрүз и чилер төрүз
3. Аг уруг
4. Ак төрүз
5. Амиркен төрүз
6. Кара төрүз и карал куба
7. Кормовой төрүз
8. Козубай төрүз
9. Мээр төрүз
10. Орус төрүз
11. Победа төрүз
12. Төрүз и төрүз
13. Чилги төрүз
14. Чилер төрүз
15. Хэмек

КОВАКТЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Бөрдөң ковак
2. Бөдөнө ковак и тор ковак
3. Идил ковак и катте ковак
4. Ковак и ковак и ковак
5. Мей ковак и йек ковак и йагач ковак
6. Нәс ковак и нәс ковак и чилим ковак
7. Неймә ковак

8. Чилим ковак
9. Чар ковак

АШКАБАКТЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Айым и ойм ошковак и алтын ошкөвөк и мөкө өшковак
2. Бөзөг ошка и ак и бөзөк
3. Дастар и дастар өшковак и сөллө өшкөүк и көллө өшкөүк.
4. Кара өшкөүк
5. Кашкар бир
6. Кормовой көк өшкөүк
7. Мөкө өшковак
8. Полок кәди
9. Сөллө өшкөүк
10. Сәмсө өшкөүк
11. Сары өшкөүк
12. Солди пишти и чилги
13. Төрө өшкөүк
14. Томөшө өшкөүк
15. Тухум өшкөүк
16. Топ өшкөүк

ИНВЕНТАРЪ, ЭМГЕК КУРАЛДАРЫНЫН АТАЛЫШЫ

1. Айланма сым сөрү - колхоз, совхоз аянтындагы жүзүм мамыларынын үстүнө айланга тартылган зым.
2. Айры - жүзүм "сөрүнүн" мамысы менен там ортосуна тике орнотулган жыгач.
3. Бөк кайчы - дарак бутактарынын кесүүгө ылайыкталган кайчы
4. Бөлий - "торсундун" үстүнөн ташталган туура жыгач
5. Бел илопатке и бел гүрөк "штыковая лопатка".
6. Бөлий - жүзүм кетерүүгө ылайыкталып орнотулган тирее
7. Гүл кайчы и мөмө кайчы-кайчынын бир түрү
8. Көртөк - тике орнотулган жүзүм мамыларынын ортосуна бир нече тартылган курчтун
9. Көкөнө - кашоо "долото"
10. Кайчы - кайчы "ножница"

11. Кетмен - кетмен
12. Лопатка - лопатка
13. Мөвө көйчү - кара гүл кайчы.
14. Ок сым - латар орнотулган жүзүм мамыларын бойлото тартылган зым
15. Сетка сым - жүзүм плантацияларындагы мамыларга каршы-терши (чарчы) тартылган зым
16. Сөкүчөк селкинчек - жүзүм "сөрүсү"
17. Сөрү сөрүтөк - жүзүм көтөрүүгө ылайыкталып курулган курулуш.
18. Стойка үстүм - жүзүм көтөрүү үчүн орнотулган мамы "стойка"
19. Тарак таргак - тырмоо "грабли"
20. Төк - 1. жүзүм көтөрүү үчүн курулган курулуш "спец. основа, стойло" 2. жүзүм сабагы.
21. Торсун - там менен тирөөч ортосуна тике орнотулган жыгач
22. Устун - жүзүм "сөрүнүн" тирөөчү

БАК ДАРАКТАРЫНА, БАКЧА ӨСҮМДҮКТӨРҮНӨ ЖАНА ЖҮЗҮМГӨ
ТҮШКӨН ДАРТТЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Корасан хорасан - өрүк, шабдалы мемелөрүнө чаар ала так түшүп жараланып кетүүсү
2. Көкмөч - жабышып жаман болуп калган өрүк
3. Нымкуш - чала кургаган өрүк
4. Пөрмөчик
5. Пок иpek - ичи бош же көңдөй болуп калган мөмө, сабак
6. Пүч пүчүдана - өрүк, мисте, жаңгак сыяктуу мемелөрдүн жана алардын данектеринин кичине болуп калышы
7. Пыркы - майда бутак, жалбырактарды ашыкча суюлтуп жиберүүнүн натыйжасында жүзүм мемелөрүнүн былкылдап даамсыз болуп калуусу.
8. Шире - шире "тля"
9. Шор - жүзүм, анар жана башка мемелөргө түшкөн дарт "тля".
10. Хөмтөрөз - керексиз бутактарын учурунда сейректетпөөнүн натыйжасында жүзүмдүн бышпай, жетилбей калуусу.

БАК, БАКЧА ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН ЖҮЗҮМДҮН ЖЕТИЛҮҮ
ПРОЦЕССИНЕ БАЙЛАНЫШТУУ АТАЛЫШТАР

1. Анжир тугуптур - анжирдин мөмө берген учурунун аты.
2. Анжир хөкөси - анжирдин биринчи түшүмү

3. Бөнд береш - коон, дарбыз ж.б. бышар мезгилиндеги сабактын мөмө-мөмөдөн ажырап куурап калуусу.
4. Бөрк өлиш - бүрдөө, жалбырак алуу
5. Бышуу - бышуу, мемелөрдүн бышып жетилүүсү
6. Гүллөш - гүлдөө
7. Дүварак - бир жайда экинчи жолу гүлдөп, майда мөмө алган алма, өрүк, жүзүм ж.б.
8. Жетилиш - жетилүү
9. Көгөрүш - көгөрүү
10. Кузрөш - кууроо
11. Мөвө бөйлөш - мөмө байлоо, мөмө алуу
12. Пөлөк ташлөш - коон, дарбыз ж.б. чылбыр таштоосу, чылбыр байлоосу
13. Пых чыгарыш - бүртүктөө, күчүктөө
14. Солуш - солуу
15. Чөңлөш - чаңдашуу
16. Үзүм пула болду - жүзүмдүн дүмбүл, ала бөйрөк болгону
17. Эрикөлөб кетибди - жүзүмдүн аталык бутактарынын көбөйүп кетүүсү
18. Хосил хосилет - түшүм

БАК, БАКЧА ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КӨБӨЙТҮҮЧҮ,
ЖАҢЫЛООЧУ ПРОЦЕССТЕРДИН АТАЛЫШЫ

1. Гүртек пәйвәнт ките пәйвәнт - бүчүр ордуна бүчүрдү кыйыштыруу
икмасы
2. Искәна пәйвәнт - арааланган дарактын түбүнө жаш бутакты же бүчүрдү сайып кыйыштыруу жолу.
3. Кәләмчә - калемче
4. Кәчәт - кәчәт
5. Ките пәйвәнт - кара гүртек пәйвәнт
6. Нәйчә пәйвәнт - калемче түрүндөгү кыйыштыруу
7. Паргама - картапып бараткан жүзүмдү жамартуу максатында анын сабагын түбүнөн ажыратпай ийип, учун бир аз жерден чыгарып көөмп коюу жолу
8. Пәйвәнт - кыйыштыруу
9. Сухмә пәйвәнт - дарак бутагынын кабыгын түтүккө окшотуп сууруп алып, аны ошондой кәләмдөгү балка дарак бутагына кийгизип байлап коюу икмасы.

10. Улама жүзүм - кийиштирилган жүзүм

ЭМГЕК ПРОЦЕССИНИН АТАЛЫШТАРЫ

1. Айлантыриш - айландыруу
2. Горо гамтек - жүзүм гүлдөгөндөй кийинки "камтек"
3. Гүл сууу - чабык сугатынан мурда берилчү суу
4. Дан сууу - дан бышар алдындагы сугат
5. Жумшартиш - жумшартуу, жумшартып чабуу
6. Ишлетиш - иштетүү, багуу
7. Кавус сууу - кеч күздө анарга, жүзүмгө ж.б. коюлчу суу
8. Камтек ы гамтек жылмак - көгөрүп турган жүзүм сабагындагы керексиз бутактарды, жалбырактарды жулуп салуу процесси
9. Каллак урду - дарактын чокусун, баш жагын гана калтырып калганын бутап, кесип салуу
10. Кесиш - кесүү, кыркуу
11. Ковлөш - казуу, көөлөө
12. Көмүш - көмүү, жүзүм, анарды көмүү
13. Көтөрүш - көтөрүү, жүзүмдү, анарды көтөрүү
14. Көчүрүш - көчүрүү
15. Кургәтиш - кургатуу: алма, өрүк, жүзүм ж.б. кургатуу
16. Нөм сууу - бакча өсүмдүктөрүн эгүү алдындагы сугат
17. Саглаш - сактоо
18. Себиш - себүү
19. Сортлош - сорттоо
20. Сугарыш - сугаруу
21. Суу бериш - суу берүү, суу коюу
22. Суйулгуш ы йөгөнөлөш - суйултуу
23. Тазалаш - тазалоо
24. Төрөш ы жүзүм төрөш - жүзүмдү таралтып көтөрүү, сууну жөөктөргө бөлүштүрүп коюу
25. Териш - терүү
26. Түшүрүш - түшүрүү, жүзүмдү "сөрүдөн" түшүрүү
27. Үзүм очиш - жүзүм ачуу
28. Үзүм сууу - жүзүм көмүлгөндөн кийин коюлчу суу
29. Үзүм төрөш ы тәркәтиш - кара төрөш
30. Үзүм түрмөктөш - жүзүм түрмөктөө, жүзүм ороо

31. Чөвүк сууу - чабып жумшартуу алдында берилчү суу
32. Чилде сууу ы чилле сууу - кышында берилчү сугат
33. Шоро хамтек - жүзүм бышарга жакын мезгилде жасалчу "камтек"
34. Хосил сууу - түшүм алар алдындагы сугат
35. Якоб сууу - кышкы сугат, кышында берилчү суу

БАК, БАКЧА МӨМӨЛӨРҮНӨН ДАЯРДАЛГАН ОСКАТ-АШТЫН АТАЛЫШТАРЫ

1. Алма как - алма как "сушеное яблоко"
2. Алма талкан - кургатылып майдаланган алма
3. Антәрмө өрүг, баргак ы бартек - сөөгүнөн ажыратылып кургатылган өрүк
4. Аштек өрүг ы аштак - сөөгүнөн ажыратылып ичине данек салынып кургатылган өрүк
5. Баргак ы баргек өрүк - кара антәрмө өрүг
6. Как - как "сушеный"
7. Кыйөм - кыйөм "густой сироп", "варенье"
8. Мейиз ы мейиз - мейиз
9. Мурабо ы шинни - "варенье", "джем"
10. Мусөлөс - мусаллас, колго жасалган жүзүм вино
11. Өрүк как - өрүк как "курага" "сушеный абрикос"
12. Талкан - кургатылып майдаланган жемиш (алма, тыт)
13. Шире - шире "сироп, навар"
14. Шинни - шинни "сок, бекме, патока"
15. Шәрбәт ы шәрбәт - шәрбәт, жемиштен жасалган суусундук "сок, сироп, сладкий напиток"

БАК, ЖҮЗҮМ ДАРАГЫНЫН, БАКЧА ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН БӨЛҮКТӨРҮНҮН АТАЛЫШТАРЫ

1. Бәдән - жүзүм, анардын ж.б. сабагы
2. Бәнди-пәнт - сабак, жемиш сабагы "черенок, плодоножка"
3. Бәрк ы жөлбирәк - жалбырак "лист"
4. Бош ы бөш - баш, "гроздь", "кисть"
5. Бугум ы бумун - муун
6. Буток ы шок - бутак
7. Бүртөк ы гүнчө - бүртүк, күчүк.
8. Бүчүр - бүчүр, жаныдан ачылган жалбырак
9. Гүл - гүл

10. Гүртөк и киртө и китте и ките и пинниг - бүртүк, күчүк
11. Дона - дан, данн
12. Жан тамыр - жан тамыр, каптал тамыр
13. Жемин сабагы - жемин сабагы, "плодоножка"
14. Жемин тамыр - жемин тамыр
15. Жемин - жемин
16. Зөн и төнө - жүзүм сабагы: бир жайдагысы, эски сабагы
17. Ийне - ийне
18. Иылдыз и тамыр - тамыр "корень"
19. Кара зөн - жүзүмдүн эски сабагынын түпкү тарабы
20. Как калтак - эски сабак, эски калтак
21. Калтак денеси - жүзүмдүн эски сабагы "ствол, туловище, отпрыск"
22. Кош калтак - кош сабак, катар өскөн сабак "двойной ствол"
23. Магиз - өрүк сөөгүнүн ичиндеги маңызы, дагы "ядро ядрышко"
24. Мөвө - мөмө "плод, ягода"
25. Ноида-гөйдө - чыбык, чырпык, бутак "росток, побег, отросток, веточка, прутик"
26. Ок тамыр и ок тамыр - негизги тамыр, тике кеткен тамыр
27. Өзөк - өзөк "сердцевина", "стержень"
28. Пөлөк - коон, дарбыз, бадыраңдын ж.б. чылбыры
29. Патак тамыр - туш-таралка жайылып кеткен тамыр
30. Пост и посту и кабык - кабык, тери "кожа, шкура, кара, скорлупа"
31. Почок - коон дарбыздын кабыгы
32. Пышкан калтак - бышкан сабак, бышкан бутак
33. Пых - бүртүк, бүчүр "пучка"
34. Сулк ноида и сулк ноиде и эркег ноиде и аталык чыбык, аталык бутак
35. Сулку и сулпу и тәнәси - жүзүмдүн тула бою, сабагы
36. Сурх калтак - кара сулк ноида
37. Тамыр и томир - тамыр "корень"
38. Төк - жүзүм, жүзүм сабагы
39. Төнө и үзүм тәнәси - сабак, жүзүм сабагы
40. Тикен - тикен "колючка"
41. Түмүр - түмүр "пенек"
42. Түңгөк - түңгөк "пень"
43. Түп - түп "дно, нижняя часть ствола"
44. Урук - урук "семена"
45. Уч - уч "конец, край"
46. Чиргалак - жан отургузулган көчөттөн өнүп чыккан чырпыктар

47. Чымык - чыбык, чырпык "стебель"
48. Шакшок и путак - бутак "ветвь, веточка"
49. Шингил - шингил "гроздь винограда"
50. Эркек калтак - эркек сабак "ствол неплодоносный" кара сулк ноида.
51. Эски калтак - эски сабак "старый ствол"

АР ТҮРДҮҮ АТАЛЫШТАР

1. Арык - арык "грядка борозда, канал"
2. Эгет - жөөк "грядка"
3. Эңжир хөкөси - эңжир түшүмү
4. Баг и баг - бак "сад"
5. Багбан - багбан "садовник"
6. Бадемек и газемек - коон, дарбыз, өрүк ж.б. терип алгандан кийин талаада калган майдасы
7. Бакча и бакча - бакча "бахча"
8. Бакчачылык - бакчачылык "бахчеводство"
9. Бешмек - жөөккө суу бере турган арык
10. Газемек - кара бадемек
11. Гөрч и көрч - тилим, кесик "ломоть, отрезок"
12. Жөөк арык - жөөккө салынган арык
13. Зөкөн и зөкөн арык - суу саркытыруучу, суу топтоочу арык "дренажная канава"
14. Мөйдөн и мөйдөн хирмон - аянт, кырман
15. Ок арык - плантация, айдоолордогу түз тике арык, айдоолоо карата бойлото тартылган арык
16. Пализ - бакча
17. Шак - жөөк "грядка"
18. Шак арык - он арыктарга суу бере турган арык; жөөк арык
19. Шүдүгөр - айдап даярдалып койгон жер.

КАБАР БЕРГЕН АДАМДАР ТУУРАЛУУ МААЛЫМАТ

Аты, атасынын аты, жашы, уруусу,
билими, кесиби, жана жашаган жери

Анжыян областы боюнча

Москва району, Янги-Йул сельсовети, Ленинизм колхозу, Найман кыштагы.

1. Баймуратов Халил, 1972, найман, багбан.
2. Исаков Камилжан, 1933, найман, зав.ферма.
3. Сатыбалдиев Апсатар, 1925, найман, бак бригадири.
4. Худайбердиев Саткынбай, 1915, найман, пенсионер.

Ленин району, Зарбдор сельсовети, Коммунизм колхозу, Каңды кыштагы.

5. Кулдашев Махамаджан, 1922, каңды, сабаттуу, колхозчу.
6. Умарова Турдубү, 1887, каңды, сабатсыз.
7. Якубов Акбар, 1904, бостон, сабаттуу, пенсионер.

Пахта-Абад району, Пахтакер сельсовети, Энгельс колхозу, Миян кыштагы.

8. Иулдашев Махамаджан, 1929, чоң багыш, сабатсыз, пенсионер.

Ходжа-Абад району, Коммуна колхозу, Ардай участкасы.

9. Косимов Комилжон, 1939, чоң багыш, кесиби агроном.
10. Матаипов Калпа, 1906, чоң багыш, сабатсыз, пенсионер.
11. Муратов Араппай, 1900, чоң багыш, сабатсыз, пенсионер.
12. Раджапов Дарман, 1912, чоң багыш, сабатсыз, пенсионер.
13. Бадалова Анархан, 1915, үй кызматында.
14. Бадалов Шакир, 1902, колхозчун, пенсионер.
15. Карабаев Орунбай, 1926, кутчу, бухгалтер.
16. Каримова Айсулу, 1910, мөнөк, үй кызматында.
17. Парманов Абдулхаким, 1906, гыдырша-кутчу, персоналдык пенсионер.
18. Тажибаев Сагынбай, 1929, кутчу, сабаттуу, багбан.

Жалал-Кудук району, Жданов колхозу, Көтөрмө кыштагы.

19. Арапов Иакып, 1929, мундуз, сабаттуу, багбан.
20. Умаров Абдыкадыр, 1905, мундуз, сабаттуу, пенсионер.
21. Юсупов Аширбек, 1920, мундуз, сабаттуу, колхозчу.

Жалал-Кудук району, Ильич колхозу, Абдуллабий участкасы.

22. Жолдошев Абыт, 1946, орус тил мугалими.
23. Эрматов Кокочбай, 1907, сабаттуу, пенсионер.

НАМАНГАН ОБЛАСТЫ БОЮНЧА

Үч-Курган району, Үч-Курган сельсовети, төртүнчү отделение, Кум-Толгон, Шамалды-Сай участкасы.

24. Карабаев Итыгул, 1925, кытай, сабаттуу, колхозчу.
25. Маматжанов Орозбай, 1932, сабаттуу, мал багат.
26. Маматжанов Райимжан, 1956, жедигер, сабаттуу, техникумдун студенти.
27. Шатманов Акмат, 1919, жедигер, мал багат.

Үч-Курган району, Кайык сельсовети, Ахунбаев колхозу, Я Пайзаев участкасы.

28. Батыркулов Тойчубек, 1945, мал багат.
29. Иманалиев Шердалы, 1936, жедигер, сабатсыз, мал багат.
30. Сатыбалдиев Абдумалик, 1930, жедигер, мал багат.
31. Эшенкулова Айтбү, 1923, моңол, үй кызматында.
32. Эшенкулов Исаян, 1955, малчы.
33. Эшенкулов Тагай, 1923, жедигер, колхозчу.
34. Абдуллаев Адешэли, 1924, ават, сабаттуу, бригадир.
35. Култаев Калдар, 1923, ават, сабаттуу, багбан.
36. Сулайманов Намаз, 1904, ават, сабаттуу, пенсионер.
37. Эгембердиев Бурхан, 1917, ават, сабаттуу, пенсионер.

Үйчү району, Кызыл-Рават сельсовети, Ахунбаев совхозу.

38. Атабаев Эргеш, 1902, беш каман, сабатсыз, колхозчу.
39. Райымбеков Исраиил, 1925, беш каман, колхозчу.
40. Рахманов Калмат, 1907, жогорку билимдүү, пенсионер.
41. Сарымсаков Жорокул, 1931, беш каман, колхозчу.
42. Токтобаев Сыдыгалы, 1935, сабаттуу, шофер.

- Уйчу району, Гайрат сельсовети, Ленинград колхозу, Беш-Там кыштагы.
43. Бегимкулов Кадыркул, 1925, сабаттуу, пенсионер.
  44. Уметалев Тургунбай, 1901, гүркүрөв, сабаттуу, пенсионер.
  45. Хайдаров Нурмамат, 1912, төөлөс, чала сабат, пенсионер.
Ианги-Курган району, Нанай сельсовети, Нанай совхозу.
  46. Давлатов Эсенбай, 1934, моңол, жогорку билимдүү, мектеп директору.
  47. Сатыкулов Хакимбай, 1907, моңол, пенсионер.
  48. Шапманов Р. канкул, 1925, моңол, сабаттуу, түрдүү кызматтарда иштеген, пенсионер.
Ианги-Курган району, Заркент совхозу Кадикен кыштагы.
  49. Далимов Салимбай, 1933, найман, жогорку билимдүү, бөлүмдүн башкы агроному.
  50. Дүйшөбаев Мамадалы, 1929, мугалим.
  51. Калбаса Стамкул, 1932, найман, жүзүмчүлүк бригадири.
  52. Теребаев Закир, 1930, сабаттуу, бак бригадири.
Ианги-Курган району, Поромон сельсовети, Поромон совхозу.
  53. Карабаев Төлемүрза, 1949, багыш сабаттуу, колхозчу.
  54. Карабаев Эшалы, 1896, багыш, сабатсыз, пенсионер.
  55. Төрөкелдиев Ашыралы, 1903, багыш, сабатсыз, пенсионер.
Наманган району, Срджоникидзе колхозу, Шор кыштагы.
  56. Жунусова Таштилла, 1935, кутчу, саанчы.
  57. Исаев Жаңыбай, 1934, малчы.
Төрө-Курган району, Калинин колхозу, Желкон кыштагы.
  58. Абдыбалиев Жакшыбек, 1935, моңол, сугатчы.
  59. Замбетов Кочкоралы, 1926, черик, сугатчы.
  60. Калмырзаев Матисак, 1923, бригадир.
  61. Махмудов Мамайусуп, 1926, канды, сугатчы.
  62. Назарова Бурулкан, 1924, кутчу, үй кызматында.
  63. Назарбеков Орунбай, 1909, багыш, сабатсыз, пенсионер.
Чуст району, Галаба совхозу.
  64. Асатов Жайчибай, 1929, моңол, сабатсыз, койчу.
  65. Давлатов Назирали, 1947, сабатсыз, койчу.
  66. Маараев Назарбек, 1924, моңол, малчы.
  67. Умаров Кундузбай, 1911, моңол, колхозчу.
Чуст району, Коркидон сельсовети.
  68. Назарбаев Раджанай, 1932, коңурат, малчы.
  69. Темир Алибек, 1911, уйчуман.

МАЗМУНУ

Шарттуу кыскартуулар	3
КИРИШҮҮ	5
I ГЛАВА. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨ	
БАГБА. ЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ	
Алманын аталыштары	8
Алмуруттун аталыштары	16
Өрүктүн аталыштары	19
Шабдыялынын аталыштары	22
Кара өрүктүн аталыштары	24
Анардын аталыштары	25
Бехийин аталыштары	27
Алчанын аталыштары	28
Анжидин аталыштары	32
Жүзүмдүн аталыштары	34
БАКЧАЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ	
Косондун аталыштары	42
Кабактын аталыштары	56
Дарбоздун аталыштары	60
БАГБА. ЧЫЛЫККА, БАКЧАЧЫЛЫККА ТИШЕЛҮҮ ЛЕКСИКА	
Бак жана бакча өсүмдүктөрүнүн	
бөлүктөрүнүн аталышы	62
Бак, бакча өсүмдүктөрүнүн мөмөлөрүнүн	
жетилүү учурундагы процесстердин аттары	69
Бак жана бакча өсүмдүктөрүнүн көбөйтүү	
процесстеринин аталыштары	70
Мөмөлөрүнүн сапатына байланыштуу аталыштар	71
Мөмөлөрдөн жасалган даамдардын аталыштары	73
Инвентарь, эмгек куралдарынын аттары	75
Эмгек процесстерине байланыштуу аталыштар	76

II-ГЛАВА. БАГЪАНЧЫЛЫК, БАКЧАЧЫЛЫК, ЖҮЗҮМҮЛҮК ЛЕКСИСАНЫН
ЖАСАЛУУ ЖОЛДОРУ ЖАНА БАЙЫШ БУЛАКТАРЫ 82

ИЧКИ БУЛАКТАР: I. ГРАММАТИКАЛЫК АМАЛ, МҮЧӨ УЛАНУУ АРКЫЛУУ
Сөз жасоо 82
II. КОМПОЗИЦИЯ ЖОЛУ МЕНЕН ЖАСАЛГАН АТАЛЫШТАР ... 87
Кош сөз түрүндө колдонулган аталыштар 87
Жуп сөз түрүндө колдонулган аталыштар 89
Бириккен сөздөр 89

АТАЛЫШТАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУНДАГЫ СЕМАНТИКАЛЫК
ЗАКОН ЧЕНЕМДҮҮЛүКТӨР 90

Өкүнө, түс-ыраңына карата наам берүү
принциби 90
Тегине (жердигине, ордуга, мекенине) карата
атоо принциби 91
Сапатына жараша атоо принциби 92
Ойшоштуруу принциби 93
Даамына карата наам берүү принциби 93
Бышар мезгилине жараша ат коюу
принциби 94
Милдетине, аткарган кызматына карата
атоо принциби 94
Бир нече белгисине (түсү, даамы, бышар мез-
гили, милдети ж.б.) жараша ат коюу принциби. 94
Мөмөнүн көлөмүнө карата атоо принциби 95
Окуяга, датага байланыштырып наам берүү прин-
циби 95

ТЫШКИ БУЛАКТАР: 96

Түрк (жергиликтүү кыргыз жана өзбек)
тил эринин негизинде жасалган аталыштар 96
Иран-тажик жана араб тилдеринен кирген
аталыштар 97
Орус тилинен келген жана ал аркылуу башка
тилдерден өздөштүрүлгөн аталыштар 99

КОРУТУНДУ 100

АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ 106

ТИРКЕМЕ 113

КАБАР БЕРГЕН АДАМДАР ТУУРАЛУ МААЛЫМАТ 131

ЖЭЭНКУЛ ЖУМАЛИЕВ

ЛЕКСИКА КИРГИЗСКИХ ГОВОРОВ
ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Редактор издательства Р. Качаганова
Обложка художника Н. А. Кожегуловой
Технический редактор Р. Р. Хусаинова

ИБ № 1899

Подписано к печати 20.09.90. Формат 60x84^{1/16}.
Бумага писчая. Безнаборная печать.
Объем п. л. 8,5; уч.-изд. л. 7,9, усл. кр. отт. 8,03.
Тираж 300 экз. Цена 1 руб. 60 коп. Заказ 72.

Издательство «Илим»,
720071, Бишкек, Ленинский проспект, 265 а
Типография Академии наук Республики Кыргызстан
720001, Бишкек, ул. Пушкина, 144